

RZĄDOWA RADA LUDNOŚCIOWA

Konsekwencje zmian demograficznych dla rozwoju rolnictwa

Redakcja naukowa
Piotr Łyson

Warszawa 2023

Materiały z III Kongresu Demograficznego. Część 16

RZĄDOWA RADA LUDNOŚCIOWA

Konsekwencje zmian demograficznych dla rozwoju rolnictwa

Redakcja naukowa
Piotr Łysoń

Materiały z III Kongresu Demograficznego. Część 16

Warszawa 2023

Recenzent

dr hab. Anna Organiściak-Krzykowska, prof. UWM
(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Nauk Ekonomicznych)

Redakcja językowa i korekta

Dorota Bojarska-Lis, Tadeusz Olechowski

Koordinacja prac wydawniczych

Departament Opracowań Statystycznych GUS

Prace wydawniczo-poligraficzne

Zakład Wydawnictw Statystycznych – zespół pod kierunkiem Macieja Adamowicza

Druk i oprawa

Zakład Wydawnictw Statystycznych

Publikacja dostępna na stronie kd.stat.gov.pl; przy cytowaniu prosimy o podanie źródła.
Artykuły zawarte w niniejszej publikacji wyrażają własne poglądy autorów.

Warszawa 2023

© Copyright by Rządowa Rada Ludnościowa

© Copyright by Główny Urząd Statystyczny

ISBN 978-83-67087-64-3

e-ISBN 978-83-67087-65-0

Przedmowa

Monografia, którą oddajemy do Państwa rąk, jest pokłosiem jednej z konferencji III Kongresu Demograficznego, organizowanego w latach 2021–2022 z inicjatywy Rządowej Rady Ludnościowej wspólnie z Głównym Urzędem Statystycznym i Polskim Towarzystwem Statystycznym. Kongres stanowi dobrą formę przekazania społeczeństwu wiedzy o stanie i strukturze ludności, a także upowszechnienia wyników spisów powszechnych. Dlatego od początku kongresy są powiązane ze spisami: pierwszy odbył się w 2002 r., po przeprowadzeniu NSP 2001, a drugi – w 2012 r., po przeprowadzeniu NSP 2011. Program III Kongresu Demograficznego zawierał prezentację wyników NSP 2021.

Na III Kongres Demograficzny składało się 25 konferencji i debat prowadzonych we wszystkich regionach Polski, w miastach wojewódzkich i powiatowych oraz w gminach, pod wspólnym hasłem „Wyzwania demograficzne Polski na XXI wiek”. Celem kongresu było przedstawienie wyników pogłębionych analiz i badań dotyczących zmian sytuacji demograficznej, jakie następują w kraju oraz w poszczególnych jednostkach administracyjnych. Zmiany te cechują się silnym zróżnicowaniem przestrzennym zarówno pod względem zakresu, jak i charakteru i w coraz większym stopniu wpływają na wszystkie wymiary życia społecznego i rozwój gospodarki. Prezentowane na kongresie analizy statystyczne oraz wyniki badań prowadzonych przez przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych pozwalają wyjaśnić przyczyny oraz skutki zachodzących procesów i zjawisk demograficznych, zwłaszcza depopulacji i migracji, oraz poznać ich uwarunkowania społeczne i ekonomiczne, dotyczące przede wszystkim: zdrowia, gospodarki, pracy, edukacji i kwalifikacji, ubezpieczeń społecznych, rolnictwa, zagospodarowania przestrzennego i suburbanizacji. Poszczególne konferencje poświęcono wyodrębnionym demograficznie grupom i problemom: rodzinie i uwarunkowaniom prokreacji, młodzieży, osobom starszym i procesom podwójnego starzenia się populacji, zdrowiu dzieci i sytuacji osób z niepełnosprawnościami.

W III Kongresie Demograficznym uczestniczyli pracownicy urzędów statystycznych, członkowie Polskiego Towarzystwa Statystycznego, przedstawiciele Polskiej Akademii Nauk, szkół wyższych i instytutów naukowych oraz eksperci. Do udziału w wydarzeniu zostali zaproszeni również posłowie, ministrowie, kierownicy instytucji publicznych, przedstawiciele samorządów lokalnych, administracji rządowej

Przedmowa

i samorządowej, naukowcy, nauczyciele akademicy, studenci, członkowie organizacji obywatelskich i mediów. Współorganizatorami konferencji byli wojewodowie, samorządy regionalne i lokalne, PAN i uczelnie. Dzięki hybrydowej formie w każdej z nich uczestniczyło kilkaset osób. Nagrania z konferencji są dostępne na kanale Głównego Urzędu Statystycznego w serwisie YouTube.

Konferencje naukowe III Kongresu Demograficznego otrzymały wsparcie finansowe Narodowego Banku Polskiego, Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń, Fundacji Orlen oraz Fundacji Empiria i Wiedza.

Prezes
Głównego Urzędu Statystycznego

dr Dominik Rozkrut

Warszawa, marzec 2023 r.

Spis treści

Wprowadzenie	7
Dominik Rozkrut	
Tendencje rozwoju polskiego rolnictwa w świetle wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2020	9
Halina Szymańska	
Polska wieś – przyjazne miejsce do życia i rozwoju zawodowego	22
Dominika Rogalińska	
Demograficzny obraz wsi polskiej	25
Marta Rokosa, Magdalena Wegner	
Sytuacja demograficzna w województwie zachodniopomorskim. Stan obecny i perspektywy	33
Artur Łączyński	
Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa	53
Agnieszka Baer-Nawrocka, Ewa Kiryluk-Dryjska	
Wspólna Polityka Rolna wobec kryzysu demograficznego w rolnictwie	74
Aleksander Grzelak	
Ekonomiczny obraz rolnictwa w Polsce na tle procesów globalnych	84
Monika Wesołowska	
Starzenie się wsi w Polsce w okresie powojennym w ujęciu regionalnym	101
Michał Dudek	
Zmiany demograficzne a sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce	116
Magdalena Florek-Łuszczki	
Psycho-społeczne i zdrowotne konsekwencje starzenia się mieszkańców wsi	131
Krystian Heffner	
Rozbieżne trendy ludnościowe na obszarach wiejskich i rosnące różnice w zagospodarowaniu przestrzeni wsi polskiej	147
Dyskusja	174
Zakończenie	183

Wprowadzenie

Zmiany społeczne i ekonomiczne wsi i rolnictwa wywierają silny wpływ na sytuację demograficzną. Zmieniająca się sytuacja demograficzna wsi wpływa na zmiany nie tylko w rolnictwie. Rolnictwo staje się coraz ważniejszym działem polskiej gospodarki zatrudniającym pracowników o zróżnicowanych kwalifikacjach. W wielu działach produkcji rolnej coraz częściej pracę człowieka zastępują maszyny, co zasadniczo zmienia strukturę zatrudnienia oraz warunki życia w gospodarstwach rolnych. Pod wpływem zmian w rolnictwie zmienia się struktura zatrudnienia na wsi; większość mieszkańców wsi nie pracuje w rolnictwie. Coraz bardziej zróżnicowana staje się struktura zawodowa mieszkańców wsi. Postępuje komercjalizacja zasobów wsi. Tereny wiejskie użytkowane są nie tylko w celu prowadzenia produkcji rolnej; coraz częściej stają się użytkowane jako atrakcyjna przestrzeń do życia, szczególnie tereny graniczące z obszarami miejskimi. Komercjalizacja terenów wiejskich nierzadko prowadzi do działalności niepożądanej i szkodliwej, powodującej degradację wartości zasobu, jakim jest ziemia rolnicza (w ogóle ziemia). Na terenach wiejskich lokowane są wysypiska i składowiska szkodliwych odpadów oraz produkcja o szkodliwym dla wody, powietrza i gleby oddziaływaniu na środowisko. Na terenach uprzędnio rolniczych lokowana jest też tzw. „architektura łańcowa”, bez odpowiedniej infrastruktury chroniącej zasoby przyrodnicze terenu. Zmiany technologiczne w rolnictwie oraz komercjalizacja zasobu ziemi powodują, nieznaną w dotychczasowej, wielowiekowej tradycji i praktyce rolniczej, rabunkową eksploatację ziemi, postępującą tak, jak gdyby ziemia była dobrem i zasobem „jednorazowego użytku”. Proces intensywnego użytkowania ziemi na cele nierolnicze staje się przyczyną wielu konfliktów społecznych z mieszkańcami wsi. Rolnicy, mieszkańcy wsi są przeciwni metodom rabunkowej gospodarki zasobami przyrody, które stosują nowi mieszkańcy terenów wiejskich. Nowi osadnicy nie akceptują niektórych rodzajów produkcji rolnej, tych szczególnie, które umniejszają wartość pozyskanej dla celów nierolniczych ziemi.

Zmiany technologiczne w rolnictwie zmniejszają zatrudnienie pracowników. Depopulacją poważnie zagrożone są szczególnie tereny peryferyjne, oddalone od miast. Migracje z terenów wiejskich do miast i terenów podmiejskich oraz za granice kraju obejmują coraz większe tereny. Zjawisko to dokumentują wyniki narodowych

spisów powszechnych ludności. Konsekwencją depopulacji jest zmiana struktury wieku i płci ludności wsi; migrują osoby młode, w większej liczbie kobiety. Na wielu wsiach wzrasta udział osób głównie w zaawansowanych grupach wieku. Skutkiem migracji młodych kobiet jest przewaga mężczyzn w młodszych grupach wieku w strukturze wieku ludności na wsiach dotkniętych intensywną depopulacją. Czy nowe technologie pozwalające na pracę zdalną powstrzymają migracje z wiejskich terenów peryferyjnych? Nie ma jeszcze odpowiedzi na takie pytanie.

Dynamika zmian na wsi, w rolnictwie powoduje daleko idące zmiany społeczne i ekonomiczne. Trudno porównywać współczesną wieś z literackim obrazem; we wsi Lipce nie ma takich chłopów, o których pisał Władysław Reymont na przełomie XIX i XX w., bo zasadniczo zmieniły się warunki i stosunki społeczne, w jakich żyli. Obrazy tradycyjnej wsi pozostały w powieściach, w skansenach, na uroczystościach rocznicowych. Nie ma na wsi chłopów, jako jednej z głównych grup społecznych występujących w strukturze ludności Polski przez wiele wieków. Z dawnej wsi pozostały tradycje, obyczaje, kultura oparta na najwyższych wartościach; szacunek dla każdego życia i praw przyrody, uczciwości i rzetelnej pracy, bo tego ziemia wymagała zawsze. Ziemia, która za uczciwość i rzetelność, odwdzięczała się obfitymi plonami, które dawały prawo do życia, do wolności; to chłopci w polskiej historii byli tymi, którzy żywią i bronią. Czy te wartości uda się zachować, mimo postępujących zmian technicznych i technologicznych w rolnictwie? Czy mamy odpowiedź na takie pytanie?

Zawód rolnika ma niewiele wspólnego z dawnym chłopem przywiązany do ziemi przez wiele wieków. Współczesny rolnik jest przedsiębiorcą w bardzo trudnej dziedzinie gospodarki. Rolnik w XXI w. to bardzo trudna wielodyscyplinarna profesja wymagająca szerokiej wiedzy ekonomicznej, finansowej, przyrodniczej, chemicznej, społecznej, politycznej. O powodzeniu ekonomicznym przedsiębiorstwa, jakim jest gospodarstwo rolne, decydują nie tylko kwalifikacje i wiedza, doświadczenia, dostosowania do potrzeb rynku. Sukcesy w produkcji rolniczej zależne są także od czynników całkowicie niezależnych od przedsiębiorcy, gdyż pozostają pod bezpośrednim oddziaływaniem przyrody, na którą rolnik nie ma wpływu.

Przekazując Czytelnikom materiały z konferencji III Kongresu Demograficznego, która odbyła się 24 listopada 2021 r. w Szczecinie, poświęconej wpływowi sytuacji demograficznej na rozwój rolnictwa, chcemy zwrócić uwagę na ważne problemy, które dotyczą nie tylko rolnictwa, lecz całego społeczeństwa.

prof. dr hab. Józefina Hrynkiewicz
Uniwersytet Warszawski
Rządowa Rada Ludnościowa

Tendencje rozwoju polskiego rolnictwa w świetle wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2020

Realizowaliśmy oba spisy: Powszechny Spis Rolny w 2020 r. i Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań w 2021 r. w bardzo trudnych warunkach – pandemii COVID-19. To było bardzo duże ryzyko, była to też bardzo trudna decyzja poprzedzona głębokim namysłem i dyskusją nad uwarunkowaniami, które należało wziąć pod uwagę. Zwyciężyła jednak opcja, że przeprowadzenie spisu, aktualność danych, fakt jak najszybszego posiadania tych danych są bardzo istotne, że właśnie to może nam pomóc w wychodzeniu z pandemii, w walce z jej skutkami, które przecież już dzisiaj tak głęboko odczuwamy w różnych aspektach. Z dzisiejszej perspektywy można ocenić, że została podjęta właściwa decyzja, ponieważ dostosowując odpowiedni aparat spisu powszechnego, udało nam się go zrealizować pomimo trudnych warunków – zarówno Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, jak i Powszechny Spis Rolny. W przypadku spisu rolnego dysponujemy już bardzo bogatym materiałem badawczym. Jako Prezes GUS przedstawiam w zarysie wybrane wyniki i podstawowe wnioski Powszechnego Spisu Rolnego z 2020 r.

Świat statystyki publicznej gwarantuje bezpieczeństwo informacyjne, buduje infrastrukturę informacyjną państwa. Gdy mówimy na co dzień o inflacji, o produkcji krajowym brutto, to proszę mi wierzyć, że w tym też są wyniki spisów powszechnych. W następnych latach spisy, które przeprowadziliśmy, będą wykorzystywane. Bardzo ważne w tym kontekście jest też to, że pomimo wielkich trudności związanych z pandemią, dzięki olbrzymiemu zaangażowaniu, przemyśleniu procesów oraz wykorzystaniu najnowocześniejszych technik i technologii realizacji spisów powszechnych, możemy być szczególnie dumni z tego, w jaki sposób przeprowadziliśmy Narodowy Spis Powszechny. Przeprowadziliśmy ten spis jedną z najnowocześniejszych metod – metodą kombinowaną, z wykorzystaniem nowoczesnych techno-

---

^a Prezes Głównego Urzędu Statystycznego.

logii. Jednocześnie przyjęliśmy założenia odmienne od tych, które mieliśmy 10 lat wcześniej – wracając do fundamentów statystyki i realizując spis z natury na poziomie 95% pokrycia. To są bardzo duże sukcesy; jest to dostrzegane i jesteśmy zapraszani na różnego rodzaju spotkania po to, by dzielić się tymi doświadczeniami na forum międzynarodowym, które docenia ten sposób realizacji spisów powszechnych. Na dodatek – to już moje prezesowskie 5 groszy, z którego jestem bardzo dumny – zrealizowaliśmy spis przy tym samym nominalnym poziomie wydatków, co 10 lat wcześniej, jest to blisko 30% mniej środków po uwzględnieniu wpływu inflacji. Myślę, że to jest bardzo duże osiągnięcie, ponieważ mamy bardzo wysokiej jakości materiał statystyczny przy bardzo efektywnym wykorzystaniu środków publicznych, które przecież nie są środkami administracji publicznej, tylko naszymi wspólnymi, wszystkich płatników podatków. Bardzo chciałem podkreślić ten aspekt, bo w bieżących analizach i kolejnych latach może on nam umknąć z pola widzenia natomiast jest on niezmiernie istotny i bardzo się z tego cieszę.

Oczywiście spisu by nie było, gdyby nie ogromne zaangażowanie wielu interesariuszy spisów powszechnych. My te spisy realizowaliśmy w gruncie rzeczy w partnerstwie z gminami. W gminach byli gminni komisarze spisowi, często mocno zaangażowani. To również powodowało, że byliśmy w stanie nawiązać kontakty w tym przypadku z naszymi rolnikami. Powszechny Spis Rolny ma zupełnie inny charakter niż Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, w którym wywiad trwa kilka lub kilkanaście minut. W spisie rolnym wywiady trwają ponad godzinę, dotyczą często bardzo wielu szczegółów. Są to informacje, których często nawet rolnik nie jest w stanie podać z pamięci, ponieważ musi zaczerpnąć swoją wiedzę z dokumentów. Są to bardzo trudne wywiady i mimo wszystko bardzo trudne przedsięwzięcie. Z drugiej strony grupa rolników, którzy są objęci spisem, jest bardzo charakterystyczną grupą społeczną, bardzo odpowiedzialną. To są bardzo często ludzie świadomi tego, jak istotne jest przekazanie tych danych, po to właśnie, byśmy później byli w stanie świadomie budować politykę rozwoju, wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich.

Krótko, tytułem wprowadzenia, warto podkreślić pewne czynniki o charakterze obiektywnym wpływające na przeobrażanie się polskiego rolnictwa. Oczywiście wprowadzenie instrumentów wspólnej polityki rolnej, fakt dofinansowania wielu aspektów tej działalności ma istotne reperkusje i pojawia się również w pewien sposób poprzez pryzmat wyników, które zebraliśmy w spisie rolnym. Obserwujemy przechodzenie na inne metody chowu zwierząt gospodarskich – zmiany w zakresie technologii oczywiście też postępują wraz z upływem czasu i mają swoje odzwierciedlenie z upływem procesów. Obserwujemy również poszukiwanie nowych źródeł energii, dywersyfikację źródeł energii czy zmiany klimatyczne. Oczywiście wiemy, że niezależnie od tego, jak uzasadniamy ich przyczynę one następują i mają swoje od-

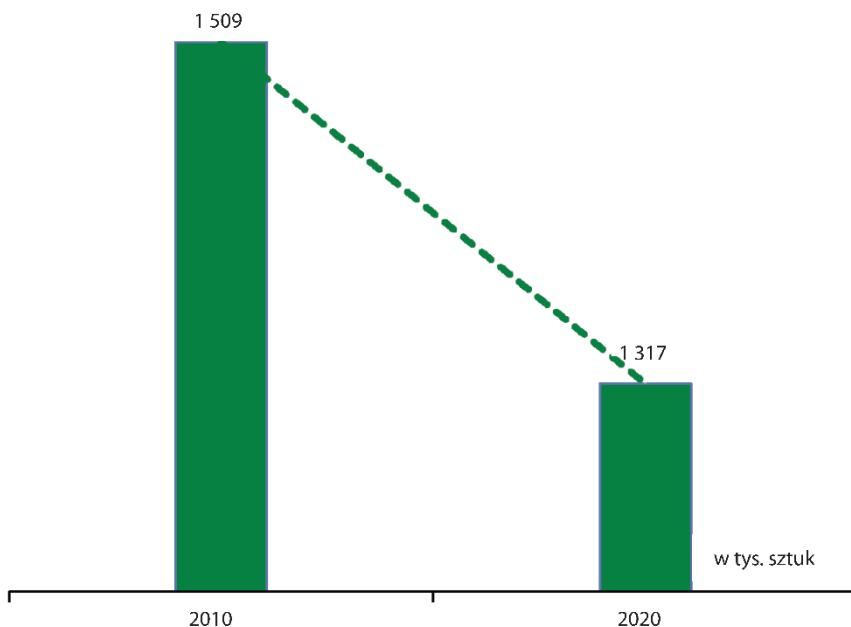
zwierciedlenie w wynikach. Zmiany nawyków żywieniowych społeczeństwa, to też jest pewien aspekt, który być może nie powinien pozostać niedoceniany. Przypominam, że już po 3 miesiącach opublikowaliśmy pierwsze wyniki, a kolejne są sukcesywnie ogłaszane, m.in. dla powiatów i w zakresie coraz głębszych analiz.

Wiemy, że produkcja rolna jest bardzo istotnym elementem systemu gospodarczego Polski – jest to jeden z naszych głównych produktów eksportowych i wartość tego eksportu rośnie z roku na rok i ma poważne znaczenie dla sukcesu gospodarczego kraju w ogóle, a nie tylko z perspektywy wyłącznie samego sektora rolnego.

Utrzymujące się zróżnicowanie struktury gospodarstw rolnych od rozdrobnionej w województwach południowo-wschodnich, do gospodarstw największych obszarowo w województwach północnych i północno-zachodnich, także w województwie zachodniopomorskim, to jest coś, co nie zmieniło się praktycznie od wielu lat.

Kolejne istotne tendencje to wzrost udziału największych gospodarstw rolnych, o powierzchni co najmniej 15 ha, które w większości prowadzą intensywną produkcję roślinną lub zwierzęcą oraz tych najmniejszych, do 1 ha użytków rolnych. Można więc tu mówić o wzroście znaczenia gospodarstw rolnych ukierunkowanych na produkcję rynkową.

Wykr. 1. Liczba gospodarstw rolnych na podstawie PSR 2010 i 2020

W stosunku do poprzedniego spisu z 2010 r. widzimy spadek o 192 tys. (12,7%) liczby gospodarstw rolnych do 1,3 mln (wykr. 1). Jest to istotna zmiana, aczkolwiek ma charakter bardzo ogólny, jest to tzw. duże N, które prezentujemy, a ono jest najmniej istotne. Ono robi się wtedy interesujące, kiedy jesteśmy w stanie zdezagregować tę wartość na poszczególne obszary. Mamy potwierdzenie tej charakterystyki, wzmiankowanej wcześniej – zupełnie inny jest charakter rolnictwa w województwach południowo-wschodnich i północno-zachodnich.

Mamy też do czynienia ze wzrostem liczby gospodarstw ukierunkowanych na produkcję rynkową, konkurencyjnych, charakteryzujących się często dużą skalą produkcji wysokiej jakości. Świadczy to o postępującej profesjonalizacji.

Obserwujemy dopasowanie struktury upraw do potrzeb produkcji zwierzęcej, wymagań konsumentów oraz przemysłu. W strukturze zasiewów gospodarstw rolnych z trzech kolejnych spisów rolnych: 2002, 2010 i 2020, widzimy, że powierzchnia uprawy zbóż ogółem spadła z 77 do 69%. Podobnie w przypadku ziemniaków mamy do czynienia z obserwowanym spadkiem z 7,5 do 2,1%. Nastąpił natomiast wzrost powierzchni uprawy rzepaku i rzepiku – wzrost nastąpił już w perspektywie spisu z 2010 r.

Pomimo ponad dwukrotnego wzrostu zużycia nawozów wapniowych, nawożenie wapnem nadal jest niewystarczające. Tutaj ponad dwukrotny wzrost wynika z prowadzonej świadomej polityki państwa i wsparcia w tym zakresie. Rzeczywiście jest to pewna charakterystyka gleb w Polsce, która wymaga, by takie wapniowanie prowadzić i taka polityka wsparcia jest prowadzona.

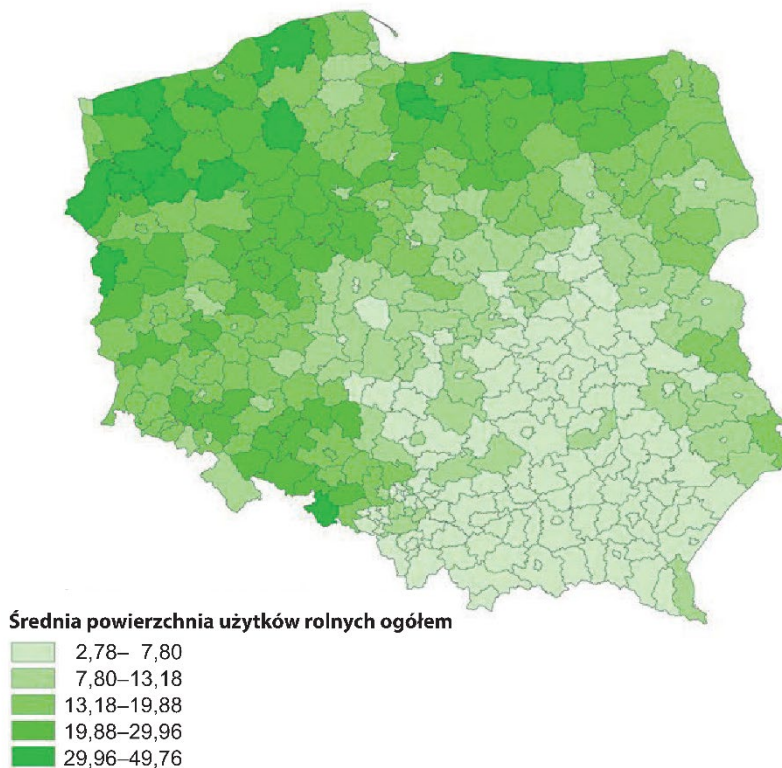
Tablica. Struktura zasiewów wybranych upraw w gospodarstwach rolnych w latach 2002, 2010 i 2020

L a t a	Zboża ogółem	Ziemniaki	Buraki cukrowe	Rzepak i rzepik	Strączkowe jadalne	Warzywa gruntowe
	w % powierzchni zasiewów					
2002	77,0	7,5	2,8	4,1	0,4	1,6
2010	73,4	3,6	2,0	9,1	0,4	1,3
2020	69,0	2,1	2,3	9,1	0,9	1,3

Warto podkreślić kilka uwag, takich bardziej szczegółowych, aczkolwiek też na poziomie bardzo ogólnym. Pierwsza grupa to koncentracja produkcji, w której obserwujemy: zmniejszenie liczebności gospodarstw rolnych przy jednoczesnym wzroście średniej powierzchni gospodarstwa rolnego; spadek liczby małych gospodarstw, w szczególności jest to widoczne w produkcji zwierzęcej; funkcjonowanie pojedynczych gospodarstw o bardzo dużej skali produkcji, liczonej nieraz w istotnym kilku-procentowym udziale w produkcji krajowej, ta profesjonalizacja przybiera często formę daleko posuniętą. Wzrost o około 4% powierzchni uprawy warzyw gruntowych, przy czasem głębokim spadku liczby gospodarstw z uprawą warzyw, świadczy o profesjonalizacji produkcji warzyw.

Średnia powierzchnia użytków rolnych wzrosła z 9,85 ha w 2010 r. do 11,35 ha w roku 2020. Wiemy, że średnia nie jest tutaj wystarczającą miarą, zawsze trzeba pogłębić analizę. Średnia jest jednak dobra do pokazywania pewnych zmian o charakterze tendencji ogólnej, centralnej.

Mapa 1. Rozkład wielkości gospodarstw rolnych według powiatów

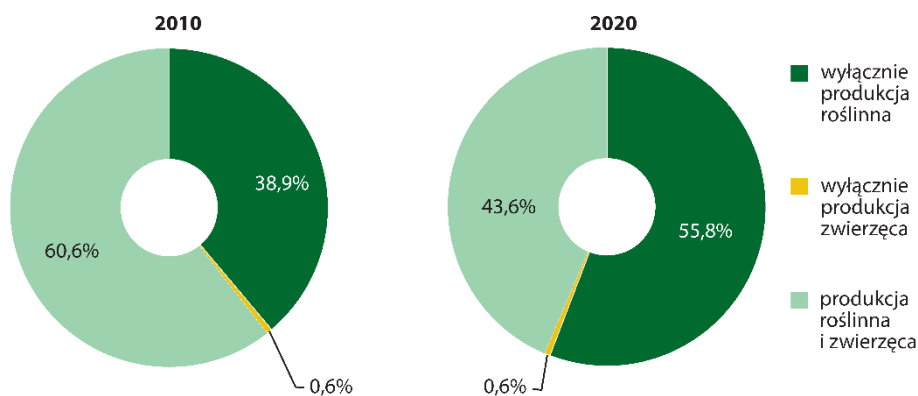

W ujęciu terytorialnym według powiatów (mapa 1) widać wyraźne zróżnicowanie przeciętnej wielkości gospodarstw rolnych. Potwierdza się wspomniane wcześniej zróżnicowanie wielkości gospodarstw pomiędzy Polską północną i zachodnią, gdzie gospodarstwa są największe, a Polską południowo-wschodnią, charakteryzującą się dominacją małych gospodarstw rolnych.

Drugi aspekt to specjalizacja produkcji. Mamy zwiększenie odsetka gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję roślinną, kosztem gospodarstw z produkcją mieszaną, przy utrzymaniu się niskiego odsetka gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję zwierzęcą, co potwierdzają obserwowane od lat procesy specjalizacji produkcji. W konsekwencji znacznie zmniejszyła się (o 36,9%) liczba gospodarstw prowadzących chów lub hodowlę zwierząt gospodarskich, których udział w ogólnej liczbie gospodarstw obniżył się o około 17 p. proc. do poziomu około 44%.

Od 2014 r. Polska utrzymuje pozycję lidera w produkcji żywca drobiowego w Unii Europejskiej. Zaobserwowano zmiany w strukturze stada bydła, wskazujące na rozwój chowu bydła opasowego i specjalizację w produkcji bydła mlecznego. Specjalizacja dotyczy także gospodarstw utrzymujących świnie z importu; jest to bardzo specyficzny rodzaj chowu, tzn. nie produkujemy prosiaków, musimy je zaimportować, następnie je chowamy. W ogromnej liczbie przyjeżdżają one z innych krajów – głównie z Niemiec i Holandii.

Wykr. 2. Struktura gospodarstw rolnych według rodzaju prowadzonej produkcji rolniczej w latach 2010 i 2020

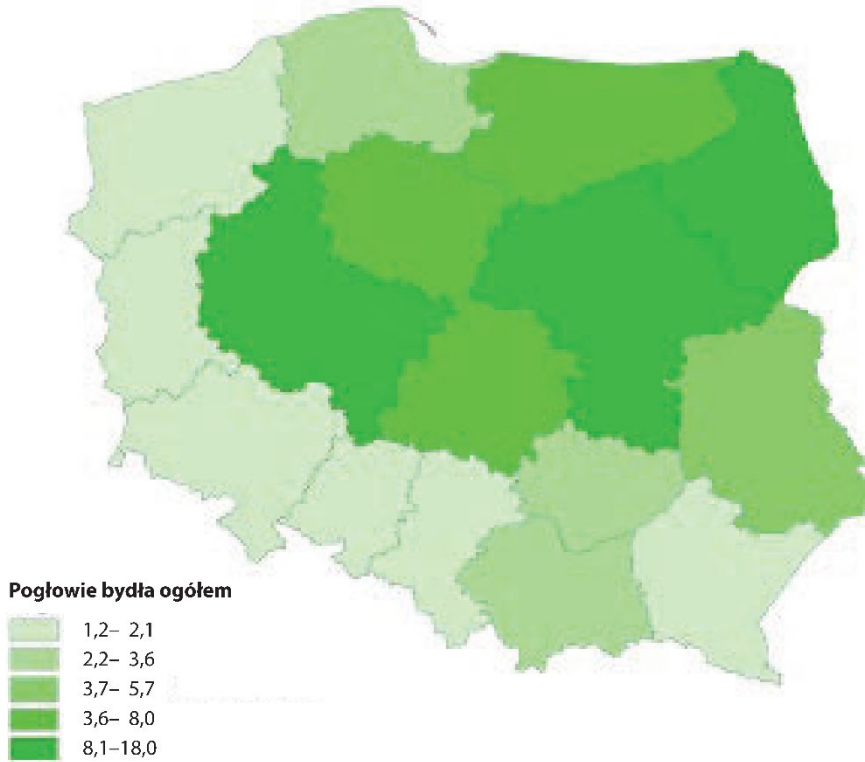

Wystąpił także spadek powierzchni upraw sadowniczych przy wzroście produkcji owoców oraz znacznym zmniejszeniu liczby gospodarstw użytkujących sady, co wskazuje na większą specjalizację tych gospodarstw.

Trzeci aspekt, na który chciałem zwrócić uwagę, to regionalizacja produkcji rolnej. To są bardzo istotne zagadnienia dotyczące obserwacji tego, w jaki sposób poszczególne obszary kraju są zróżnicowane pod względem produkcji rolnej. Chów lub hodowla bydła, a w ślad za tym produkcja mleka i żywca wołowego, jest skoncentrowana głównie w województwach podlaskim, mazowieckim i wielkopolskim (mapa 2), świń – w województwach wielkopolskim, kujawsko-pomorskim, łódzkim i mazowieckim (mapa 3), a drobiu – w województwach mazowieckim i wielkopolskim (mapa 4). Widoczna jest także regionalizacja produkcji roślinnej. Powierzchnia uprawy rzepaku i rzepiku (mapa 5) jest największa w województwach dolnośląskim i lubelskim. Uprawa buraków cukrowych skoncentrowana jest głównie w rejonach, gdzie znajdują się duże zakłady przemysłu cukrowniczego, tj. w województwach kujawsko-pomorskim, wielkopolskim i lubelskim. Od lat największym udziałem w krajowej powierzchni sadów i innych upraw trwałych charakteryzują się województwa mazowieckie, lubelskie i świętokrzyskie. Natomiast w województwach północno-wschodnich znaczne powierzchnie użytków rolnych przeznaczają się pod

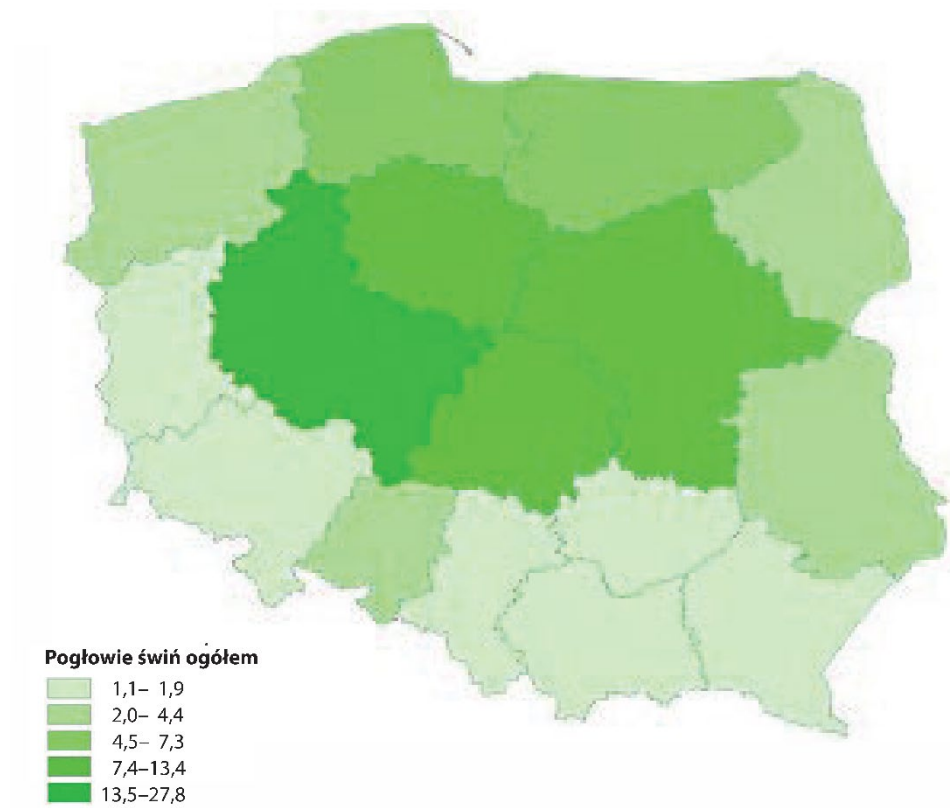
uprawę łąk i pastwisk trwałych, tak aby zabezpieczyć potrzeby rozwijającej się tam produkcji zwierzęcej.

Mapa 2. Pogłowie bydła w tys. sztuk według województw w 2020 r.

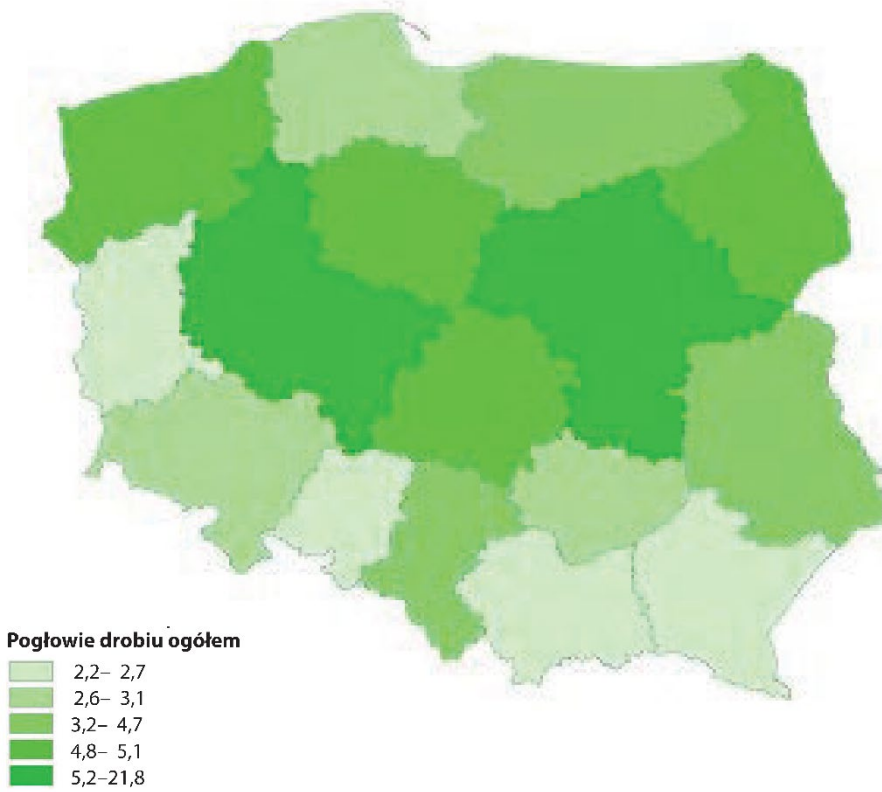

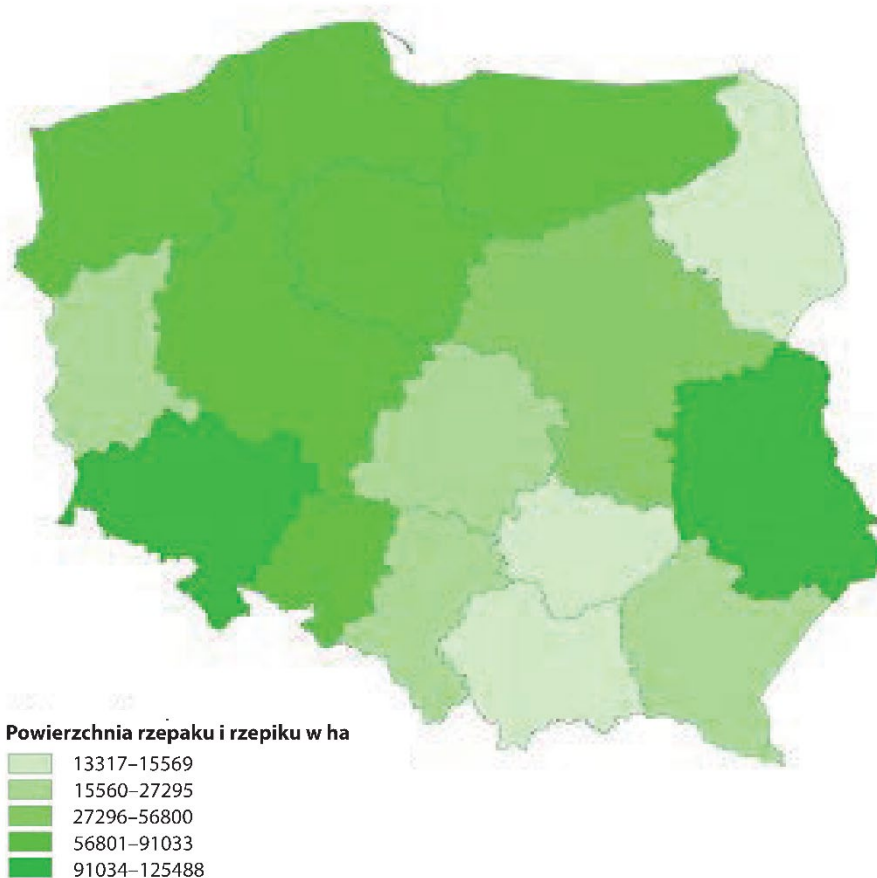
Mapa 3. Pogłowie świń w tys. sztuk według województw w 2020 r.

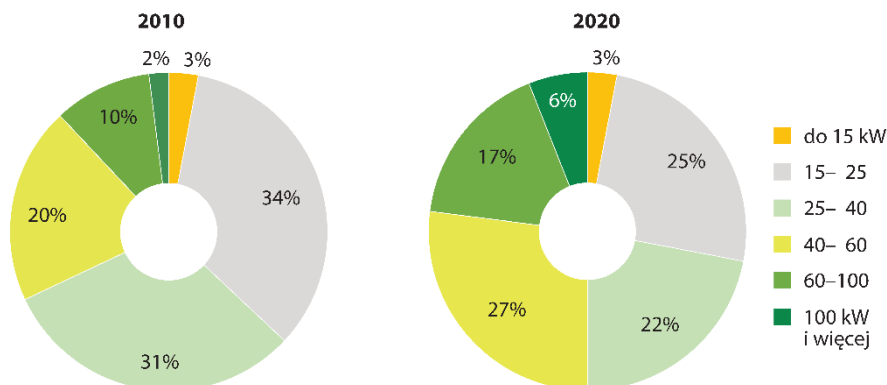
Mapa 4. Pogłowie drobiu w tys. sztuk według województw w 2020 r.

Mapa 5. Powierzchnia uprawy rzepaku i rzepiku według województw w 2020 r.

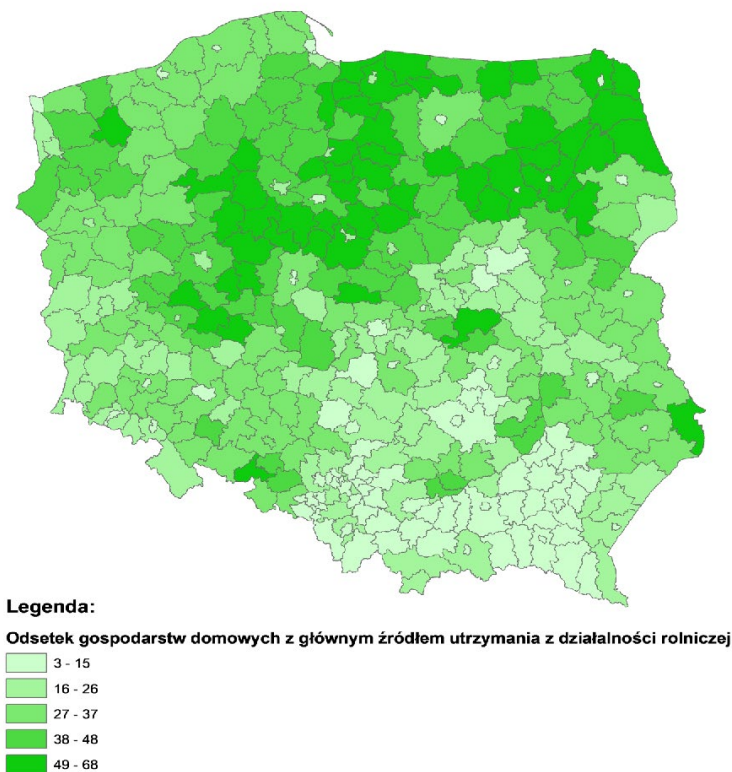

Kolejny aspekt to postęp w zakresie mechanizacji. Wysoki poziom mechanizacji produkcji roślinnej i zwierzęcej jest wynikiem: specjalizacji produkcji rolnej, racjonalizacji technologii, koncentracji produkcji, wprowadzania innowacji oraz zwiększania skali poprawy jakości produktów. Uwidocznił się także dalszy wzrost wyposażenia gospodarstw w ciągniki rolnicze, w szczególności te większe, o mocy powyżej 60 kW (mapa 6); wzrost liczby kombajnów zbożowych i zmniejszenie liczby kombajnów ziemniaczanych, buraczanych i silosokombajnów jest skutkiem zmian w strukturze użytkowania gruntów, powierzchni zasiewów oraz częstego korzystania z usług rolniczych, czyli maszyny te częściej pracują na polach wielu gospodarstw rolnych.

Mapa 6. Struktura liczby ciągników według mocy silnika

Nadal około 30% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego utrzymuje się głównie z rolnictwa. Jednak występuje znaczące zróżnicowanie terytorialne w tym zakresie. Najwyższy odsetek gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego utrzymujących się głównie z rolnictwa (mapa 7) występuje na pograniczu województw: wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego, pomorskiego, warmińsko-mazurskiego i kujawsko-pomorskiego oraz podlaskiego, mazowieckiego i warmińsko-mazurskiego. Interesująca jest obserwacja, że dominują tu skupiska powiatów o peryferyjnej lokalizacji w poszczególnych województwach. To też są bardzo interesujące informacje, w gruncie rzeczy właśnie z pogranicza działalności rolniczej, obszarów wiejskich i polityki społecznej, bo przecież jeśli chodzi o strukturę dochodów gospodarstw domowych to właśnie w oparciu o nie buduje się różnego rodzaju programy w zakresie polityki społecznej.

Mapa 7. Zróżnicowanie powiatów według udziału gospodarstw domowych o dominującym dochodzie z rolnictwa

Podsumowanie

Wyzwania stojące przed polskim rolnictwem są następujące: 1) dostosowanie produkcji rolniczej do postępujących zmian klimatycznych; 2) intensywne rolnictwo jest wrażliwe na niekorzystne czynniki klimatyczne i ekonomiczne; 3) ograniczenia w stosowaniu nawozów i środków ochrony roślin wynikające m.in. z Zielonego Ładu; 4) pojawienie się nowych patogenów; 5) zmieniająca się sytuacja na rynku produktów rolnych; 6) ograniczenia w handlu międzynarodowym, m.in. regulacje fitosanitarne i weterynaryjne, embargo; 7) wyzwaniem dla rolnictwa jest rosnące wykorzystanie nowoczesnych technologii.

Statystyka prowadzi również pewnego rodzaju badania eksperymentalne. Korzysta z różnego rodzaju sensorów, które umieszczane są na maszynach rolniczych i bezpośrednio sięga do tego źródła informacji, które pozwala budować nowe statystyki. Jest również jednym z liderów na świecie w zakresie wykorzystania metod obserwacji ziemi, czyli w oparciu o obrazowanie satelitarne produkuje wstępne szacunki upraw rolnych w Polsce, które są publikowane od 2 lat.

W Warszawie odbyło się 3-dniowe spotkanie wszystkich prezesów urzędów statystycznych Unii Europejskiej, z udziałem również prezesów z krajów pozaeuropejskich, na temat wykorzystania metod obrazowania satelitarnego do produkcji statystyk rolnych. Byliśmy organizatorem tego przedsięwzięcia jako jeden z krajów liderujących, my i Kanada. O tyle było to ważne, że efektem tego spotkania było podpisanie tzw. memorandum warszawskiego, w którym jako społeczność statystyczna, europejska, nawet wychodząc już poza struktury Unii Europejskiej, podejmujemy się prac w kierunku jak najszybszego wykorzystania nowoczesnych technologii na rzecz produkcji rolnej. Ale do tego potrzebne są pewne podstawy, fundamenty i tym fundamentem jest spis rolny. Bardzo się cieszę, że udało się go przeprowadzić z olbrzymim zaangażowaniem służb statystyki publicznej, które pracowały przy tym spisie. To było ciężkie przedsięwzięcie, natomiast myślę, że dzisiaj możemy cieszyć się tymi wynikami, licząc na szerokie ich wykorzystanie.

Polska wieś – przyjazne miejsce do życia i rozwoju zawodowego

Od ponad 27 lat Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa wspiera rolnictwo, przetwórstwo rolno-spożywcze i obszary wiejskie. Zakres działań ARiMR jest szeroki i odpowiada zróżnicowanym potrzebom polskiej wsi. Aktywność Agencji skupia się przede wszystkim na dofinansowywaniu rozwoju gospodarstw rolnych, ale przyczynia się również do dywersyfikacji źródeł dochodów mieszkańców wsi oraz tworzenia miejsc pracy. Równie ważne są też inicjatywy o charakterze społecznym i kulturalnym oraz te na rzecz rozwoju infrastruktury czy ochrony środowiska i klimatu.

Od początku działalności do listopada 2021 r. w ramach różnych programów, ze środków unijnych i krajowych, ARiMR przekazała na rozwój polskiej wsi około 400 mld zł. Najwięcej – blisko 219 mld zł – otrzymali rolnicy w ramach systemu wsparcia bezpośredniego. Tak zwane dopłaty bezpośrednie i obszarowe uzupełniają ich dochody i są rekompensatą za respektowanie wymogów ochrony środowiska i zasobów naturalnych. Co roku z tych środków korzysta około 1,3 mln gospodarstw.

O ogromnym znaczeniu środków w ramach unijnych funduszy pomocowych dystrybuowanych przez ARiMR świadczy fakt, że z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich do beneficjentów trafiła niebagatelna kwota blisko 114 mld zł. Wśród działań PROW znaczący wpływ na zachodzące zmiany mają bez wątpienia te ukierunkowane na inwestycje. To dzięki nim rozwijają się małe gospodarstwa, a te większe – modernizują. Na przedsięwzięcia, które mają na celu unowocześnianie i poprawę konkurencyjności, ARiMR wypłaciła 33,6 mld zł, m.in. kupiono blisko 635 tys. maszyn rolniczych, przeprowadzono około 17 tys. inwestycji budowlanych i założono sady lub plantacje wieloletnie o powierzchni 38,1 tys. ha. To wymierne efekty, ale równie ważne są: wzrost wydajności i rentowności gospodarstw, poprawa jakości

---

^a Prezes Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

i bezpieczeństwa pracy, zwiększenie różnorodności produkcji i dostosowanie oferty do potrzeb konsumentów. Restrukturyzacja gospodarstw rolnych jest tylko jednym z aspektów wpływających korzystnie na zmiany zachodzące na wsi. Niezwykle istotny jest rozwój przedsiębiorczości. Agencja udziela pomocy finansowej zarówno przetwórcom z sektora rolnego, jak i tym mieszkańcom wsi, którzy chcą pracować poza rolnictwem. Tylko z PROW 2014–2020, wyłącznie na wsparcie działalności pozarolniczej, Agencja przekazała ponad miliard złotych. Dzięki tym środkom na terenach wiejskich powstało ponad 7,5 tys. nowych przedsiębiorstw, np. warsztatów mechanicznych, firm budowlanych czy salonów fryzjerskich i kosmetycznych. To sprawia, że dostęp do usług pozarolniczych staje się łatwiejszy, a mieszkańcy wsi mogą znaleźć zatrudnienie blisko miejsca zamieszkania i pozyskać w ten sposób dodatkowe źródło dochodu.

Nowoczesna wieś to również rozwój terytorialny. Coraz lepsza jakość infrastruktury technicznej nie tylko tworzy dogodne warunki dla prowadzenia działalności gospodarczej, ale wpływa też na poprawę jakości życia. Przy wykorzystaniu środków wypłacanych przez ARiMR powstało m.in. niemal 30 tys. km sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, 1,2 tys. oczyszczalni ścieków i ponad 12,4 tys. przydomowych oczyszczalni ścieków, a także około 550 nowych targowisk. Oprócz tego odnowiono centra wielu miejscowości, utworzono setki placów zabaw, wybudowano lub wyremontowano wiele świetlic wiejskich i domów kultury oraz obiektów infrastruktury turystycznej i rekreacyjnej. Do użytku oddano też 7,3 tys. km lokalnych dróg oraz 2,2 tys. km ścieżek rowerowych i szlaków turystycznych. Koszt tych inwestycji to blisko 4 mld zł.

Do odnowy polskiej wsi przyczyniają się również działania aktywizujące społeczności lokalne. W tym zakresie istotny udział ma również ARiMR, która dofinansowuje m.in. przedsięwzięcia kulturalne i społeczne. Z tego rodzaju pomocy korzystają koła gospodyń wiejskich (KGW). Pełnią one niezwykle ważną rolę w życiu małych wspólnot. Integrują, pielęgnują więzi międzypokoleniowe, organizują regionalne wydarzenia i święta, propagują zdrowy styl życia, kultywują tradycje. Od 2018 r., kiedy to ruszył program przeznaczony dla KGW, do końca 2020 r. ARiMR wypłaciła kołom prawie 79 mln zł.

Wspierane przez ARiMR działania z jednej strony zmieniają krajobraz polskiej wsi, z drugiej mają na celu jego zachowanie, bo wieś nierozzerwalnie kojarzy się z naturą. Na ochronę ekosystemów i efektywne zarządzanie zasobami naturalnymi do września 2021 r. Agencja przekazała 43 mld zł. Środki te zostały przeznaczone na realizację programów rolno-środowiskowo-klimatycznych, działania ekologiczne i gospodarowanie na obszarach niekorzystnych rolniczo, inwestycje na obszarach leśnych oraz poprawę dobrostanu zwierząt.

Rozwój gospodarstw rolnych, przedsiębiorczości i infrastruktury, a także zaangażowanie społeczności lokalnych sprawiają, że na dobre zmieniają się warunki życia i pracy mieszkańców polskiej wsi. Od blisko trzech dekad istotny wpływ mają na to fundusze przekazywane przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

Demograficzny obraz wsi polskiej

1. Wprowadzenie

Celem opracowania jest przedstawienie propozycji delimitacji obszarów wiejskich i zaprezentowania zróżnicowania zjawisk demograficznych w nowym układzie. Główny Urząd Statystyczny, dzięki zaproponowanym rozwiązaniom dąży do bardziej precyzyjnego ukazania zróżnicowania polskiej wsi.

Podjęcie prac nad delimitacją nastąpiło z powodu braku podziału ukazującego zróżnicowanie obszarów wiejskich. Do tej pory w publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego oraz urzędów statystycznych używano przede wszystkim Krajowego Rejestru Urzędowego Podziału Terytorialnego Kraju (TERYT). W tym przypadku kryterium podziału jest status administracyjny, wyodrębniający miasta spośród obszarów wiejskich, znajdujących się w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich. Podział ten nie uwzględnia zróżnicowania przestrzennego i demograficznego wsi w Polsce, a przez to utrudnia prezentację wyników badań społecznych i przestrzennych oraz badań statystyki rolnictwa, w tym również publikację badań Powszechnego Spisu Rolnego oraz Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań.

Nową Delimitację Obszarów Wiejskich do celów statystycznych przygotowano z uwzględnieniem postulatów odbiorców danych. Oczekują oni publikowania zbiorczych wyników badań w grupach obszarów wiejskich wyznaczonych na podstawie prostych kryteriów uwzględniających położenie w obszarach funkcjonalnych dużych miast oraz zróżnicowanie pod względem demograficznym.

W dokumencie przedstawiono obecnie stosowane w statystyce podziały obszarów wiejskich, w tym podziały użyte do sporządzenia delimitacji, jej konstrukcję i zastosowanie do prezentacji danych.

---

^a Główny Urząd Statystyczny.

2. Klasyfikacje – polskie, europejskie i międzynarodowe

Obecnie statystyka publiczna w publikacjach i bazach danych stosuje głównie znany i popularny rejestr – Krajowy Rejestr Urzędowy Podziału Terytorialnego Kraju (TERYT), w którym występuje podział na miasto i wieś.

Jest to podział formalny, oparty wyłącznie na kryterium administracyjnym, wyróżniający trzy rodzaje gmin:

- **gminy miejskie**, których granice pokrywają się z granicą miasta tworzącego (gminy miejskie mogą być także miastami na prawach powiatu);
- **gminy wiejskie**, które na swoim obszarze nie posiadają miast;
- **gminy miejsko-wiejskie**, w których skład wchodzi zarówno miasta w granicach administracyjnych, jak i obszary poza granicami miast.

Ponadto, na podstawie TERYT, statystyka publiczna wyróżnia dwa dodatkowe rodzaje obszarów obejmujące podział wyżej wspomnianych gmin miejsko-wiejskich na:

- **obszary miejskie** (miasta) obejmujące tereny położone w granicach administracyjnych miast, czyli obszary gmin miejskich oraz miast w gminach miejsko-wiejskich;
- **obszary wiejskie** (wsie) obejmujące tereny pozostające poza granicami administracyjnymi miast, na które składają się obszary gmin wiejskich i części wiejskie gmin miejsko-wiejskich.

Do obszarów wiejskich zalicza się wszystkie tereny, które pozostają poza granicami administracyjnymi miast, a składają się na nie gminy wiejskie i części gmin miejsko-wiejskich. Rodzaje gmin oraz zasięg obszarów miejskich i wiejskich aktualizowany jest co roku, w dniu 1 stycznia, w wyniku zmian w podziale administracyjnym Polski, ogłaszanych rozporządzeniami Rady Ministrów dotyczącymi ustalenia granic gmin i miast oraz nadania miejscowościom statusu miasta.

Oprócz TERYT w statystyce używane są również klasyfikacje europejskie i międzynarodowe, np. TERCET – wprowadzony rozporządzeniem Komisji Europejskiej i Rady, który integruje wszystkie klasyfikacje europejskie powiązane z klasyfikacją NUTS. Są to typologie oparte na siatce 1 x 1 km, ustalane na poziomie lokalnych jednostek administracyjnych: DEGURBA (*Degree of Urbanisation*) czy FUA (*Functional Urban Area*). Z kolei typologie międzynarodowe, np. OECD, ustalane są na poziomie NUTS 3.

Dla tematyki niniejszej pracy istotna jest również delimitacja **funkcjonalnych obszarów miejskich** (FUA, ang. *Functional Urban Areas*), które obejmują miasta i ich strefy dojazdów do pracy. Funkcjonalne obszary miejskie składają się z gęsto zaludnionego miasta (rdzenia obszaru) i strefy dojazdowej o mniejszej gęstości zaludnienia, której rynek pracy jest silnie zintegrowany z rdzeniowym miastem.

Miasta są tu zdefiniowane jako lokalne jednostki administracyjne (w Polsce są to gminy) zaklasyfikowane według stopnia urbanizacji (DEGURBA) jako miasta (obszary gęsto zaludnione). Jako jedno miasto mogą być zdefiniowane grupy miast sąsiadujących ze sobą (ang. *greater cities*). Strefy dojazdów do pracy są natomiast określone jako lokalne jednostki administracyjne, z których co najmniej 15% pracujących mieszkańców dojeżdża do pracy w mieście, przy czym enklawy są włączane, a eksklawy – wyłączane z tej strefy. W przypadku gdy z jednej lokalnej jednostki administracyjnej co najmniej 15% pracujących mieszkańców dojeżdża do pracy do więcej niż jednego miasta, wtedy taką jednostkę przypisuje się do strefy dojazdów tego miasta, do którego dojeżdża największy odsetek spośród tych mieszkańców. Funkcjonalne obszary miejskie mogą swoim zasięgiem wykraczać zarówno poza granice jednostek administracyjnych pierwszego rzędu, jak i granic państwa (mapa 2).

Funkcjonalne obszary miejskie są aktualizowane w przypadku pozyskania nowych danych dotyczących dojazdów do pracy, gęstości zaludnienia w siatce 1 km², a także w przypadku zmian granic lokalnych jednostek administracyjnych.

W 2011 r. Komisja Europejska i Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) opracowały zharmonizowaną definicję miasta i jego strefy dojazdów do pracy. Wynikiem tego było zwiększenie liczby badanych miast.

FUA (*Functional Urban Areas*), czyli funkcjonalne obszary miejskie, obejmują wybrane miasta i strefy dojazdów do pracy. Zarówno lista FUA, jak i pozostałe delimitacje wraz z metodologią, podstawą prawną i mapami prezentującymi podziały, dostępne są na stronie Głównego Urzędu Statystycznego w zakładce *statystyka regionalna*.

3. Nowa typologia obszarów wiejskich

Inspiracją do poszukiwania nowych sposobów prezentacji zjawisk, zarówno przestrzennych jak i w nowych podziałach, są niewątpliwie dane spisowe dostępne w siatce kilometrowej. Dzięki temu statystyka może pokazać inne niż dotychczas ujęcie informacji z Powszechnego Spisu Rolnego 2020 i Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2021. Dzięki współpracy trzech departamentów w GUS, prace nad delimitacją zostały ukończone i mogą być podstawą dla badań i analiz.

Nowa delimitacja zakłada proste kryteria podziału – lokalizację względem obszarów funkcjonalnych i gęstości zaludnienia. Nowe ujęcie można zastosować do prezentacji zjawisk na poziomie regionalnym i dla badań reprezentacyjnych. Dzięki przyjętym założeniom dotychczasowa prezentacja zjawisk wyłącznie dla podziału miasto–wieś zostanie rozszerzona o zróżnicowanie obszarów wiejskich.

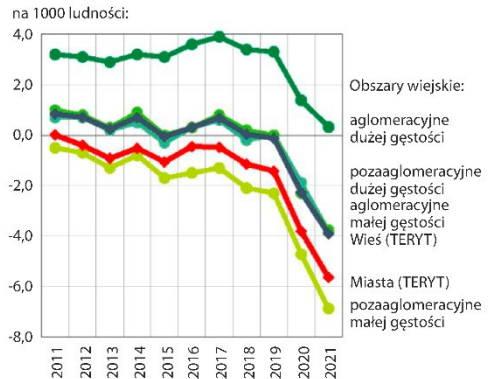
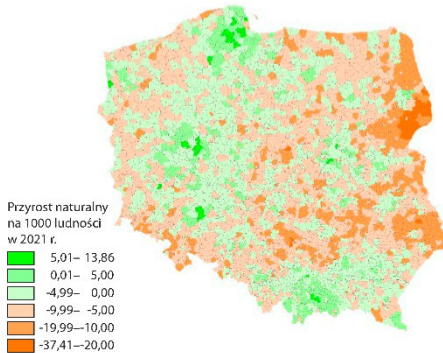
Kryteria podziału, jak już wcześniej zostało wspomniane, oparte są na obszarach FUA. Wyróżniono 2 grupy obszarów wiejskich aglomeracyjnych, które zostały po-

dzielone na obszary dużej i małej gęstości. Stanowią je gminy zlokalizowane wokół miast z liczbą co najmniej 150 tys. mieszkańców oraz stolic województw, gdzie liczba ludności jest poniżej tej granicy. Wyodrębniono również obszary wiejskie pozaaglomeracyjne dużej i małej gęstości. Należą do nich zarówno gminy zlokalizowane poza FUA, jak i te, które znajdują się w okolicach pozostałych miast FUA. Obszary pozaaglomeracyjne dużej gęstości zlokalizowane są przede wszystkim w Małopolsce, na Śląsku, częściowo w województwie pomorskim, ale przede wszystkim w południowej części Polski. Obszary pozaaglomeracyjne małej gęstości przeważają natomiast w północnej części Polski oraz wzdłuż wschodniej i zachodniej granicy naszego kraju.

4. Zjawiska demograficzne według klasyfikacji TERYT i delimitacji obszarów wiejskich

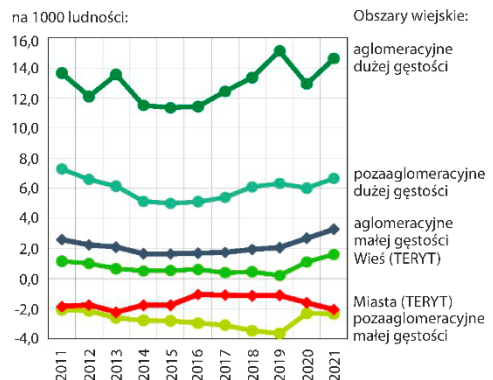
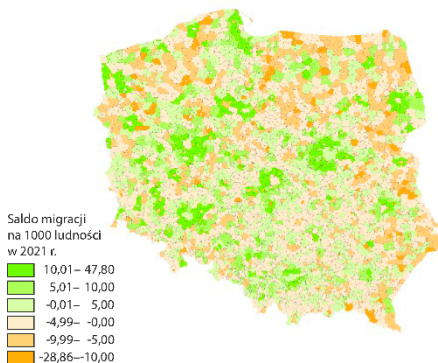
Według klasyfikacji TERYT w 2021 r. 59,7% ludności mieszkało w miastach, a 40,3% – na wsi. Natomiast przy zastosowaniu nowej delimitacji obszarów wiejskich widać wyraźniejsze zróżnicowanie wartości wskaźnika. Udział ludności na obszarach aglomeracyjnych wzrósł (dużej gęstości z 4,9% w 2011 r. do 6,2% w 2021 r.; małej gęstości odpowiednio z 5,0 do 5,2%). Tymczasem dla obszarów pozaaglomeracyjnych odnotowano spadek (dużej gęstości z 19,5 do 19,3%; małej gęstości z 10,0 do 9,7%).

W analizowanym okresie (2011–2021) obserwowany jest przyrost naturalny przede wszystkim w otoczeniu dużych miast. Wyraźnie widoczna jest suburbanizacja, napływ ludności do stref podmiejskich, które są ściśle powiązane z centrum. Obserwuje się spadek przyrostu naturalnego, przy czym jedynie obszary wiejskie aglomeracyjne dużej gęstości cały czas notują przyrost naturalny dodatni. Dzięki nowej delimitacji możemy więc analizować zmienność wielu zjawisk w bardziej szczegółowym, niż dotychczas, podziale obszarów wiejskich.

Mapa 1. Przyrost naturalny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

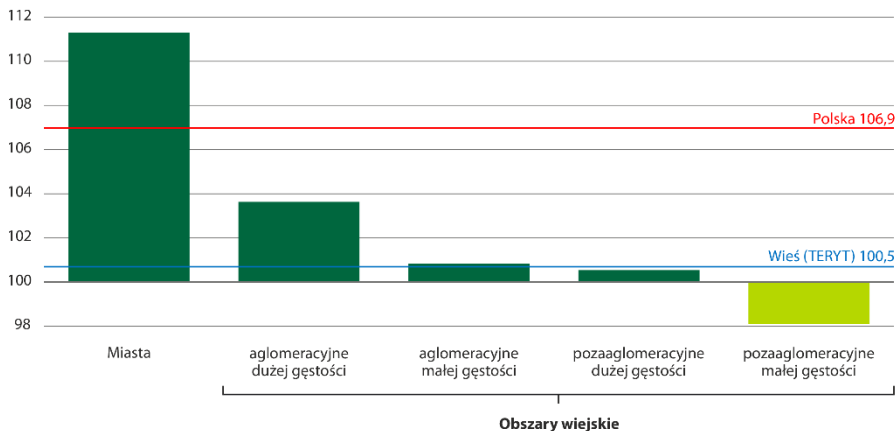
Suburbanizację widać też na przykładzie wskaźnika migracji. Notuje się odpływ ludności z dużych miast do stref podmiejskich, szczególnie do wiejskich aglomeracyjnych dużej gęstości. Zupełnie inaczej kształtuje się zjawisko migracji dla obszarów wiejskich pozaaglomeracyjnych małej gęstości, np. w województwie małopolskim czy śląskim, gdzie tendencja jest zbliżona do tej, która występuje w miastach.

Mapa 2. Saldo migracji na pobyt stały

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Kolejnym przykładem wskaźnika prezentującego różnorodność obszarów wiejskich jest wskaźnik feminizacji. W 2021 r. w miastach przypadało 111 kobiet na 100 mężczyzn, a na wsi – 101. Na obszarach aglomeracyjnych dużej gęstości wskaźnik feminizacji wyniósł 103, ale już na obszarach pozaaglomeracyjnych małej gęstości na 100 pań przypada 98 pań.

Wykr. 1. Wskaźnik feminizacji w 2021 r.

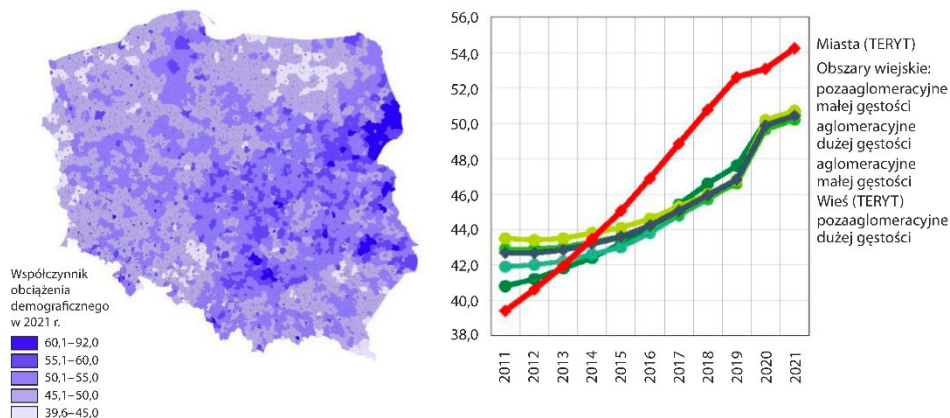

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W 2021 r. ponad 1/5 ludności zamieszkującej obszary pozaaglomeracyjne małej gęstości była w wieku poprodukcyjnym. Na pozostałych obszarach wiejskich udział ten kształtował się na poziomie od 16,8% (w aglomeracyjnych dużej gęstości) do 19,3% (pozaaglomeracyjnych dużej gęstości).

Współczynnik obciążenia demograficznego jest zmienną demograficzną, która nie charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem w poszczególnych grupach obszarów wiejskich. Rozbieżność widać natomiast między miastami a obszarami wiejskimi ogółem. W przypadku miast tendencja jest wzrostowa, natomiast na obszarach wiejskich wskaźnik rośnie wolniej, co nie oznacza, że proces starzenia tu wyhamuje.

Mapa 3. Współczynnik obciążenia demograficznego w 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

5. Podsumowanie

Jak wynika z przedstawionej analizy, obraz polskiej wsi nie jest jednorodny. Obszary aglomeracyjne i okołomiejskie często pełnią funkcje tzw. sypialni. Pod względem specyfiki zjawisk demograficznych wiejskie obszary aglomeracyjne są bliższe miastom niż innym obszarom wiejskim. Przyrost naturalny na obszarach aglomeracyjnych jest większy niż na pozostałych. Bardzo widoczny jest tu też proces suburbanizacji, obserwuje się napływ ludności z dużych miast (rdzeni) na obszary aglomeracyjne w ich bliskim otoczeniu. Te zjawiska stanowią o przyroście rzeczywistym, przy czym najwyższy jest na obszarach w ścisłym otoczeniu miast. Wskaźnik feminizacji na obszarach aglomeracyjnych dużej gęstości jest niższy niż przeciętnie dla Polski, ale zdecydowanie wyższy niż przeciętnie dla pozostałych typów obszarów wiejskich.

Na obszarach pozaaglomeracyjnych problemy demograficzne wydają się głębsze, stanowią tym samym większe wyzwanie dla władz lokalnych, które są odpowiedzialne za świadczenie usług publicznych dla swoich mieszkańców (np. dostarczanie wody, gospodarowanie odpadami komunalnymi, zapewnienie opieki przedszkolnej czy edukację w szkołach podstawowych). Przyrost naturalny na tych obszarach jest niski, wręcz ujemny na obszarach pozaaglomeracyjnych dużej gęstości. Na obszarach pozaaglomeracyjnych małej gęstości obserwowana jest również przewaga liczby mężczyzn nad liczbą kobiet. Obserwowane tendencje zjawisk demograficznych prowadzą do niekorzystnych zmian struktury demograficznej i mogą przełożyć się na wzrost kosztów, przy równoczesnym obniżeniu jakości usług publicznych.

Największym wyzwaniem dla statystyki jest przygotowanie dla odbiorców, m.in. władz samorządowych i naukowców, obiektywnego i użytecznego obrazu zjawisk demograficznych. Ponieważ na statystyce publicznej spoczywa obowiązek opracowania właściwej metodologii i założeń, to różne podejścia i klasyfikacje prezentowane są niezmiernie ostrożnie.

W przyszłości ważne jest spójne podejście polegające na wprowadzeniu jednolitych podziałów jednostek i odejście od TERYT w zakresie analiz przestrzennych. Obecnie najważniejsza jest prezentacja wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2021 i Powszechnego Spisu Rolnego 2020, przy czym analiza danych spisowych powinna być komplementarna wobec siebie, dane z obu spisów nie powinny być analizowane osobno. Tylko szerokie spojrzenie i powiązanie zjawisk ze spisów i pozostałych badań społecznych pozwolą na kompleksowe analizy. Należy też podkreślić znaczenie nowego Systemu Monitorowania Usług Publicznych, który statystyka buduje wspólnie z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych i Administracji partnerami samorządowymi – Związkiem Powiatów Polskich i Związkiem Miast Polskich. Dzięki danym zawartym w tym Systemie p łatwiej będzie optymalizować świadczenie usług publicznych w oparciu o fakty.

Bibliografia

- Śleszyński, P., *Identyfikacja i ocena procesów demograficznych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem wsi*. W: *Wieś i rolnictwo* Nr 3(180) 2018: Kwartalnik, Warszawa 2018.
- Śleszyński, P., *System osadniczy i zasięgi oddziaływania miast a podział terytorialny kraju. Diagnostyka, ocena, optymalizacja*, *Studia Regionalne i Lokalne* nr 1(63)/2016.
- Śleszyński, P., 2015, *W sprawie optymalnego podziału terytorialnego Polski: zastosowanie analizy grawitacyjnej*, *Przegląd Geograficzny*, 87, 2.
- Mazur, M., Bański, J., Czapiewski, K., Śleszyński, P., *Wiejskie obszary funkcjonalne – próba metodyczna wyznaczenia ich obszarów i granic*, *Studia Obszarów Wiejskich* 2015, 37.
- Śleszyński, P., *Polska średnich miast. Założenia i koncepcja deglomeracji w Polsce*, Warszawa 2018.
- Heffner, K., *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce. Rzeczywistość czy mit? Ewolucja zagospodarowania przestrzeni wiejskiej*, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 2011.

Sytuacja demograficzna w województwie zachodniopomorskim. Stan obecny i perspektywy

1. Wprowadzenie

Zmiany demograficzne zachodzące zarówno w województwie zachodniopomorskim, jak i w całej Polsce od wielu lat wykazują tendencje niekorzystne. Jest to wykładnik zmniejszającej się liczby ludności, pogłębiającego się ujemnego przyrostu naturalnego, starzenia się społeczeństwa, utrzymującej się przewagi liczby kobiet nad liczbą mężczyzn, a także dzietności poniżej progu zastępowalności pokoleń. Co więcej, prognoza ludności na lata 2014–2050 opracowana w 2014 r. przez Główny Urząd Statystyczny przewiduje pogłębianie się tego trendu, co wskazuje, że w najbliższych latach nie pojawią się zmiany gwarantujące stabilny rozwój demograficzny.

Opisywane procesy stanowią jedno z najważniejszych elementów wpływających na rozwój społeczeństw. Są one wypadkową zjawisk, które miały miejsce na przestrzeni wielu lat i przekładają się jednocześnie na obecną sytuację społeczną i ekonomiczną mieszkańców danego obszaru. Stąd też, aby prowadzona polityka społeczna mogła odznaczać się wysoką efektywnością, istotne jest analizowanie trendów wielu czynników opisujących stan i strukturę ludności, takich jak: liczba ludności, przyrost naturalny, współczynnik feminizacji, mediana wieku, udział ekonomicznych grup wieku w ludności ogółem, wskaźnik starości, dzietność, liczba urodzeń i zgonów, przeciętne dalsze trwanie życia, gęstość zaludnienia, współczynnik urbanizacji czy migracje. Wskaźniki te kształtują rynek pracy, oświatę, ochronę zdrowia czy rynek ubezpieczeń społecznych, będąc tym samym podstawą do określania kierunków działań zarówno na poziomie lokalnym, jak i ogólnokrajowym. Konieczne wydaje się zwrócenie uwagi na niski poziom urodzeń, który wymaga podjęcia zdecydo-

---

^a Urząd Statystyczny w Szczecinie.

wanych działań mających na celu zachęcenie młodych osób do zakładania rodzin oraz, ze względu na swoje szczególne potrzeby, na zwiększającą się populację ludzi w wieku poprodukcyjnym. Z drugiej strony należałoby się pochylić nad problemem zwiększającego się poziomu emigracji, zwłaszcza zarobkowej, która w niekorzystny sposób wpływa na lokalny rynek pracy.

Przytoczone powyżej procesy wskazują, jak istotne dla funkcjonowania kraju jest monitorowanie i analizowanie zmian demograficznych charakteryzujących zarówno lokalne, jak i krajowe społeczności. Takie działania umożliwiają opracowywanie skutecznych strategii służących przeciwdziałaniu wielu negatywnym procesom.

2. Województwo zachodniopomorskie na tle kraju

Według stanu na koniec grudnia 2020 r. województwo zachodniopomorskie uplasowało się na 11. miejscu wśród wszystkich województw pod względem liczby ludności, jednocześnie stanowiło to 4,4% ogólnej liczby ludności kraju (tabl. 1), co w stosunku do roku poprzedniego pozostało na niezmiennym poziomie. Dla porównania, najwyższą liczbą ludności na koniec 2020 r. charakteryzowało się województwo mazowieckie (5 425 028 osób; 14,2% ludności w kraju), a najniższą – województwo opolskie (976 774 osoby; 2,6% ludności w kraju).

Tabl. 1. Podstawowe wskaźniki sytuacji demograficznej w 2020 r. w województwie zachodniopomorskim i w Polsce

Wskaźniki	Województwo zachodniopomorskie	Polska
Liczba ludności	1 688 047	38 265 013
Gęstość zaludnienia os./km ²	74	122
Przyrost naturalny na 1 000 ludności	-4,31	-3,18
Wskaźnik feminizacji	107	106
Wskaźnik obciążenia demograficznego	67,9	68,0
Saldo migracji na 1 000 ludności	-601	4 483

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Pod względem gęstości zaludnienia województwo zachodniopomorskie, podobnie jak rok wcześniej, zajęło 13. pozycję. Wskaźnik ten wyniósł 74 os./km² i był istotnie mniejszy niż dla Polski (122 os./km²). Najniższą gęstością zaludnienia charakteryzowało się województwo podlaskie (58 os./km²), a najwyższą – śląskie (364 os./km²).

Ze względu na utrzymującą się od 2011 r. w województwie zachodniopomorskim, a od 2013 r. w Polsce, liczbę zgonów przewyższającą liczbę urodzeń, obserwuje się ujemny przyrost naturalny. Wartość ta wyrażona na 1 000 ludności w województwie

zachodniopomorskim w 2020 r. wyniosła rekordowo $-4,31\%$ i była niemal dwukrotnie niższa niż rok wcześniej ($-2,27\%$). W Polsce wskaźnik ten był wyższy ($-3,18\%$), jednakże w odniesieniu do 2019 r. zmniejszył się ponad trzykrotnie ($-0,91\%$). W 2020 r. najwyższym przyrostem naturalnym na 1 000 ludności charakteryzowało się województwo pomorskie ($-0,50\%$), a najniższym – świętokrzyskie ($-6,36\%$).

Niezmiennie kobiety nadal stanowiły większą część mieszkańców zarówno województwa, jak i kraju. Wskaźnik feminizacji, oznaczający liczbę kobiet przypadającą na 100 mężczyzn, w województwie wyniósł i był wyższy niż w Polsce (odpowiednio: 107 wobec 106).

Zwiększający się z roku na rok wskaźnik obciążenia demograficznego, oznaczający ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym, w 2020 r. w województwie zachodniopomorskim wyniósł $67,9\%$ i był niższy w stosunku do wskaźnika ogólnopolskiego o $0,01$ p. proc. Jednocześnie najwyższy wskaźnik odnotowano w województwie łódzkim ($71,6\%$), a najniższy – w podkarpackim ($63,7\%$).

Istotnym wskaźnikiem opisującym sytuację demograficzną ludności jest saldo migracji na pobyt stały, oznaczające „różnicę między liczbą osób, które przybyły na stałe do danej jednostki administracyjnej/kraju w danym okresie a liczbą osób, które wyjechały na stałe z danej jednostki administracyjnej/kraju w danym okresie” (Główny Urząd Statystyczny, 2022c. Dostęp 07.01.2022¹). W województwie zachodniopomorskim w 2020 r. odnotowano ujemną wartość tego wskaźnika (-601 osób). Najwyższą wartość salda migracji na pobyt stały odnotowano w województwie mazowieckim ($12\ 197$ osób), a najniższą – w lubelskim ($-4\ 338$ osób).

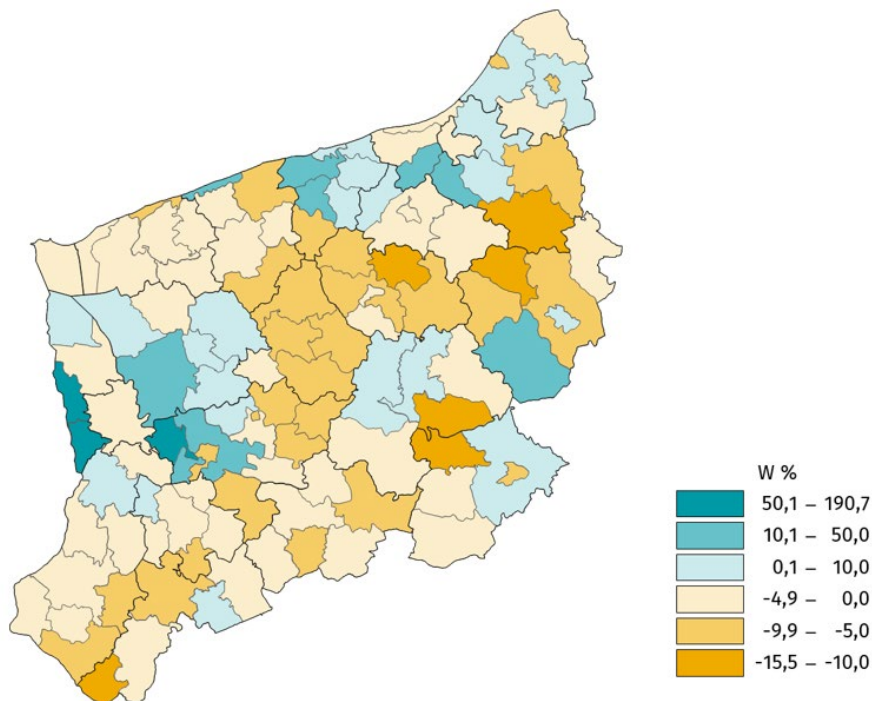
3. Zmiana liczby ludności

Stan ludności w województwie zachodniopomorskim na koniec grudnia 2020 r. wyniósł $1\ 688,0$ tys. osób, przy czym liczba ludności z roku na rok zmniejsza się. Cecha ta jest najbardziej istotnym elementem opisującym obecną sytuację demograficzną województwa i kraju, wynikającym z wielu zjawisk i aspektów opisanych poniżej. W 2020 r. liczba ta zmniejszyła się w stosunku do roku poprzedniego o $8\ 146$ osób, tj. $0,5\%$, a wobec roku 2010 – o $35,7$ tys. osób (o $2,1\%$). Analizując dane z 2000 i 2020 r., największy ubytek ludności odnotowano w gminie: miejsko-wiejskiej Mirosławiec (o $15,5\%$), wiejskiej Rąbino (o $13,0\%$) oraz miejsko-wiejskiej Bobolice (o $10,8\%$) (mapa 1). Największy przyrost ludności obserwowano natomiast w trzech gminach wiejskich położonych wokół Szczecina: Dobra (Szczecińska) (o $190,7\%$), Kołbaskowo (o $92,6\%$) oraz Kobylanka (o $87,5\%$). Zarówno w województwie, jak i w całym kraju obserwuje się niezmienny od wielu lat kierunek zmian liczby ludno-

¹ J.Z. Holzer (2022b).

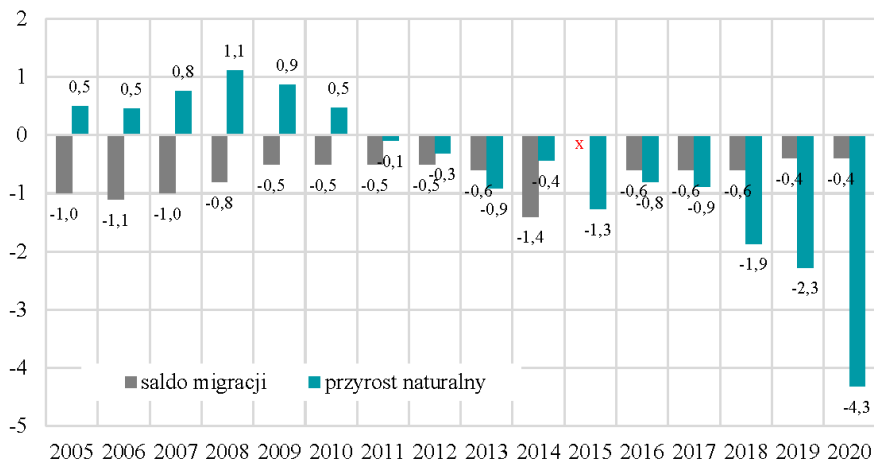
ści w zależności od miejscowości – maleje liczba ludności w miastach, a rośnie na wsiach, szczególnie zlokalizowanych na terenach podmiejskich (Główny Urząd Statystyczny, 2021, s. 14).

Mapa 1. Zmiana liczby ludności w gminach w latach 2000–2020 według gmin

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Jednym z najważniejszych powodów spadku liczebności populacji województwa jest ujemny wynik salda migracji połączony z wysokim ujemnym przyrostem naturalnym (ostatni dodatni odnotowano w 2010 r.) (wykr. 1). W całym obserwowanym okresie odnotowuje się ujemne saldo migracji, z najniższą wartością w 2014 r. Po pogłębieniu się ujemnego salda migracji w latach 2011–2014 obserwuje się stopniowe zmniejszanie się tego wskaźnika do dziś. Jednocześnie od 2011 r. pogłębia się ujemna wartość przyrostu naturalnego, która w 2020 r. osiągnęła rekordową wartość -4,3‰.

Wykr. 1. Przyrost naturalny i saldo migracji na pobyty stały

Uwaga. x – dane nieopublikowane ze względu na niedostateczną jakość danych dotyczących migracji zagranicznych na pobyty stałe.

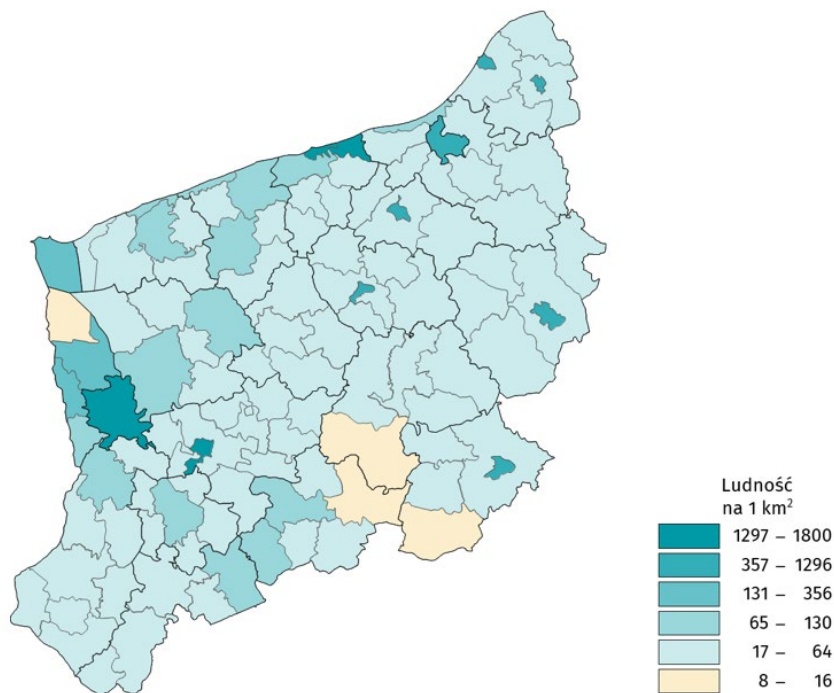
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Należy nadmienić, że przyrost naturalny nie jest jedynie stosunkiem liczby urodzeń żywych do zgonów, ale także wypadkową wszystkich zjawisk demograficznych i tendencji, jakie mają miejsce w ostatnich latach. Domniemywać można, że ze względu na zmniejszanie się liczby dzieci i młodzieży w ogólnej liczbie ludności oraz spadek liczby zawieranych małżeństw wskaźnik ten będzie coraz niższy.

4. Gęstość zaludnienia i współczynnik urbanizacji

Zachodniopomorskie należy do grupy województw o relatywnie niskim zaludnieniu. Znajduje to odzwierciedlenie w gęstości zaludnienia, która w 2020 r. kształtowała się na poziomie 74 os./km², przy średniej krajowej wynoszącej 122 os./km². Należy także podkreślić wyraźne zróżnicowanie przestrzenne województwa pod tym względem – większą gęstością zaludnienia charakteryzują się tereny północno-zachodnie, a mniejszą – południowo-wschodnie (mapa 2). Najwyższy wskaźnik odnotowano w miastach na prawach powiatu, tj. w Kołobrzegu (1 800 os./km²) i Szczecinie (1 325 os./km²) oraz w gminie miejskiej Stargard (1 406 os./km²), a najniższy w gminach miejsko-wiejskich: Nowe Warpno (8 os./km²), Człopa (14 os./km²) oraz Kalisz Pomorski (15 os./km²).

Mapa 2. Gęstość zaludnienia w województwie zachodniopomorskim w 2020 r.
(stan w dniu 31 grudnia)

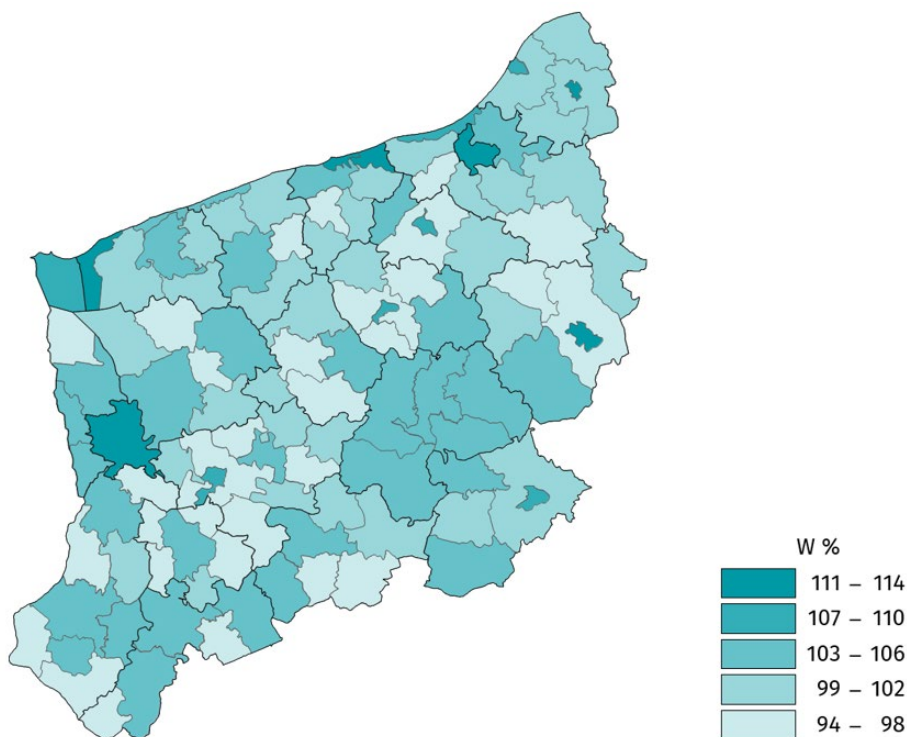
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Rozmieszczenie ludności jest silnie związane z procesami urbanizacyjnymi, które są wykładnikiem wielu procesów społeczno-gospodarczych. Miarą określającą poziom urbanizacji jest współczynnik opisujący udział osób mieszkających na obszarach miejskich w ludności ogółem, na który bezpośredni wpływ ma przyrost naturalny ludności miejskiej, saldo migracji wieś–miasto, a także włączanie obszarów wiejskich do miast (Urząd Statystyczny w Szczecinie, 2017, s. 23). W strukturze ludności województwa według miejsca zamieszkania niezmiennie na przestrzeni lat przeważa ludność miejska. W miastach na terenie województwa zachodniopomorskiego mieszkało 1 152,3 tys. osób, a na wsi – 535,8 tys. osób. Pod względem wartości współczynnika urbanizacji, który na przestrzeni ostatnich lat utrzymuje się na względnie stałym poziomie w województwie (ale wykazuje tendencję spadkową w kraju), województwo zachodniopomorskie uplasowało się na 2. pozycji z wynikiem 68,26%, zaraz za województwem śląskim (76,45%). Jednocześnie najniższy wskaźnik urbanizacji w 2020 r. odnotowano w województwie podkarpackim (41,36%). Warto także zaznaczyć, że omawiany współczynnik był wyższy niż przeciętnie w kraju (59,86%).

5. Struktura ludności

W strukturze ludności według płci widoczny jest brak równowagi obrazowany wysokim współczynnikiem feminizacji (107). Kobiety niezmiennie od 2016 r. stanowią 51,4% populacji województwa, na co największy wpływ miała znacząca nadwyżka liczby kobiet nad liczbą mężczyzn notowana w miastach (69,4% ogólnej liczby kobiet w województwie). W dalszym ciągu obserwuje się również postępujące zjawisko feminizacji zachodniopomorskich miast – na 100 mężczyzn przypadało 110 kobiet (w kraju – 111) oraz maskulinizacji zachodniopomorskich wsi – na 100 mężczyzn przypadało 98 kobiet (w kraju – 101). Potwierdzenie obu zjawisk znajduje się w analizie gmin pod względem współczynnika feminizacji: wśród gmin o najniższej wartości tej miary znajdowały się gminy wiejskie (Rąbino, Stara Dąbrowa, Brojce oraz Białogard – z wynikiem po 94), a najwyższej – gminy miejskie (Kołobrzeg – 114 oraz Koszalin – 113) oraz gmina miejsko-wiejska (Międzyzdroje – 114) (mapa 3).

Mapa 3. Współczynnik feminizacji w województwie zachodniopomorskim w 2020 r.

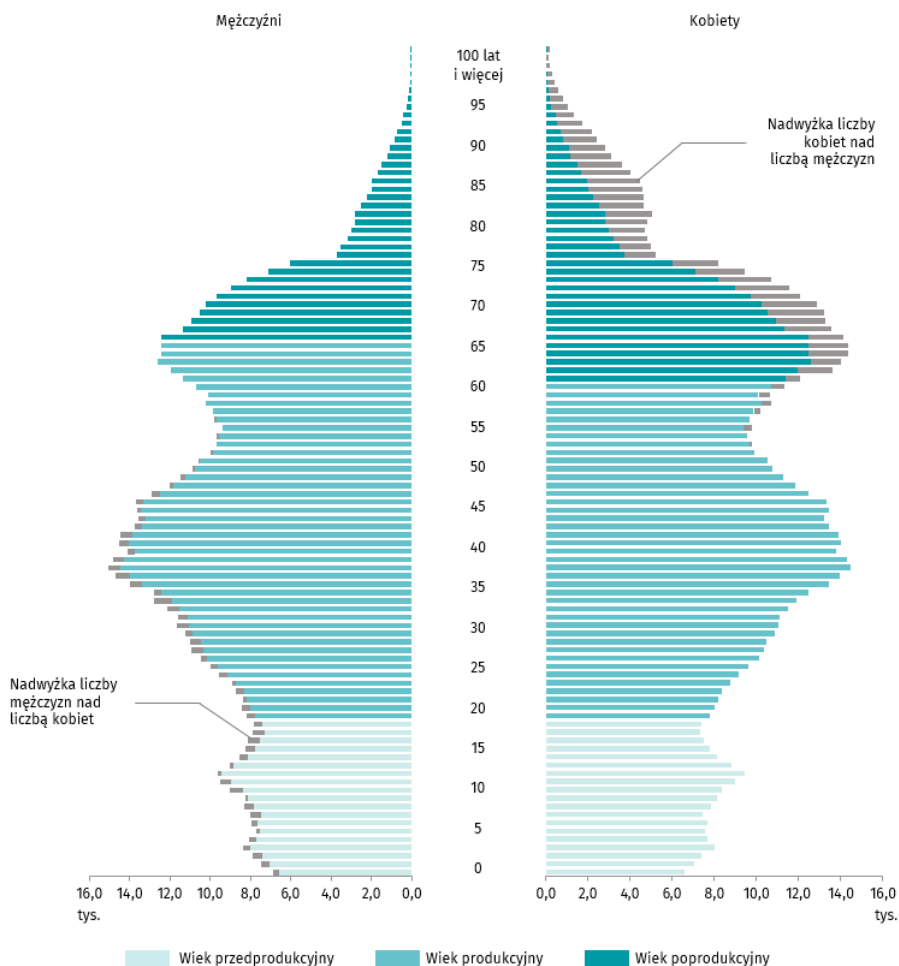

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Brak równowagi pod względem płci jest jednak zróżnicowany w poszczególnych rocznikach. Pomimo że od dłuższego czasu rodzi się więcej chłopców (w 2020 r. na 100 dziewczynek urodziło się 106 chłopców, a w 2010 r. – 107 chłopców), to począwszy od grupy wieku 50–54 lata relacja ta ulega odwróceniu (wykr. 2). Nadwyżka liczby kobiet nad liczbą mężczyzn jest szczególnie widoczna wśród grupy osób w wieku poprodukcyjnym. Warto nadmienić, że kobiety żyją istotnie dłużej od mężczyzn, co również pogłębia silne zróżnicowanie ludności ze względu na płeć.

Wykr. 2. Ludność województwa zachodniopomorskiego według płci i wieku w 2020 r. (stan w dniu 31 grudnia)

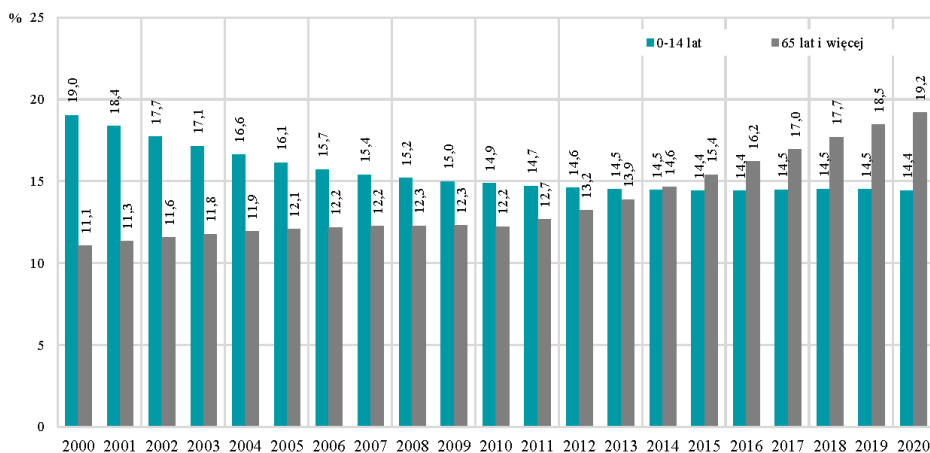

Źródło: opracowanie własne.

Na uwagę zasługuje również fakt postępującego zjawiska starzenia się społeczeństwa. Jest on wynikiem korzystnego trendu wydłużania się trwania życia mieszkańców oraz niekorzystnego zjawiska zmniejszania się poziomu dzietności. Zauważalny jest istotny wzrost mediany wieku mieszkańców województwa zachodniopomorskiego, która w 2020 r. wyniosła 42,5 roku (dla porównania w 2016 r. było to 40,8 roku, a w 2000 r. – 35,0 lat). Jednocześnie zachodniopomorskie znajduje się wśród województw o najwyższej medianie wieku – zajmuje pod tym względem 6. miejsce. Województwem o najwyższym wieku środkowym było opolskie (43,4 roku), a najniższym – pomorskie (40,3 roku). Warto zwrócić również uwagę na fakt, że niezmiennie wiek środkowy kobiet (44,1 roku) jest wyższy niż mężczyzn (40,9 roku).

Starzenie się społeczeństwa uwidacznia się również w udziale dzieci i osób starszych w populacji ogółem. W województwie, podobnie jak w kraju, obserwuje się przesunięcie w strukturze ludności według ekonomicznych grup wieku. Od 2000 r. obserwuje się wyraźną tendencję zwiększania się udziału osób starszych (w wieku 65 lat i więcej) (w 2020 r. wobec 2000 r. o 8,1 p. proc., do 19,2%) oraz zmniejszania się udziału dzieci (w wieku do lat 14) (w 2020 r. wobec 2000 r. o 4,6 p. proc., do 14,4%) w populacji ogółem (wykr. 3). Od 2014 r. obserwuje się nadwyżkę osób starszych nad liczbą dzieci. Wskaźnik starości, czyli udział ludności w wieku 65 lat i więcej na 100 osób w wieku do 14 lat wyniósł 133 w 2020 r. i również wykazuje tendencję wzrostową (w 2015 r. wyniósł 107, w 2010 r. – 83, a w 2000 r. – zaledwie 58). Procesy te są wynikiem trwającej od lat 90. XX w. depresji urodzeniowej związanej bezpośrednio ze zmniejszającym się poziomem płodności kobiet (Główny Urząd Statystyczny, 2021a, s. 29).

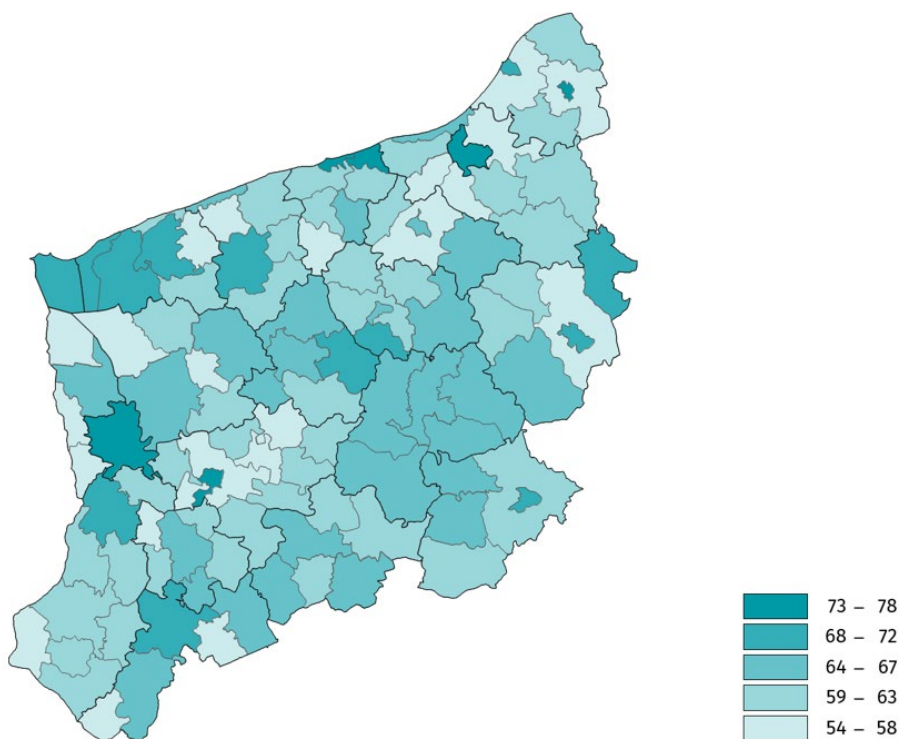
Wykr. 3. Udział dzieci i osób starszych (według biologicznych grup wieku) w populacji ogółem w latach 2000–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Niekorzystne tendencje obserwowane w liczebności poszczególnych biologicznych grup wieku mają odzwierciedlenie w strukturze ludności według ekonomicznych grup wieku. Wzrasta wartość współczynnika obciążenia demograficznego, w 2020 r. na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 68 osób w wieku nieprodukcyjnym (w 2019 r. – 66, a w 2010 r. – 52). Wskaźnik ten ma również istotne zróżnicowanie geograficzne (mapa 4). Wyższe wartości obserwuje się w północno-zachodniej części województwa, przy czym najwyższe wartości wykazano w gminach miejskich: Koszalin (78), Sławno (76) oraz Kołobrzeg (75), a najniższe natomiast w gminach wiejskich: Kołbaskowo (54), Bielice (55) oraz Białogard (56).

Mapa 4. Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym w 2020 r.

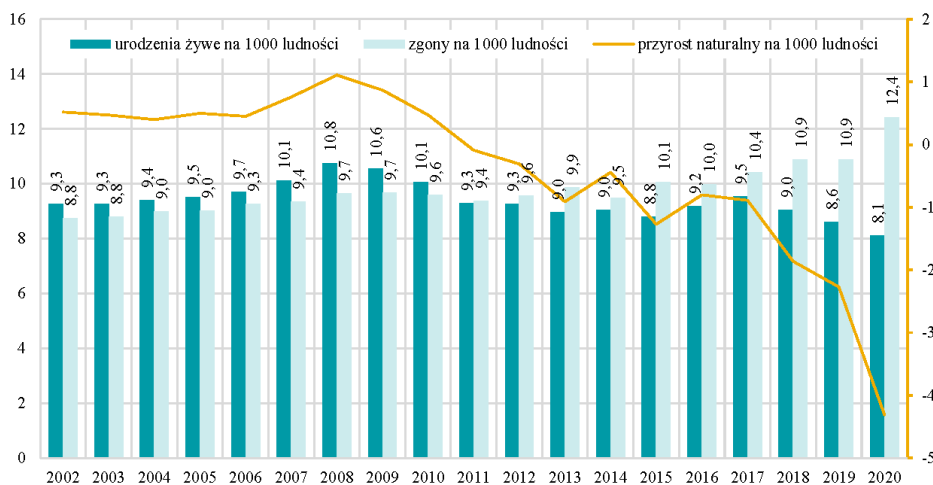

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

6. Urodzenia żywe, zgony oraz dalsze trwanie życia

Województwo zachodniopomorskie znajduje się wśród województw o stosunkowo niskim poziomie urodzeń żywych. W 2020 r. wskaźnik urodzeń żywych na 1 000 ludności wyniósł 8,1‰, przy czym od 2017 r. systematycznie spada (wykr. 4). Był on również istotnie niższy od wartości dla kraju (9,3‰). Zmniejszenie tego wskaźnika w Polsce wskazuje na wkroczenie w kolejny kryzys demograficzny (wcześniej pojawił się w latach 1997–2007), który swoją długością może przewyższać poprzednie (Główny Urząd Statystyczny, 2021a, s. 16). Najwyższe wartości w kraju, mieszczące się w granicach (10,3–10,5‰), odnotowano w województwach obejmujących swym zasięgiem obszary największych aglomeracji miejskich, czyli w województwach: mazowieckim, pomorskim, małopolskim oraz wielkopolskim. Ponadto, w województwie zachodniopomorskim, niezmiennie od 2011 r. liczba zgonów przewyższa liczbę urodzeń żywych, co ma bezpośrednie odbicie w ujemnej wartości przyrostu naturalnego.

Wykr. 4. Zgony, urodzenia żywe i przyrost naturalny na 1 000 ludności w latach 2002–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Obserwuje się przesunięcie najwyższej płodności kobiet w kierunku starszych roczników, co przekłada się na wzrost wieku środkowego matek. Zauważalna jest tendencja, która pojawiła się już w latach 90. XX w., że priorytetem przed podjęciem decyzji o założeniu rodziny dla młodych osób jest osiągnięcie odpowiedniego statusu ekonomicznego oraz zdobycie optymalnego wykształcenia. Rodziny posiadają również mniej dzieci, a coraz więcej młodych osób decyduje się na życie w samotności (Główny Urząd Statystyczny, 2021a, s. 16). Te trendy spowodowały, że w 2020 r. najczęściej dzieci urodziły matki w wieku 25–29 lat (31,8% wszystkich urodzeń żywych). Mediana wieku matek wyniosła 30,0 lat, matek rodzących po raz pierwszy – 28,0.

Niepokojący jest również notowany od wielu lat niski poziom reprodukcji, który nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń. Współczynnik dzietności oznacza „teoretyczną liczbę dzieci, jaką urodziłaby przeciętnie kobieta, gdyby przez cały okres rozrodczy (wiek 15–49 lat) jej płodność była taka, jak w badanym roku” (Główny Urząd Statystyczny, 2022b. Dostęp 07.01.2022), a jego optymalna wartość wynosi 2,10–2,15. W 2020 r. współczynnik dzietności w województwie zachodniopomorskim wyniósł 1,25 (w Polsce 1,38) i wykazywał tendencję spadkową od 2017 r. W 2020 r., podobnie jak w latach poprzednich, największy udział w urodzeniach żywych ogółem miały urodzenia pierwszej kolejności (44,8% wszystkich urodzeń, wobec 43,1% w 2019 r. i 50,5% w 2010 r.).

Tabl. 2. Charakterystyka matek w województwie zachodniopomorskim i w Polsce w 2020 r.

Wskaźniki	Województwo zachodniopomorskie	Polska
Wiek matek o największej liczbie urodzeń żywych	25–29 lat	30–34 lata
Mediana wieku matek	30,0 lat	30,5 roku
Mediana wieku matek rodzących po raz pierwszy	28,0 lat	28,5 roku
Urodzenia dzieci, których matka posiada wykształcenie wyższe, jako udział w ogólnej liczbie urodzeń	38,3%	49,0%

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy Demografia.

Systematycznie rośnie odsetek urodzeń pozamałżeńskich: w Polsce w 2020 r. wyniósł on 26,4%, wobec 24,6% w 2015 r. i 20,6% w 2010 r. W województwie zachodniopomorskim notuje się najwyższy odsetek takich urodzeń w kraju: w 2020 r. wyniósł on 42,4%, w 2015 r. – 40,8%, a w 2010 r. – 37,4%.

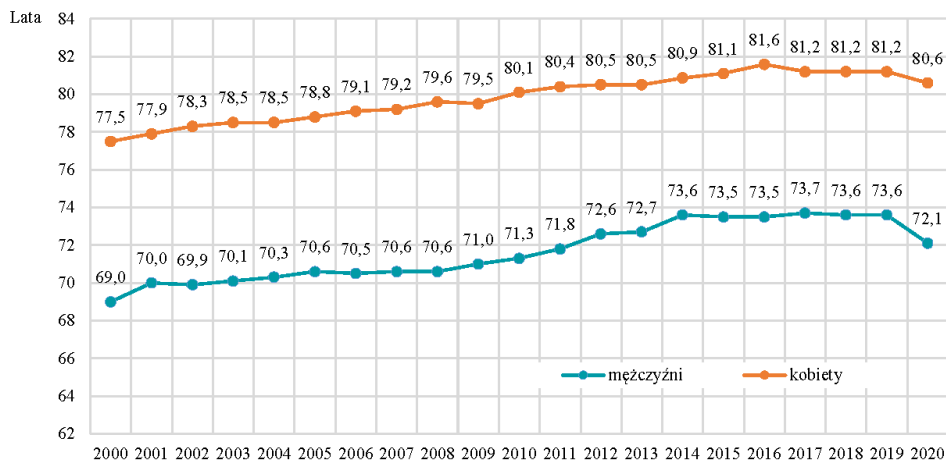
Od 2016 r. obserwuje się także systematyczny wzrost liczby zgonów. Współczynnik umieralności (liczba zgonów przypadających na 1 000 ludności) zwiększył się z 10,9‰ w 2019 r. do 12,4‰ w 2020 r. Ta tendencja ma bezpośrednie odbicie w pogłębiającej się ujemnej wartości przyrostu naturalnego. Ponadto w województwie zachodniopomorskim, podobnie jak w Polsce, występuje nadumieralność mężczyzn (umieralność mężczyzn jest wyższa w stosunku do umieralności kobiet). Zjawisko to obserwowane jest niemalże we wszystkich grupach wieku.

Jednym z bardziej istotnych wskaźników sytuacji demograficznej jest przeciętne dalsze trwanie życia. Większość osób kojarzy ten wskaźnik z obliczaniem wysokości emerytur, jego wykorzystanie jest jednak znacznie szersze, głównie w aspekcie stanu zdrowia populacji oraz warunków jej życia. Przykładem może być fakt, że wyższe przeciętne dalsze trwanie życia charakteryzuje kraje bardziej rozwinięte w porównaniu z krajami słabiej rozwiniętymi (Główny Urząd Statystyczny, 2021b, s. 7). Co więc

cej, wskaźnik ten jest podstawą do obliczania różnorodnych miar, w tym m.in. długości życia bez chorób, długości życia w aktywności, a także wykorzystywany jest do analizy procesu starzenia się populacji (Góral-Radziszewska i in., 2020, s. 12).

Tendencja zwiększania się przeciętnego dalszego trwania życia została zatrzymana w 2020 r. W tym roku przeciętne dalsze trwanie życia noworodka uległo skróceniu w stosunku do roku poprzedniego zarówno u płci żeńskiej, jak i męskiej (wykr. 5).

Wykr. 5. Przeciętne dalsze trwanie życia noworodka w latach 2000–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

W województwie zachodniopomorskim w 2020 r. dalsze trwanie życia nowonarodzonych mężczyzn w miastach uległo skróceniu w porównaniu z rokiem poprzednim o 1,3 roku do 72,6 roku, a na wsi – o 1,8 roku do 71,1 roku. Dla noworodka płci żeńskiej wskaźnik w miastach zmniejszył się o 0,8 roku do 80,7 roku, a na wsi pozostał bez zmian i wyniósł 80,2 roku. W miastach przeciętne dalsze trwanie życia kobiet urodzonych w 2020 r. będzie o 8,1 roku dłuższe niż mężczyzn (w 2019 r. – o 7,6 roku), natomiast na wsi – o 9,1 roku (w 2019 r. – o 7,3). Przez wiele lat wydłużanie się dalszego trwania życia Polaków było wynikiem spadku umieralności niemowląt, a w ostatnim okresie zjawisko to przypisuje się również zmniejszeniu liczby zgonów wśród osób starszych (Główny Urząd Statystyczny, 2021a, s. 20).

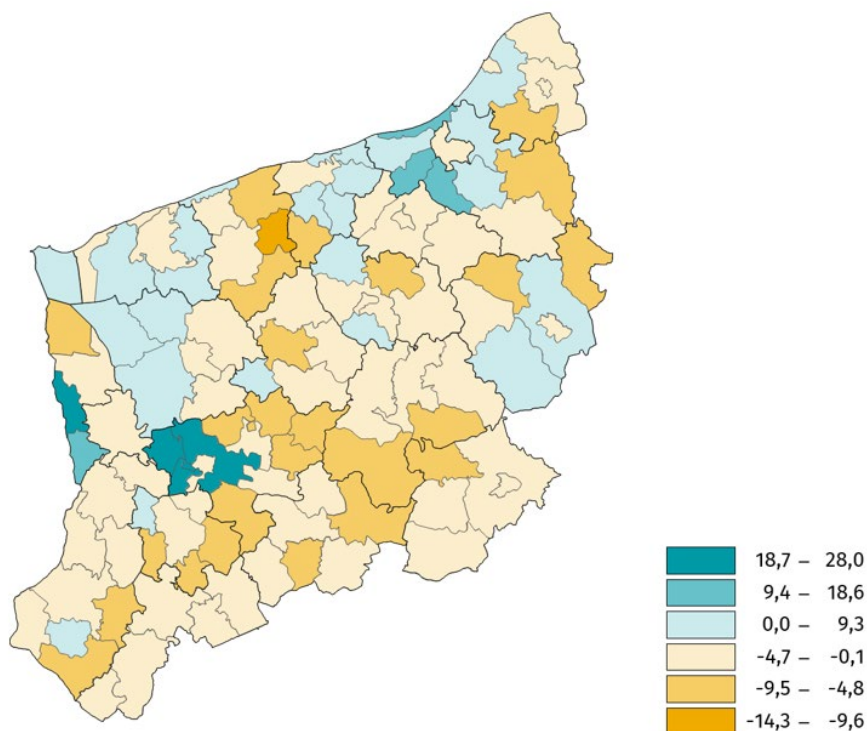
Województwo zachodniopomorskie uplasowało się na 9. miejscu pod względem przeciętnego dalszego trwania życia nowonarodzonych kobiet. Najwyższego wieku będą dożywały mieszkanki województwa podlaskiego (81,9 roku), a najniższego – łódzkiego (79,6 roku) oraz na 12. miejscu pod względem przeciętnego dalszego trwania życia a nowonarodzonych mężczyzn. Najwyższego wieku będą dożywali mieszkańcy województwa małopolskiego (73,8 roku), a najniższego – łódzkiego (71,1 roku).

7. Migracje na pobyt stały

Od ponad 15 lat saldo migracji na pobyt stały w województwie zachodniopomorskim osiąga wartość ujemną, a w 2020 r. wyniosło – 601 osób. Na ruchy migracyjne ludności ma wpływ wiele czynników o charakterze społeczno-ekonomicznym. O wartości salda migracji województwa zachodniopomorskiego w 2020 r. zdecydowały przemieszczenia ludności w ruchu wewnętrznym – saldo migracji wewnętrznych na pobyt stały wyniosło –747 osób, podczas gdy saldo migracji zagranicznych wyniosło 146 osób. Ogólne saldo migracji stałej na 1 000 ludności w województwie zachodniopomorskim w 2020 r. wyniosło –0,35, przy czym było ujemne w miastach (–1,42), a dodatnie na wsi (1,95).

W 2020 r. w miastach województwa zachodniopomorskiego odnotowano napływ migracyjny o charakterze wewnętrznym ogólnokrajowym obejmujący 9 982 osoby, a na wsi – 8 342 osoby. Odpływ migracyjny w miastach dotyczył 11 680 osób, natomiast ze wsi wymeldowało się w tym czasie 7 391 osób. W wyniku tych ruchów saldo migracji wewnętrznych na 1 000 ludności w województwie zachodniopomorskim osiągnęło wartość –0,44, przy czym w miastach miało charakter ujemny (–1,47), a na wsiach – dodatni (1,78). Wśród gmin o najwyższym saldzie migracji wewnętrznych znalazły się gminy wiejskie, tj.: Dobra (Szczecińska) (28,0), Stargard (26,5) oraz Kobylanka (22,5), natomiast o najniższym – gminy wiejskie: Brojce (–14,3) i Kozielice (–8,5) oraz gmina miejsko-wiejska Dobrzany (–8,4) (mapa 5).

Mapa 5. Saldo migracji wewnętrznych na pobyt stały na 1 000 ludności w 2020 r.

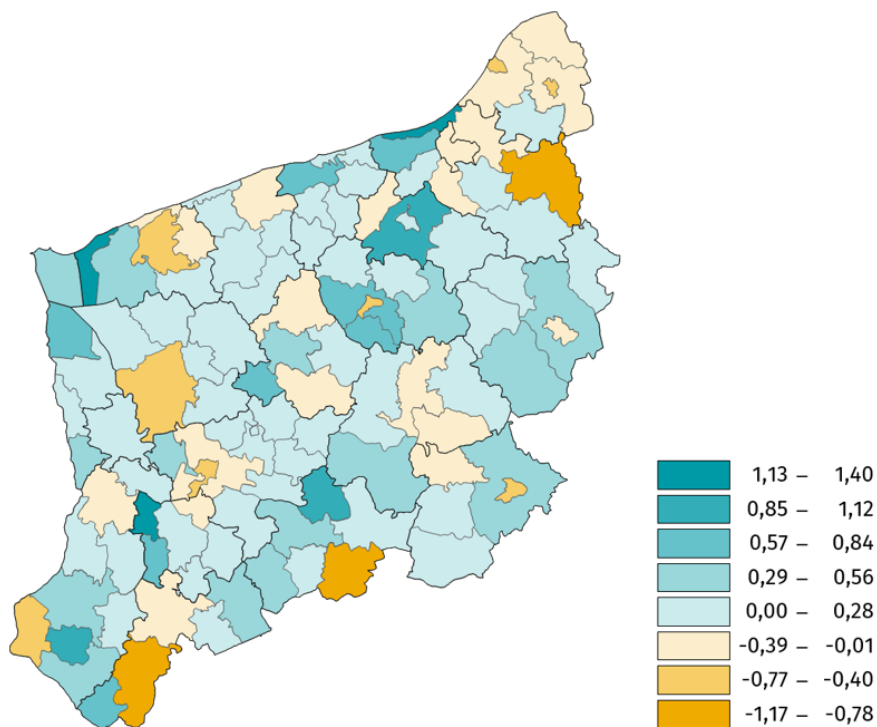

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Saldo migracji zagranicznych w 2020 r. w województwie zachodniopomorskim było dodatnie (146 osób) i pozostało na zbliżonym poziomie do 2019 r. (147 osób). Udział kobiet i mężczyzn wśród imigrantów i emigrantów był zbliżony i wyniósł odpowiednio: 54,0 i 46,0% w 2020 r. oraz 53,1 i 46,9% w 2019 r. Emigracja w większym stopniu dotyczyła mieszkańców miast (81,5%) niż wsi (18,5%). Najwyższe ogólne saldo migracji zagranicznych na 1 000 ludności odnotowano w gminie miejsko-wiejskiej Międzyzdroje (1,40), wiejskiej Bielice (1,28) oraz miejsko-wiejskiej Mielno (1,22), natomiast najniższe w gminie miejsko-wiejskiej Polanów (-1,17), wiejskiej Bierzwnik (-0,86) oraz miejsko-wiejskiej Dębno (-0,83) (mapa 6). Należy mieć na uwadze, że statystyka migracji na pobyt stały, a dokładniej wymeldowań za granicę, nie oddaje w pełni skali tego zjawiska. W rozdziale nie uwzględniono zagadnień związanych z emigracją czasową.

Mapa 6. Saldo migracji zagranicznych na pobyt stały na 1 000 ludności w 2020 r.

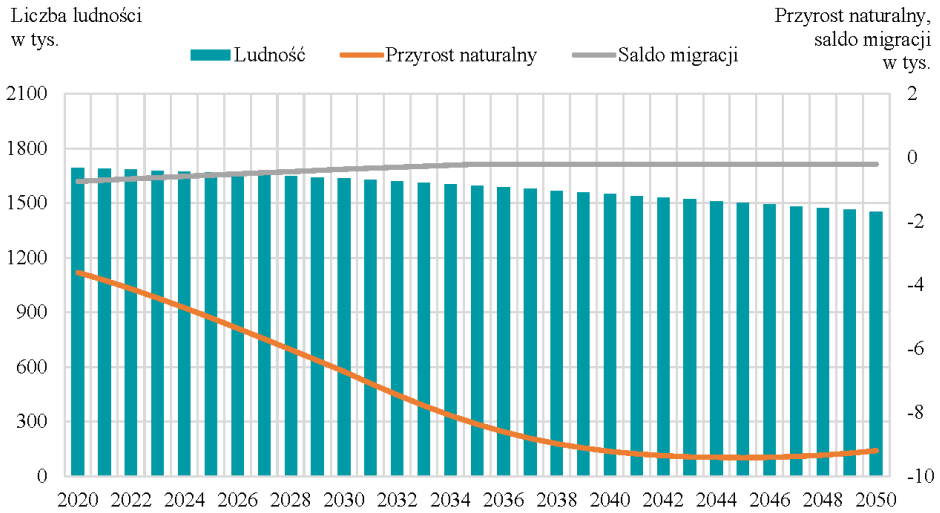
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

8. Prognozy

Według prognoz Głównego Urzędu Statystycznego niekorzystne tendencje zjawisk demograficznych będą się pogłębiały. Prognozuje się, że liczba ludności w województwie zachodniopomorskim nadal będzie się zmniejszała, a w 2050 r. osiągnie wartość 1 453,3 tys. osób, co oznacza spadek o 14,1% wobec 2020 r. (wykr. 6).

Jednocześnie prognoza na 2050 r. zakłada, że procesy pomniejszającego udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym oraz powiększającego się udziału osób w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności będą się pogłębiały. Odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym może osiągnąć poziom 14,0%, w wieku produkcyjnym – 56,0%, a w wieku poprodukcyjnym – 30,0%. Zjawisko to będzie się również przekładało na wzrost wskaźnika obciążenia ekonomicznego, które w 2050 r. wzrośnie do poziomu 106 osób.

Wykr. 6. Prognoza zmiany liczby ludności w latach 2020–2050

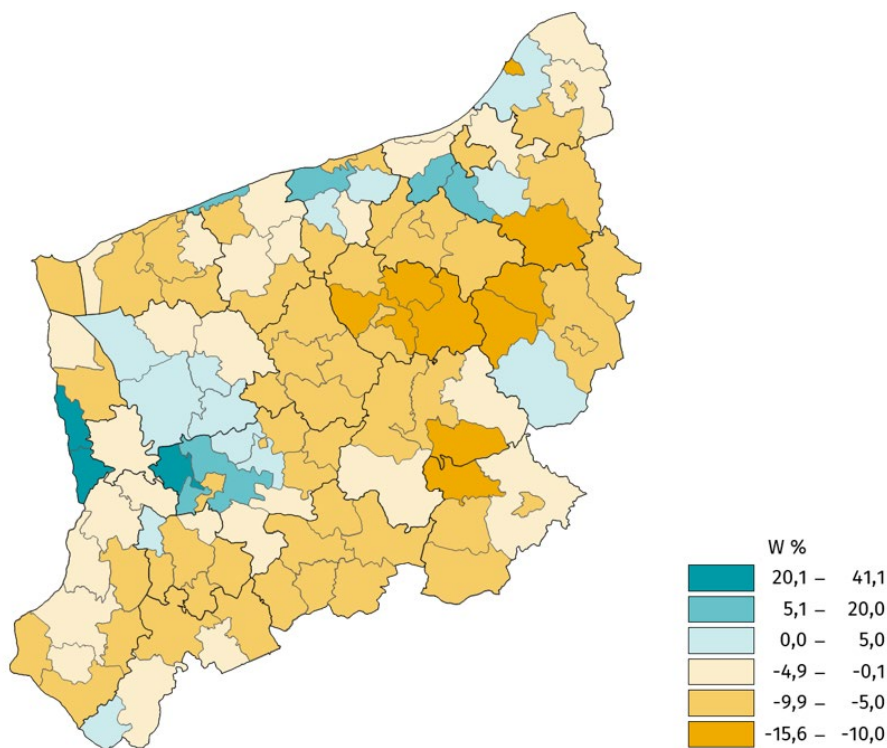

Źródło: opracowanie własne na podstawie Baza Demografia.

Poprawie ulegać będzie jednak niekorzystna sytuacja województwa w zakresie migracji na pobyt stały. Podobnie jak w poprzednich latach, napływ ludności będzie mniejszy od odpływu, jednakże wartość ta będzie ulegała stopniowemu zmniejszeniu – w 2050 r.

W ujęciu krajowym wśród 2 477 gmin do 2030 r. w ponad połowie z nich (67,2%) obserwowany będzie spadek liczby ludności, przy czym w 1 007 gminach (40,6%) spadek ludności będzie większy niż 5%, a w 322 (13,0%) – większy niż 10% (Główny Urząd Statystyczny, 2017, s. 6). W województwie zachodniopomorskim prognozuje się spadek liczby ludności w 92 gminach (81,4%) spośród 113 znajdujących się na terenie województwa (mapa 7), w tym w 57,0% gmin spadek będzie większy niż 5%, a w 14,9% – większy niż 10%. W największym stopniu zjawisko to dotknie tereny położone we wschodniej części województwa, m.in. gminy miejsko-wiejskie: Mirosławiec (o 15,6%), Bobolice (o 13,4%) oraz Barwice (o 13,2%). Największy wzrost liczby ludności przewiduje się natomiast w zachodniej części województwa, a zwłaszcza w gminach wiejskich: Dobra (Szczecińska) (o 41,1%), Kobyłanka (o 30,2%) oraz Kołbaskowo (o 22,1%) sąsiadujących ze Szczecinem.

Mapa 7. Prognoza zmiany liczby ludności w gminach w latach 2017–2030

Źródło: opracowanie własne na podstawie Baza Demografia.

9. Podsumowanie

W niniejszym opracowaniu zaprezentowano informacje o liczbie i strukturze ludności województwa zachodniopomorskiego w latach 2000–2020 oraz przedstawiono prognozy dotyczące zmiany liczby ludności do 2050 r. w województwie oraz do 2030 r. – w gminach. Przeanalizowane zostały podstawowe wskaźniki opisujące tendencje zjawisk demograficznych województwa oraz kraju. Zaprezentowane wyniki mogą być wskazówką do tworzenia i wdrażania nowych strategii dotyczących polityki demograficznej regionu.

Systematycznie malejąca liczba ludności zarówno w województwie, jak i w Polsce jest wynikiem wielu niekorzystnych zjawisk demograficznych, wśród których największą rolę odgrywają: niski poziom dzietności, który od wielu lat nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń, oraz ujemny przyrost naturalny utrzymujący się od wielu lat. Istotny wpływ na niekorzystną sytuację demograficzną regionu ma również ujemna wartość salda migracji, które wskazuje na odpływ ludności przewyższający

jej napływ. Warto zaznaczyć, że ruch wędrowniczy ludności znajduje odbicie w kształtowaniu struktur ludności, np. pod względem płci i wieku.

Niepokojącym zjawiskiem jest także postępujące starzenie się społeczeństwa uwiadaczające się w coraz większym udziale osób starszych, a coraz mniejszym – dzieci i młodzieży w ogólnej liczbie ludności, a także w zwiększającym się wieku środkowym populacji. Proces ten jest również intensyfikowany przez wydłużanie się przeciętnego dalszego trwania życia i niski poziom urodzeń. Tendencje pogłębiającej się starości społeczeństwa stanowią trudne wyzwanie o wielu wymiarach, w tym przede wszystkim ekonomicznym, zdrowotnym i socjalnym.

W strukturze ludności zauważalna jest utrzymująca się od wielu lat dysproporcja pomiędzy kobietami i mężczyznami. Wskaźnik feminizacji wskazuje na większą liczbę kobiet niż mężczyzn, czego przyczyn można upatrywać w nadumieralności mężczyzn, występującej w niemal wszystkich grupach wieku. Sytuacji tej nie poprawia również fakt, że na przestrzeni ostatnich lat rodzi się więcej chłopców niż dziewczynek.

Według prognoz Głównego Urzędu Statystycznego większość tych zjawisk będzie ulegała pogłębieniu. Przewiduje się, że do 2050 r. liczba ludności i przyrost naturalny nadal będą malały, a wskaźnik obciążenia ekonomicznego – wzrastał. Zarówno województwo, jak i Polska będą musiały zmierzyć się z istotnymi problemami wynikającymi z niekorzystnej sytuacji demograficznej.

Bibliografia

- Główny Urząd Statystyczny. (2014). *Baza Demografia – Prognoza ludności na lata 2014–2050*. <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/asp>.
- Główny Urząd Statystyczny. (2017). *Prognoza ludności gmin na lata 2017–2030*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosc/prognoza-ludnosc-gmin-na-lata-2017-2030-opracowanie-eksperymentalne,10,1.html>.
- Główny Urząd Statystyczny. (2021a). *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2020 r. Stan w dniu 31 XII*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/ludnosc-stan-i-struktura-ludnosc-oraz-ruch-naturalny-w-przekroju-terytorialnym-stand-w-dniu-31-12-2020,6,29.html>.
- Główny Urząd Statystyczny. (2021a). *Sytuacja demograficzna Polski do 2020 r. Zgony i umieralność*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-polski-do-2020-roku-zgony-i-umieralnosc,46,1.htm>.
- Główny Urząd Statystyczny. (2021b). *Trwanie życia w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/trwanie-zycia/trwanie-zycia-w-2020-roku,2,15.html>.
- Główny Urząd Statystyczny. (2022). *Bank Danych Lokalnych*. <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>. Dostęp 07.01.2022.
- Główny Urząd Statystyczny. (2022a). *Baza Demografia – Wyniki badań bieżących*. <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>. Dostęp 07.01.2022.

- Główny Urząd Statystyczny. (2022b). *Pojęcia stosowane w statystyce publicznej. Dzietność kobiet*. <https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/1045,pojecie.html>. Dostęp 07.01.2022.
- Główny Urząd Statystyczny. (2022c). *Pojęcia stosowane w statystyce publicznej. Saldo migracji na pobyt stały*. <https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/2260,pojecie.html>. Dostęp 07.01.2022.
- Góral-Radziszewska, K., Waśkiewicz, K., Potyra, M., Kuczyńska, K. (2020). *Trwanie życia w zdrowiu w Polsce w latach 2009–2019*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/trwanie-zycia/trwanie-zycia-w-zdrowiu-w-polsce-w-latach-2009-2019,4,1.html>.
- Urząd Statystyczny w Szczecinie. (2017). *Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie zachodniopomorskim w 2017 r.* <https://szczecin.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/ludnosc/ludnosc-ruch-naturalny-i-migracje-w-wojewodztwie-zachodniopomorskim-w-2017-r-,5,8.html>.

Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa

1. Wprowadzenie

Rolnictwo zajmuje istotne miejsce w polskiej gospodarce narodowej, ponieważ stanowi podstawowe źródło utrzymania znacznej części społeczeństwa i jest kluczowe dla zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego kraju. Obszary wykorzystywane w produkcji rolnej do wytworzenia żywności zajmują blisko połowę powierzchni kraju, determinują przy tym krajobraz, a także środowisko naturalne terenów wiejskich. Procesy globalizacyjne, a w szczególności integracja z Unią Europejską sprawiły, że polskie rolnictwo stało się częścią otwartego ogólnoswiatowego układu gospodarczego. Niebagatelną rolę w rozwoju rolnictwa odgrywa Wspólna Polityka Rolna. Branża rolnicza, uzyskując szansę swobodnego dostępu do rynku europejskiego, została poddana równocześnie presji konkurencyjnej. Aby sprostać tym wyzwaniom, rolnictwo w Polsce podlega ciągłej transformacji. W niniejszej publikacji omówione zostały niektóre uwarunkowania ekonomiczne i środowiskowe oraz ich wpływ na rolnictwo.

2. Zmiany strukturalne w rolnictwie

Podstawowym źródłem informacji o zmianach strukturalnych w rolnictwie są wyniki ostatniego Powszechnego Spisu Rolnego z 2020 r. (PSR 2020). W rolnictwie stopniowo zmniejsza się liczba gospodarstw rolnych i jednocześnie wzrasta ich przeciętna powierzchnia. Zmiany te związane są m.in. z zachodzącym procesem starzenia się mieszkańców wsi i brakiem następców – osób kontynuujących prowadzenie gospodarstw rolnych, jak również rezygnacją z prowadzenia niskodochodowej działalności rolniczej i brakiem środków inwestycyjnych na rozwój użytkowanych gospodarstw rolnych. Z drugiej strony użytkownicy gospodarstw rolnych, którzy swoją przyszłość

---

^a Departament Rolnictwa, Główny Urząd Statystyczny.

wiązają z rolnictwem, powiększają areał gospodarstw i skalę prowadzonej produkcji do wielkości zapewniającej odpowiedni poziom dochodów.

W porównaniu z wynikami PSR 2010 wzrósł udział, w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych, jednostek największych obszarowo (o powierzchni powyżej 15 ha użytków rolnych) oraz najmniejszych (do 1 ha użytków rolnych), które w większości prowadzą intensywną produkcję roślinną i zwierzęcą (np. szklarnie, fermy świń i drobiu). Możemy więc mówić o wzroście znaczenia gospodarstw ukierunkowanych na produkcję rynkową. Wzrasta też liczba gospodarstw konkurencyjnych charakteryzujących się często dużą skalą produkcji wysokiej jakości. Nadal jednak znacząca jest liczba, charakterystycznych dla polskiego rolnictwa, małych gospodarstw rolnych produkujących głównie lub wyłącznie na samozaopatrzenie związanych z nimi gospodarstw domowych. Zmieniają się powody, dla których taka nietowarowa produkcja jest prowadzona. Dawniej w większości przypadków było to istotne uzupełnienie niskich dochodów ludności wiejskiej (szczególnie gospodarstw domowych emerytów). Obecnie coraz częściej są to powody natury ekologicznej, zdrowotnej czy hobbyistycznej. Zwiększył się odsetek gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję roślinną kosztem gospodarstw z produkcją mieszaną (roślinną i zwierzęcą), przy utrzymaniu się odsetka gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję zwierzęcą, co potwierdza obserwowane od lat procesy specjalizacji produkcji. Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w dziesięcioleciu 2010–2020 nadal rosła, choć z wcześniej wymienionych powodów nie był to wzrost znaczący i dokonał się dzięki wzrostowi średniej powierzchni gospodarstw dużych (powyżej 20 ha użytków rolnych). Wzrosła średnia powierzchnia gospodarstw rolnych prowadzących produkcję roślinną (wyłącznie lub z produkcją zwierzęcą), a spadła – zajmujących się wyłącznie produkcją zwierzęcą.

Wśród głównych czynników, które wpływają na przeobrażanie się polskiego rolnictwa, należy wymienić: wprowadzanie instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, zmiany nawyków żywieniowych społeczeństwa, przechodzenie na inne metody chowu zwierząt gospodarskich, poszukiwanie nowych źródeł energii oraz coraz bardziej widoczne zmiany klimatyczne. Utrzymuje się zróżnicowanie regionalne wielkości gospodarstw rolnych. Województwa południowo-wschodnie nadal charakteryzują się rozdrobnioną strukturą gospodarstw rolnych, podczas gdy w województwach północnych występują gospodarstwa największe obszarowo.

W 2020 r. obserwowany był dalszy proces zmian w strukturze użytków rolnych oraz powierzchni zasiewów. Systematycznie zmniejsza się powierzchnia użytków rolnych, które są zalesiane lub adaptowane na rozwój innych działalności gospodarczych niezwiązanych z rolnictwem. Użytki rolne obejmują wyłączone z produkcji rolniczej przede wszystkim grunty najniższej jakości. Odnotowano zwiększenie powierzchni zasiewów – przede wszystkim kosztem gruntów ugorowanych i pozosta-

łych użytków rolnych (przywróconych do produkcji użytków rolnych, które do tej pory były z różnych powodów nieużytkowane), a także pastwisk i upraw trwałych. Zmniejszyła się powierzchnia uprawy zbóż ogółem (w tym zbóż podstawowych) oraz ziemniaków, natomiast zwiększyła się powierzchnia uprawy roślin przemysłowych (w tym buraków cukrowych oraz rzepaku i rzepiku), roślin zaliczanych do grupy strączkowych jadalnych oraz warzyw gruntowych. Na pojawienie się ww. trendów w uprawie roślin zdecydowany wpływ miała wspomniana już postępująca zmiana sposobu żywienia zwierząt gospodarskich, polegająca przede wszystkim na radykalnym ograniczeniu karmienia zwierząt ziemniakami i zwiększeniu zużycia kukurydzy na paszę w postaci ziarna i zielonki. Dywersyfikacja źródeł energii, w tym rozwój rynku biopaliw, powoduje ciągły wzrost uprawy rzepaku i rzepiku (na olej, na biopaliwa, jako cenna pasza białkowa), który jest także ważnym elementem płodozmianu poprawiającym strukturę gleb. Coraz bardziej widoczny wzrost popularności diet wegetariańskich i bezglutenowych również znajduje swoje odbicie w zmianach struktury zasiewów. Obserwuje się koncentrację uprawy ziemniaków w gospodarstwach rolnych specjalizujących się w ich uprawie, realizujących dostawy do sieci handlowych i zakładów przemysłu skrobiowego. Proces koncentracji widoczny jest również w uprawach sadowniczych, a także w uprawie buraków cukrowych. Pociąga to za sobą konieczność wyposażenia gospodarstw w specjalistyczny sprzęt, który jest niezbędnym elementem do prowadzenia wspomnianych upraw.

Należy zauważyć, że powierzchnia upraw warzyw gruntowych w okresie między spisami zwiększyła się o około 4% przy jednoczesnym głębokim spadku liczby gospodarstw z uprawą warzyw (o prawie 90%). Świadczy to o zaniechaniu uprawy w gospodarstwach produkujących warzywa głównie na własne potrzeby i jednocześnie o postępującym procesie specjalizacji i koncentracji produkcji warzyw w gospodarstwach towarowych charakteryzujących się dużą skalą produkcji. Widoczna jest regionalizacja produkcji roślinnej. Rzepak i rzepik uprawiany jest na coraz większą skalę w zachodniej i północno-zachodniej części kraju. Uprawa buraków cukrowych skoncentrowana jest głównie w rejonach, gdzie znajdują się duże zakłady przemysłu cukrowniczego, tj. w województwach: kujawsko-pomorskim, wielkopolskim i lubelskim. Największym udziałem w krajowej powierzchni sadów i innych upraw trwałych od lat charakteryzowały się województwa mazowieckie i lubelskie.

W pogłowie zwierząt gospodarskich utrzymuje się wzrost pogłowia drobiu, który stawia Polskę na pierwszym miejscu w produkcji żywca drobiowego w Unii Europejskiej. Przy stosunkowo niedużym wzroście pogłowia bydła nastąpiły duże zmiany w strukturze stada wskazujące na rozwój produkcji bydła opasowego i specjalizację w produkcji bydła mlecznego. Zmiany w produkcji świń wskazują na specjalizację gospodarstw w kierunku intensywnego tuczu zwierząt pochodzących z zakupu, głównie z importu, i znaczne ograniczenie stada podstawowego. W przekroju teryto-

rialnym widoczna jest regionalizacja chowu i hodowli bydła, świń i drobiu. Generalnie produkcja zwierzęca koncentruje się w województwach: mazowieckim, podlaskim, wielkopolskim i łódzkim.

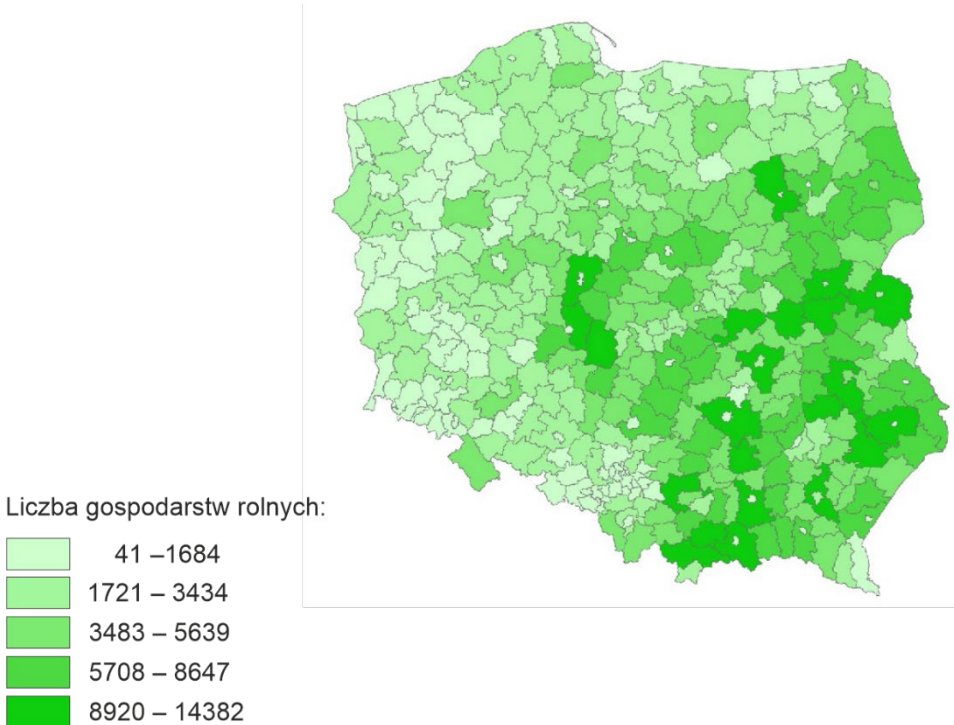
Proces mechanizacji gospodarstw rolnych jest kontynuowany i skierowany na racjonalne wykorzystanie sprzętu. Modernizacja infrastruktury technicznej ma na celu przede wszystkim zwiększenie wydajności i zmniejszenie zatrudnienia w sektorze rolnictwa. Odnotowano przy tym dalszy wzrost liczby ciągników, przy czym najwyższy – ciągników o dużej mocy. W związku z koncentracją uprawy zbóż w dużych gospodarstwach zwiększyło się również wyposażenie gospodarstw w kombajny zbożowe. Zmiany zachodzące w strukturze użytkowania gruntów i powierzchni zasiewów oraz coraz częstsze korzystanie z maszyn będących własnością innych gospodarstw, spółdzielni lub firm usługowych wpłynęły na zmniejszenie liczby kombajnów ziemniaczanych, buraczanych oraz silosokombajnów.

Działania związane z realizacją programów rolno-środowiskowych wpływają na zasadne stosowanie nawożenia w produkcji rolniczej. Zużycie nawozów mineralnych (łącznie azotowych, fosforowych i potasowych) wzrosło w związku z postępującą intensyfikacją produkcji roślinnej, szczególnie w gospodarstwach o dużej skali produkcji. Pomimo wzrostu nawożenia wapniowego jest ono nadal niewystarczające z uwagi na utrzymujący się od wielu lat znaczny udział (w powierzchni użytków rolnych ogółem) gleb kwaśnych i bardzo kwaśnych wymagających wapnowania, jak również arealu, na którym wapnowanie jest wskazane. Nadal tylko 1/3 gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego uzyskuje główne dochody z prowadzonej działalności rolniczej, również 1/3 z pracy najemnej, około 16% z emerytur i rent, około 8% z prowadzonej działalności pozarolniczej i około 2% z innych (poza emeryturą i rentą) źródeł utrzymania. Te liczby potwierdzają opisane powyżej zjawiska charakteryzujące polskie rolnictwo. Należy tu podkreślić, że odsetek gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego uzyskujących ponad 50% dochodów z działalności rolniczej rośnie wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa rolnego, osiągając 2/3 w grupie obszarowej użytków rolnych 15–20 ha i prawie 90% w grupie 100 ha i więcej. Dodatkowo średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie indywidualnym, gdzie główne dochody gospodarstwa domowego pochodzą z rolnictwa, jest dwukrotnie większa od średniej krajowej i charakteryzuje się znacznie większą dynamiką wzrostu.

Należy również zwrócić uwagę na kontekst historyczny, który odcisnął piętno na strukturze rolnictwa. Obserwując rozkład liczby gospodarstw w Polsce można zauważyć duże zróżnicowanie liczby i wielkości gospodarstw rolnych, które pokrywa się m.in. z obszarami byłych zaborów w XIX i XX w. Przyczyną wyżej opisanej zmienności strukturalnej są historyczne uwarunkowania sięgające XIX w., dotyczące tworzenia i funkcjonowania gospodarstw rolnych na przestrzeni dziesiątek lat tj. zasady

dziedziczenia ziemi, sytuacja społeczno-gospodarcza, kultura i tradycje. Procesy historyczne w trwały i zasadniczy sposób wpłynęły na strukturę i efektywność polskiego rolnictwa.

Mapa 1. Liczba gospodarstw rolnych w powiatach

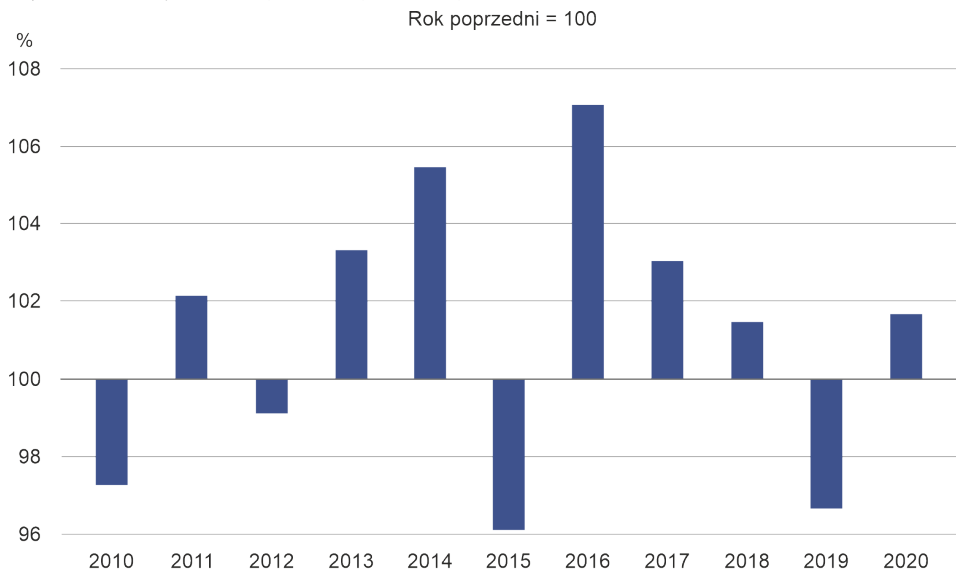

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Powszechnego Spisu Rolnego 2020.

3. Uwarunkowania ekonomiczne

Od 2016 r., z wyjątkiem 2019 r., rejestrowano systematyczny wzrost wartości produkcji globalnej w cenach stałych. W 2020 r. odnotowano wzrost globalnej produkcji rolniczej o 1,7%. Na wynik produkcji roślinnej wpłynął wzrost zbiorów owoców z drzew w sadach o około 14%, ziemniaków o około 20%, zbóż podstawowych o około 22% (w tym żyta o około 20%, pszenicy o około 15%) oraz kukurydzy o około 80%. Wzrost produkcji zwierzęcej był wynikiem zwiększenia wolumenu produkcji żywności drobiowej o około 4% i mleka o ponad 2%.

Wykr. 1. Zmiany globalnej produkcji rolniczej

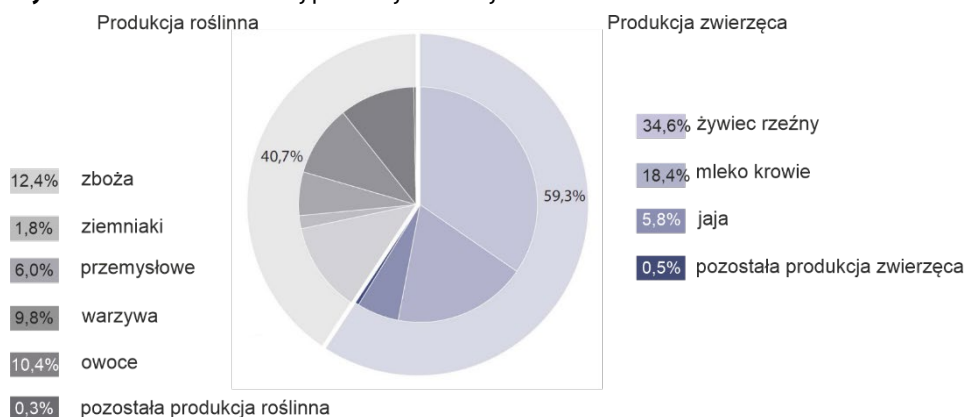

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

Od 2000 r. notowany był stopniowy wzrost udziału towarowej produkcji rolniczej w produkcji globalnej, przy czym od 2009 r. udział ten stanowił ponad 70%. W 2020 r. odnotowano spadek udziału produkcji towarowej ogółem w produkcji globalnej do 73,1% (74,6% w 2019 r.), przy czym wzrost udziału produkcji roślinnej do 58,2% (52,2% w 2019 r.) i spadek udziału produkcji zwierzęcej do 88,6% (przed rokiem 89,3%).

Produkty rolne przeznaczone do sprzedaży znajdują odbiorców na rynku krajowym, jak również na stale rozwijających się rynkach zagranicznych. W warunkach dominującej presji podaży surowców na europejskich i światowych rynkach rolnych i związanymi z tym trudnościami ze zbytem produktów rolnych od 2015 r. podejmowane są działania mające na celu dywersyfikację kierunków eksportu towarów rolno-spożywczych.

W 2020 r., w porównaniu do 2019 r., w strukturze towarowej produkcji rolniczej udział produkcji zwierzęcej zmniejszył się o 2,7 p. proc. w wyniku spadku produkcji żywca ogółem o 2,7 p. proc.

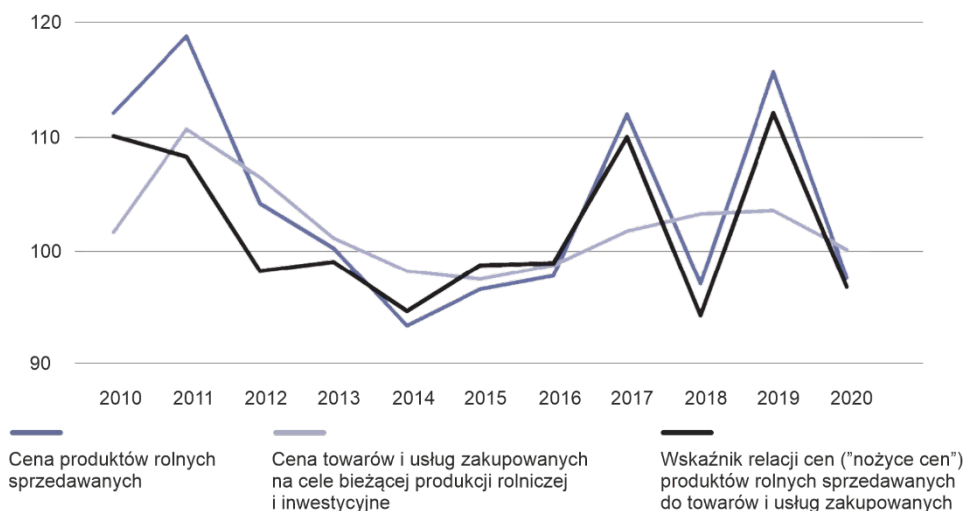
Wykr. 2. Struktura towarowej produkcji rolniczej w 2020 r.

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

Pomimo zmiennych uwarunkowań w produkcji rolnej wysoki udział produkcji towarowej w produkcji globalnej w rolnictwie wskazuje na utrzymujący się proces przestawiania się gospodarstw indywidualnych na produkcję przeznaczoną głównie na rynek.

W wyniku spadku cen produktów rolnych sprzedawanych przez gospodarstwa indywidualne w 2020 r. o 2,3% w stosunku do roku 2019 oraz umiarkowanego wzrostu cen towarów i usług zakupywanych przez te gospodarstwa na cele bieżącej produkcji rolniczej i inwestycyjne o 0,2% (w roku 2019 wzrost o 3,6%), wskaźnik relacji cen („nożyce cen”) był mniej korzystny dla rolnictwa niż w roku 2019 i wyniósł 96,9 (w 2019 roku 112,1).

Wykr. 3. Wskaźnik „nożyc cen” w rolnictwie

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

4. Handel zagraniczny

W 2020 r., pomimo utrudnień spowodowanych pandemią COVID-19, obroty towarowe handlu zagranicznego ogółem osiągnęły, podobnie jak w poprzednim roku, wysoką wartość. Dane z importu i eksportu produktów rolnych przedstawione zostały na tle wartości całego handlu zagranicznego.

Tabl. 1. Całkowite obroty towarowe polskiego handlu zagranicznego ogółem według nomenklatury CN w 2020 r. (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	W milionach		2019=100	
	w zł	w EUR	zł	EUR
Eksport	1 062 513,5	239 880,3	103,8	100,7
w tym UE	786 908,6	177 659,8	103,8	100,8
Import	1 015 359,5	229 373,8	99,7	96,8
w tym UE	562 862,3	127 179,3	99,1	96,2
Saldo	47 154,0	10 506,5	.	.
w tym UE	224 046,3	50 480,5	.	.

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

Dodatknie saldo obrotów kształtowało się na poziomie 47,2 mld zł. Największy udział w eksporcie ogółem, jak w roku poprzednim, miały kraje rozwinięte – 86,3% (w tym UE – 74,1%), a w imporcie – 65,1% (w tym UE – 55,4%). Z krajami UE saldo osiągnęło poziom 224,0 mld zł (50,5 mld EUR).

Do najważniejszych odbiorców polskich towarów rolno-spożywczych w roku 2020 należały: Niemcy, Czechy, Wielka Brytania, Francja, Włochy, Holandia, Rosja, Szwecja, Stany Zjednoczone i Węgry. Do naszego kraju towary importowane były w 2020 r. przede wszystkim z: Niemiec, Chin, Włoch, Rosji, Holandii, Francji, Czech, Stanów Zjednoczonych, Korei Południowej i Belgii. Obroty z tymi najważniejszymi dziesięcioma partnerami handlowymi stanowiły 66,0% obrotów eksportu (w analogicznym okresie 2019 r. – 66,1%), a w imporcie ogółem – 64,3% (wobec 63,6% w 2019 r.).

W 2020 r. eksport towarów rolno-spożywczych do większości głównych partnerów handlowych Polski zmniejszył się (oprócz: Szwecji, Niemiec, Stanów Zjednoczonych oraz Hiszpanii), a w imporcie obroty wzrosły (poza Chinami, Koreą Południową, Holandią i Włochami).

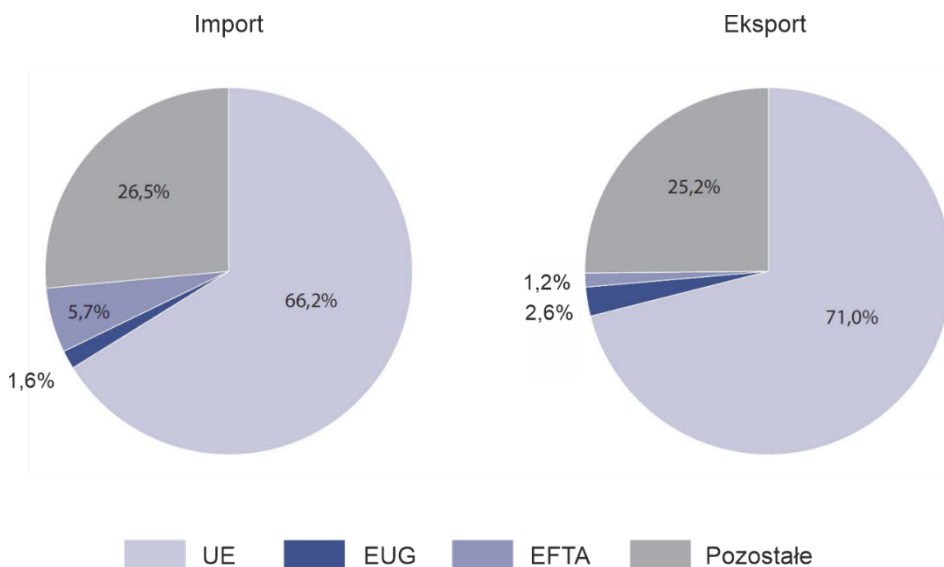
Głównym partnerem Polski w wymianie towarów rolno-spożywczych (od 1990 r.) są Niemcy. W 2020 r. wartość obrotów w eksporcie do tego kraju osiągnęła 307,7 mld zł (69,4 mld EUR) i w imporcie – 222,1 mld zł (50,2 mld EUR). Udział wartości towarów wywiezionych do Niemiec w ogólnej wartości eksportu zwiększył się w porównaniu z rokiem poprzednim o 1,3 p. proc. i wynosił 29,0%. Udział wartości towarów importowanych utrzymał się na tym samym poziomie i stanowił 21,9%. W roku 2020 dodatnie saldo wymiany było wyższe niż w roku 2019 i wyniosło odpowiednio: 85,6 mld zł (19,2 mld EUR) wobec 61,1 mld zł (14,2 mld EUR).

W roku 2020 w imporcie pod względem wartości obrotów towarami rolno-spożywczymi drugim kontrahentem (od 2016 r.) były Chiny, a trzecim – Włochy. Natomiast w eksporcie drugie miejsce pod względem wartości obrotów zajmowały Czechy, a trzecie – Wielka Brytania.

Głównym partnerem Polski w wymianie handlowej towarami rolno-spożywczymi są kraje Unii Europejskiej. Udział tych krajów w eksporcie kształtował się na niższym poziomie niż w roku poprzednim, ze względu na wystąpienie Wielkiej Brytanii z UE i wynosił 71,0% (72,8% w 2019 r.), a w imporcie 66,2% (66,5% w 2019 r.).

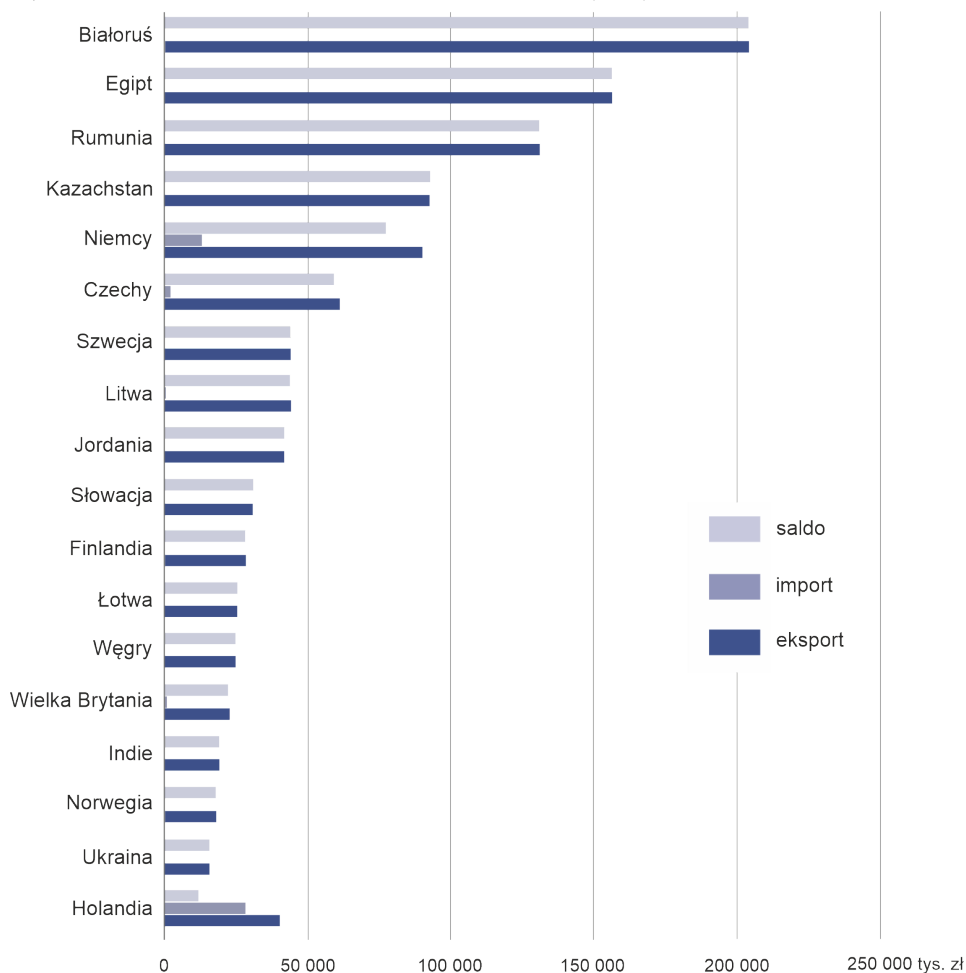
W warunkach silnej zależności rynku w Polsce od rynku UE, który charakteryzuje się niską elastycznością dochodową popytu na żywność, konieczne jest aktywne poszukiwanie nowych rynków zbytu dla towarów rolno-spożywczych i rozwój wymiany handlowej z pozostałymi krajami świata. Należy zaznaczyć, że podpisywanie umów handlowych z państwami spoza UE wymaga dostosowania przez producentów, handlowców, przetwórców produktów rolno-spożywczych do norm krajów trzecich i bezwzględного przestrzegania dodatkowych standardów fitosanitarnych i weterynaryjnych dla eksportowanych produktów.

Wykr. 4. Struktura geograficzna polskiego importu i eksportu produktów rolno-spożywczych w 2020 r.

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

W 2020 r. do krajów Unii Europejskiej wyeksportowano według nomenklatury CN towary rolno-spożywcze o wartości 108,0 mld zł (o 8,7% więcej niż przed rokiem), co na tle całego eksportu z Polski było rezultatem wyższym (wzrost dla całego eksportu o 3,6%). Pod względem wartości eksportu, na drugim miejscu w obrotach towarami rolno-spożywczymi są państwa zaliczane do grupy „pozostałe”. Udział tych krajów w eksporcie i imporcie towarów rolno-spożywczych zwiększył się znacznie ze względu na przejście Wielkiej Brytanii do tej grupy państw i w eksporcie wynosił 25,2% (wobec 23,3% w 2019 r.), a wartościowo wyceniony został na 38,2 mld zł. Udział krajów grupy EFTA i Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (EAUG) w eksporcie polskich towarów rolno-spożywczych pozostał nadal na niskim poziomie i wynosił odpowiednio: 1,2 (EFTA) i 2,6% (EFTA).

Wykr. 5. Struktura importu i eksportu towarów rolno-spożywczych w 2020 r.

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

5. Zmiany klimatyczne

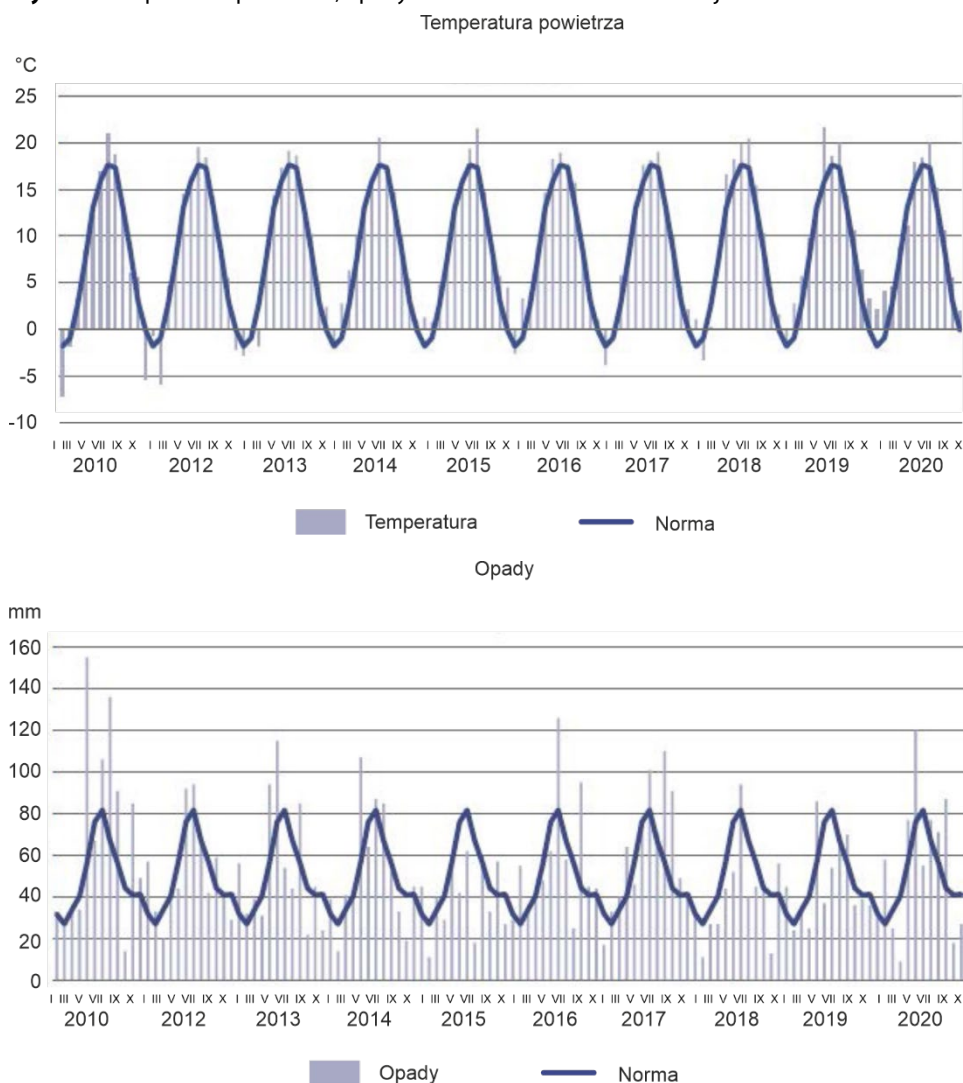
Warunki meteorologiczne mają znaczący wpływ na przebieg wegetacji roślin, a jednocześnie na wzrost i rozwój upraw rolnych. Zjawiska pogodowe występujące w okresie wegetacji – wahania temperatury i obfite opady deszczu – wpływają na wielkość i jakość zbiorów, a także na przebieg prac polowych.

Zjawisko ocieplenia klimatu, nierównomierności opadów oraz gwałtownych zjawisk pogodowych mogą mieć niekorzystny wpływ na rozwój niektórych gatunków roślin uprawnych. Ponadto może być utrudnione wykonanie zabiegów agrotechnicznych w optymalnych terminach co wpływa na wysokość i jakość plonu. W ostatnich latach wystąpiło odczuwalne w rolnictwie zjawisko suszy, które w zależności od termi-

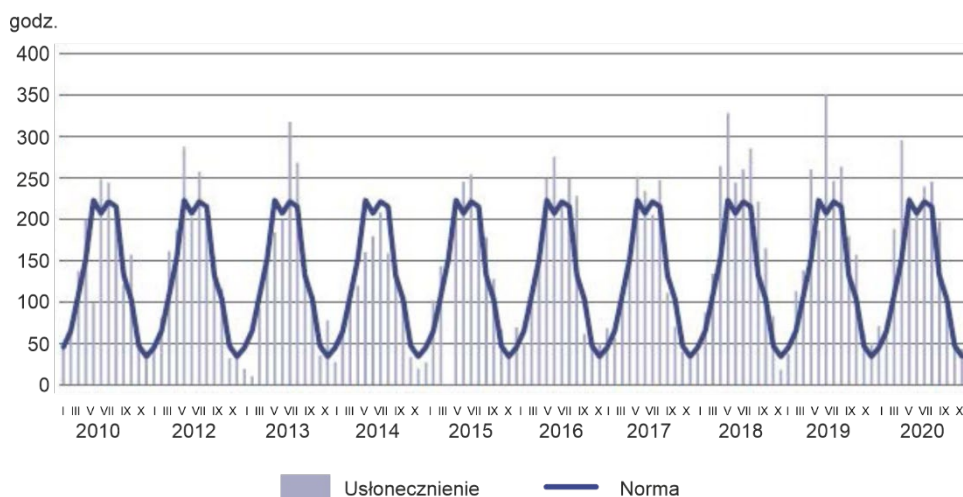

nu występowania dotyczyło różne gatunki roślin uprawnych. Na wykresie 6 przedstawione zostały wartości temperatur powietrza, opadów i usłonecznienia w latach 2021–2020, do porównań przyjęto średnią z lat 1981–2010 oznaczona na wykresie jako „norma”. Wartości średnich temperatur miesięcznych w latach 2010–2020 przekraczały wartości przyjęte jako norma w miesiącach letnich oraz zimowych. Wysokie wartości dotyczących usłonecznienia potwierdza występowanie wysokich temperatur i suszy. Analizując opady można zauważyć ich kumulację w miesiącach letnich oraz niższe od normy wartości w miesiącach jesiennych i zimowych. Kombinacja wysokich temperatur, niskich opadów na jesieni i w zimie (szczególnie brak śniegu) oraz gwałtownych i krótkotrwałych opadów letnich sprzyja występowaniu suszy.

Wykr. 6. Temperatura powietrza, opady i usłonecznienie na tle średniej z lat 1981–2010

Wykr. 6. Temperatura powietrza, opady i usłonecznienie na tle średniej z lat 1981–2010 (dok.)
Usłonecznienie

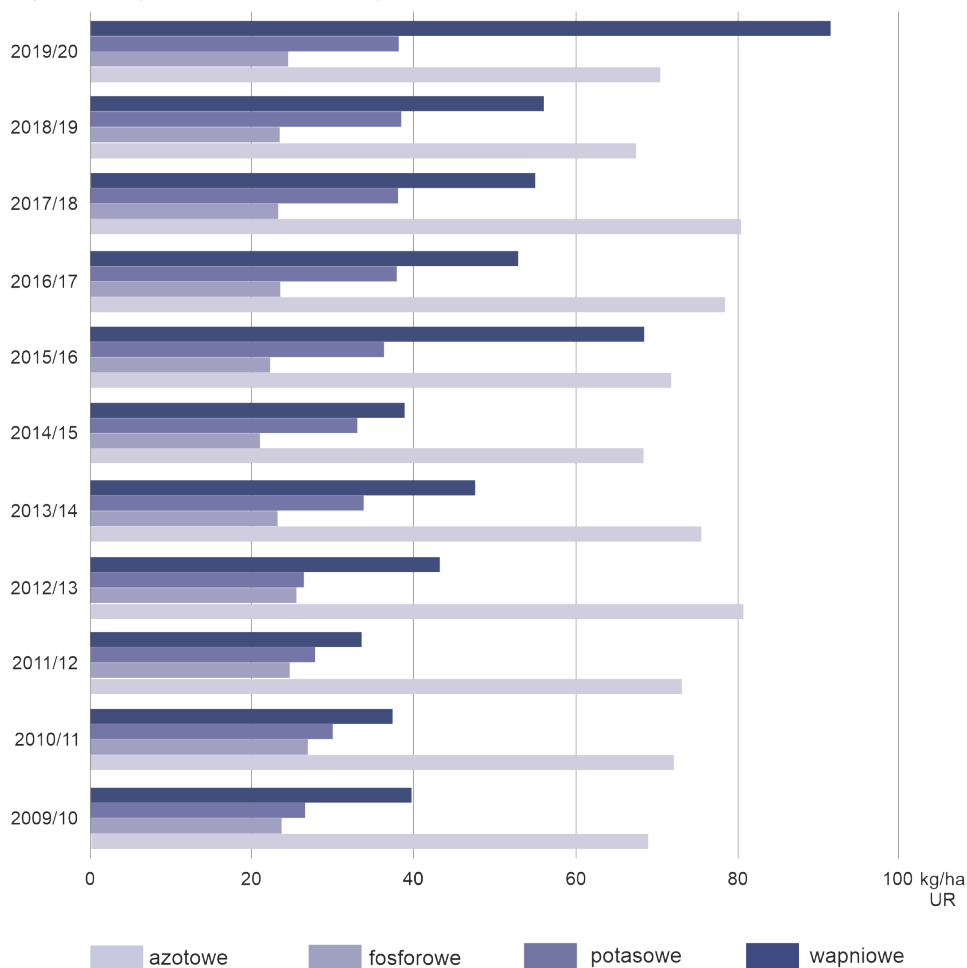
Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

6. Uwarunkowania rolno-środowiskowe

Na podstawie wyników PSR 2020 zużycie nawozów mineralnych w przeliczeniu na czysty składnik w okresie od 2 czerwca 2019 r. do 1 czerwca 2020 r. było nieznacznie wyższe niż w poprzednim roku gospodarczym i wyniosło 1 951,4 tys. t NPK (w 2018/19 – 1 905,4 tys. t NPK – łącznie azot, fosfor i potas).

W przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych (UR) zastosowano 132,9 kg NPK, tj. o 2,5% więcej niż przed rokiem. Zużycie nawozów azotowych wynosiło 70,4 kg/ha UR, fosforowych – 24,2 kg/ha UR (więcej niż przed rokiem odpowiednio po około 4%). Tylko zużycie nawozów potasowych nieznacznie spadło (o 1,6%) i wyniosło 38,1 kg/ha UR.

Wykr. 7. Zużycie nawozów mineralnych

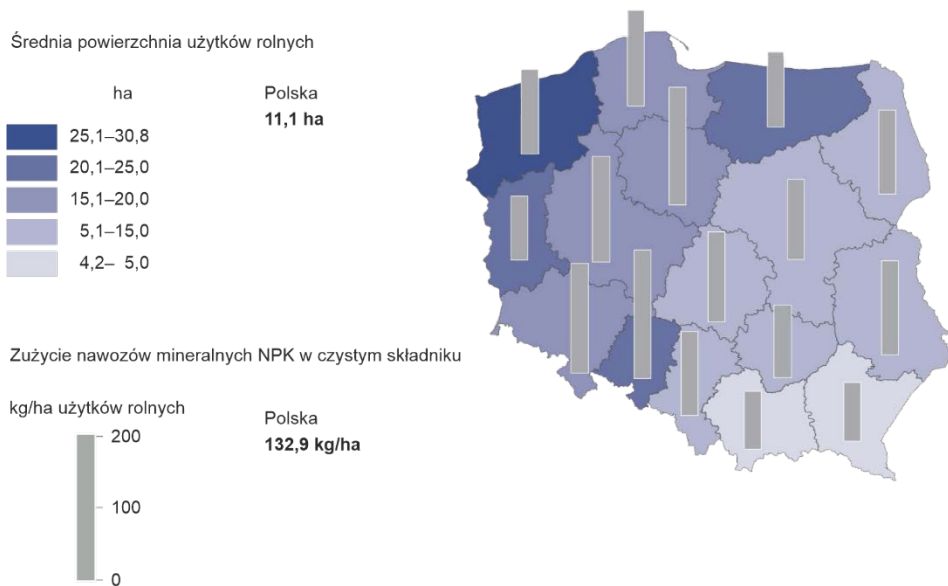

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

W gospodarstwach rolnych wraz ze wzrostem użytkowanych gruntów obserwowano zwiększone zużycie nawozów. Zużycie nawozów wyższe od przeciętnej krajowej odnotowano we wszystkich grupach obszarowych gospodarstw powyżej 20 ha UR. Największe zużycie obserwuje się w gospodarstwach wielkoobszarowych o powierzchni od 500 do 1 000 ha – 185,3 kg NPK/ha UR. Zużycie nawozów wapniowych stopniowo wzrasta i w porównaniu z rokiem poprzednim (821,0 tys. t w 2018/19) wyniosło 1 340,1 tys. t. Analogicznie, jak w przypadku nawozów NPK, zużycie nawozów wapniowych zwiększało się wraz ze wzrostem powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie. W stosunku do średniego zużycia (91,3 kg CaO/ha UR) również w gospodarstwach wielkoobszarowych o powierzchni powyżej 1 000 ha

użytków rolnych odnotowano wyższe zużycie nawozów wapniowych (147,8 kg CaO/ha UR). Stosowane dawki w nawożeniu wapniowym nadal znacznie odbiegają od faktycznych potrzeb. Wapnowanie gleby poprawia jej właściwości i przyczynia się do lepszego wykorzystania przez rośliny składników pokarmowych wprowadzanych w nawozach do gleby. Przyczynia się również do wzrostu zasobności gleby w dostępne dla roślin formy składników pokarmowych, a przede wszystkim zmniejsza stężenie toksycznego dla roślin glinu wymiennego, który wpływa na zmniejszenie plonowania.

Mapa 2. Średnia powierzchnia użytków rolnych i zużycie nawozów mineralnych NPK w kg na 1 ha użytków rolnych w roku gospodarczym 2019/20

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

Z uwagi na regionalne zróżnicowanie intensywności produkcji roślinnej istnieją znaczne różnice zużycia nawozów mineralnych i wapniowych pod względem terytorialnym. W województwach: opolskim, kujawsko-pomorskim, wielkopolskim, dolnośląskim, pomorskim, lubelskim i łódzkim nawożenie mineralne było wyższe niż przeciętnie w Polsce i wynosiło od 134,2 do 190,2 kg NPK/ha UR ogółem. Najmniejsze zużycie nawozów mineralnych odnotowano natomiast w województwach: małopolskim (85,8 kg), podkarpackim (85,9 kg) i lubuskim (94,5 kg). W pozostałych województwach zużycie nawozów na 1 ha UR ogółem wynosiło od 106,8 kg w świętokrzyskim do 124,4 kg w śląskim.

W 2020 r. największe zużycie wapna nawozowego w kg na 1 ha UR ogółem odnotowano w województwach opolskim – 146,5 i dolnośląskim – 139,9. Najniższy po-

ziom wapnowania gleb wystąpił natomiast w województwach świętokrzyskim i małopolskim, odpowiednio: 50,9 i 52,4 kg/ha UR.

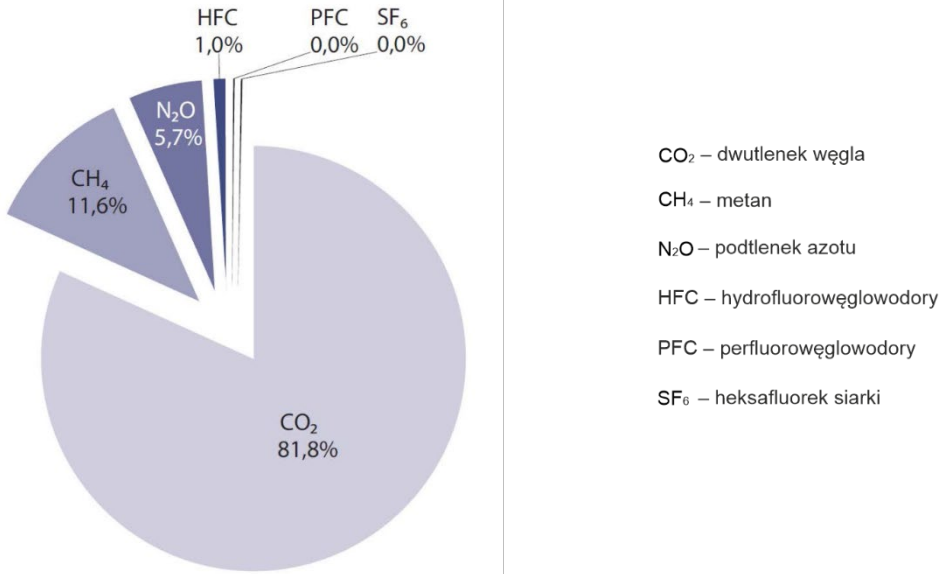
7. Emisje

Emisje do środowiska dotyczą każdej działalności człowieka i są definiowane jako wprowadzanie do powietrza atmosferycznego pyłowych lub gazowych zanieczyszczeń w sposób zorganizowany (poprzez emitory) lub niezorganizowany (z hałd, składowisk, w toku przeładunku substancji sypkich lub lotnych, z hal produkcyjnych, poprzez wywietrzniki dachowe i okienne, w wyniku pożarów lasu, działalności rolniczej itp.).

Do charakterystycznych zanieczyszczeń powietrza występujących w formie gazowej należą: dwutlenek siarki (SO_2), tlenki azotu (NO_x), tlenek węgla (CO), dwutlenek węgla (CO_2), węglowodory (C_nH_m) oraz tzw. „utleniacze”. Utleniacze są substancjami zanieczyszczającymi wtórnymi, powstałymi na drodze reakcji fotochemicznych podstawowych zanieczyszczeń. Zalicza się do nich ozon, dwutlenek azotu, formaldehyd, akroleinę i inne.

Podczas działalności rolniczej największe znaczenie mają emisje gazów cieplarnianych, amoniaku, tlenków azotu, niemetanowe lotne związki organiczne oraz pyły. W ostatnich latach w wyniku procesów intensyfikacji i koncentracji produkcji zwiększyła się rola rolnictwa jako emitenta gazów cieplarnianych, amoniaku oraz różnego rodzaju zanieczyszczeń, w tym pyłów zawieszonych i metali ciężkich. Źródłem tego typu emisji jest przede wszystkim rosnące zużycie środków produkcji (nawozy, pestycydy, paliwa, energia), gospodarka nawozami naturalnymi (NH_3 , PM_{10} , $\text{PM}_{2,5}$), niektóre zabiegi agrotechniczne na glebach użytkowanych rolniczo (NH_3 , NO_x) i spalanie resztek pożywnych (CO , PM_{10} , $\text{PM}_{2,5}$).

Kluczową kategorią emisji z rolnictwa są tzw. gazy cieplarniane (GHG). Gazy te istnieją jako naturalne składniki atmosfery, jednak na wzrost ich poziomu w naszych czasach i tym samym wzrost efektu cieplarnianego wpływa działalność człowieka, w tym działalność w sektorze rolnictwa. Zmiany we współczesnym rolnictwie są silnie związane z zachodzącymi w skali globalnej zmianami klimatycznymi. Zgodnie z postanowieniami Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu (UNFCCC) oraz konwencji Kyoto państwa członkowskie Unii Europejskiej przyjęły realizację celów redukcyjnych GHG w latach 2013–2020 na poziomie 80% sumy emisji GHG ze wszystkich państw w odniesieniu do 1988 r. bazowego.

Wykr. 8. Udział gazów cieplarnianych w emisji krajowej

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

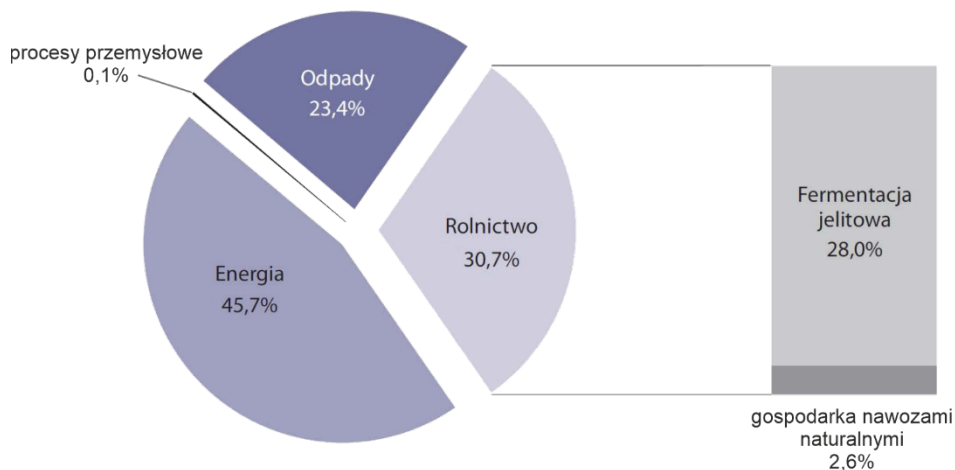
W krajowej emisji gazów cieplarnianych (liczonej w ekwiwalencie CO₂) w 2019 r. dominowały: dwutlenek węgla (CO₂), którego udział w emisji ogółem wyniósł 81,8%, metan (CH₄), który stanowił 11,6% i podtlenek azotu (N₂O) – 5,7%. Fluorowane gazy przemysłowe były odpowiedzialne za około 1% zagregowanej emisji gazów cieplarnianych.

Całkowita krajowa emisja GHG wyniosła 390,74 mln t w ekwiwalencie CO₂ (bez kategorii 4) i była o 32,6% mniejsza w relacji do roku bazowego. Największy udział w całkowitej emisji GHG miał sektor energetyczny (stanowił około 82,4%, w tym spalanie paliw – 76,8%). Rolnictwo w 2019 r. było odpowiedzialne za 8,4% emisji (wobec 8,0% w poprzednim roku), procesy przemysłowe za 6,2%, a gospodarka odpadami za 3,1%. Łącznie sektor rolny wyemitował w 2019 r. GHG w ilości 32,7 mln t w ekwiwalencie CO₂ i co najważniejsze osiągnął drugi w kolejności względny poziom redukcji pośród segmentów naszej gospodarki, który wyniósł 34,77% w relacji do 1988 r., podczas gdy liderem był sektor odpadów – 45,09%. Największa część emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa związana była, tak jak w ubiegłych latach, z chowem zwierząt gospodarskich.

Emisja CO₂ w 2019 r. w porównaniu do roku bazowego obniżyła się o 32,3% i wyniosła 319,5 mln t ekwiwalentu CO₂. Głównym źródłem emisji CO₂ było spalanie paliw (udział 92,1%). Całkowita krajowa emisja CO₂ z sektora rolnictwa wyniosła w 2019 r. około 1,1 mln t ekwiwalentu CO₂. Emisja CO₂ z rolnictwa związana była głównie z intensyfikacją produkcji roślinnej, a w szczególności z wapnowaniem gleb

(48,2%), aplikacją nawozów mocznikowych (36,6%) oraz uwalnianiem CO₂ w trakcie orki po aplikacji nawozów, której towarzyszy rozkład materii organicznej – 15,1%.

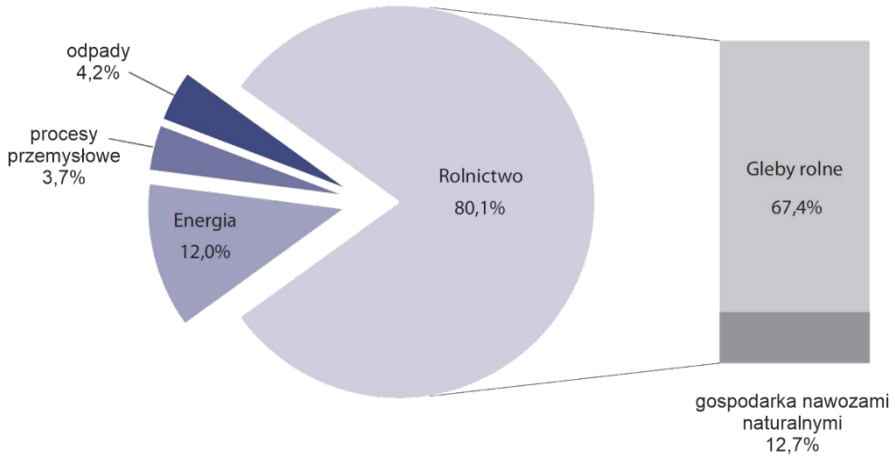
Wykr. 9. Emisja metanu według kategorii w 2019 r.

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

Według danych KOBiZE emisja metanu w 2019 r. wyniosła 45,3 mln t ekwiwalentu CO₂. Sektor rolny odpowiedzialny za emisję metanu rzędu 13,9 mln t ekwiwalentu CO₂. W roku 2019 najbardziej emisyjną działalnością okazało się utrzymanie bydła 91,3% rolnych emisji CH₄ z rolnictwa przy 118,8 kg CH₄ na jedną krowę mleczną na rok. Metan jest uwalniany także w ramach gospodarowania nawozami naturalnymi (1,2 mln t ekwiwalentu CO₂).

Kolejnym ważnym elementem w emisji GHG jest podtlenek azotu N₂O, którego emisja wyniosła w 2019 r. – 22,1 mln t w ekwiwalencie CO₂. Emisja tego gazu była o 28% mniejsza niż w roku bazowym. Główne źródło emisji podtlenku azotu w Polsce stanowi sektor rolny (17,7 mln t). Gaz ten powstaje w wyniku procesów chemicznych zachodzących w ramach działalności rolniczej w glebie, wodzie i nawozach naturalnych. Głównymi źródłami emisji N₂O z działalności rolniczej była gleba, której udział wyniósł – około 84% oraz gospodarka nawozami naturalnymi – z udziałem na poziomie 15,8%.

Wykr. 10. Emisja podtlenku azotu (w ekwiwalencji CO₂) według kategorii źródeł w 2019 r.

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

Kolejnym gazem silnie oddziałującym na środowisko jest amoniak (NH₃). O potrzebie redukcji emisji tego związku mówią m.in. Konwencja UNECE w sprawie transgranicznego zanieczyszczenia powietrza na dalekie odległości oraz unijna dyrektywa pułapowa z 2016 r. Sektor rolniczy jest postrzegany jako czołowy emitent NH₃. Potwierdzają to dane KOBiZE, według których rolnictwo generuje 95% całkowitej emisji tego związku w Polsce, z czego sama gospodarka nawozami naturalnymi jest odpowiedzialna za ponad 80% emisji z tego sektora, a nawożenie mineralne za około 20%. Emisje amoniaku w 2019 r. wyniosły 317,19 Gg (z czego rolnictwo – 300,6 Gg). W porównaniu z rokiem bazowym (1998) emisje NH₃ zmalały o niemal 38%, to jednak w ostatnich latach podlegały one większym fluktuacjom. Wpływ na poziom emisji amoniaku miało nawożenie mineralne odpowiedzialne za roczny spadek emisji NH₃ o 3,8% w 2019 r. Zmiany zachodzące w wielkości pogłowia bydła i drobiu spowodowały wzrost emisji NH₃ w latach 2015–18 o 17,4%.

Ponadto w wyniku gospodarowania nawozami naturalnymi uwalniane są również niemetanowe lotne związki organiczne (NMLZO) stanowiące około 16% krajowych emisji tego gazu. Do emisji tych związków w największym stopniu przyczyniają się nawozy z hodowli bydła mlecznego, bydła niemlecznego oraz brojlerów (w sumie 99,58 Gg).

Przy działalnościach dodatkowych związanych bezpośrednio z procesem produkcji rolniczej realizowanych na terenie gospodarstw, takich jak magazynowanie, przeładunek i transport produktów rolnych, dodatkowo emitowane są inne rodzaje zanieczyszczeń powietrza: pyły TSP – całkowite pyły zawieszone i PM₁₀ (odpowiednio: 14,8 i 13,5% krajowej emisji tych zanieczyszczeń), w ujęciu ilościowym po 50,6 Gg i 29,5 Gg (według danych KOBiZE za 2019 r.).

8. Wspólna Polityka Rolna (WPR)

Według danych wstępnych Polskiego Systemu Zbierania i Wykorzystywania Danych z Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych (FADN) z 2020, opracowanych w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB przeciętny dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego zwiększył się w porównaniu z rokiem 2019 o 9,7% i wynosił 49 011 zł. Zwiększenie przeciętnego dochodu było efektem zwiększenia wartości produkcji o 16,2% przy wyższych kosztach ogółem o 15,1% oraz o 2,7% większej kwocie dopłat do działalności operacyjnej.

Od momentu przystąpienia Polski do UE znaczący udział we wzroście dochodów rolników miało finansowe wsparcie rolnictwa ze środków unijnych, w tym przede wszystkim dopłaty bezpośrednie.

Rok 2020 był szóstym z kolei rokiem stosowania systemu płatności bezpośrednich, który został ustanowiony rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1307/2013. Przed rokiem 2013 obowiązywały inne zasady przyznawania płatności bezpośredniej w odniesieniu do podziału na jednolitą i uzupełniającą płatność obszarową, co ilustruje tabl. 2.

Płatności bezpośrednie wraz ze wspólną organizacją rynków owoców i warzyw są instrumentami pomocy I filaru WPR realizowanymi ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego Gwarancji (EFRG). Krajowym aktem prawnym mającym zastosowanie jest m.in. ustawa z dnia 5 lutego 2015 r. o płatnościach w ramach systemów wsparcia bezpośredniego (Dz. U. z 2018 r. poz. 1312).

W zależności od kondycji gospodarstwa, wsparcie bezpośrednie wykorzystywane jest jako dodatek do budżetu domowego, a także do pokrycia bieżących kosztów produkcji, modernizacji gospodarstw, finansowania inwestycji i wprowadzania innowacji.

Ogólnie na lata 2021–2027 planowany dla Polski budżet na dopłaty i PROW (Program Rozwoju Obszarów Wiejskich) łącznie ma wynosić 30 464 mln EUR, z czego na dopłaty bezpośrednie przeznaczono 21 239 mln EUR.

Po 2020 r. Polska w porównaniu z obecnym okresem finansowania otrzyma z Unii Europejskiej na dopłaty bezpośrednie o 91 mln EUR więcej.

Tabl. 2. Płatności obszarowe do gruntów rolnych zrealizowane w ramach Kampanii (dane MRiRW)

Płatności obszarowe	Kampania								
	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	w mln zł								
Jednolita płatność obszarowa	7 816	11 442	12 677	6 285	6 418	6 425	6 409	6 585	6 652
Uzupełniająca płatność bezpośrednia	4 109	1 527	197	153	144	133	122	113	106

Źródło: na podstawie publikacji *Rolnictwo w 2020 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

9. Podsumowanie

Analiza i określenie wpływu różnych czynników warunkujących strukturę i efektywność rolnictwa jest zagadnieniem kompleksowym. Na rolnictwo w Polsce ma wpływ szereg czynników środowiskowych ekonomicznych i społecznych, z których najistotniejszymi są: uwarunkowania ekonomiczne krajowe i w otoczeniu międzynarodowym, zmiany klimatyczne i warunki rolno-środowiskowe, wprowadzanie instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej UE. Rezultatem działalności rolniczej jest uzyskanie produkcji roślinnej i zwierzęcej w wielkości zaspokajającej potrzeby krajowe oraz umożliwiająca eksport nadwyżek. Dodatkowo niepożądanym efektem ubocznym uprawy roślin i chowu zwierząt są emisje niektórych substancji do środowiska tj. gazów cieplarnianych, tlenków azotu, związków fosforu.

Dane strukturalne dla gospodarstw rolnych m.in. zebrane w Powszechnym Spisie Rolnym 2020 wskazują na dostawanie rolnictwa w Polsce do wyżej wymienionych uwarunkowań ekonomicznych, środowiskowych i społecznych.

Bibliografia

Rolnictwo w 2020 r. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2020-roku,3,17.html>.

Wspólna Polityka Rolna wobec kryzysu demograficznego w rolnictwie

1. Wprowadzenie

W związku z kryzysem demograficznym w rolnictwie w Unii Europejskiej intensyfikuje się działania mające na celu zachęcenie młodych ludzi do pracy w tym sektorze (Zagata, Sutherland, 2015; Dudek, Wojewodzic, 2021). Wsparcie przemian pokoleniowych opiera się na argumentach, takich jak: zagrożenia związane z zapewnieniem bezpieczeństwa żywnościowego, konieczność utrzymania pozycji konkurencyjnej europejskiego rolnictwa na światowych rynkach oraz sprostanie wyzwaniom związanym ze zmianami klimatu i postępującą degradacją środowiska naturalnego. Tym samym działania mające na celu zapobieganie kryzysowi demograficznemu stały się ważnym elementem unijnej polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich. W ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2007–2013 w Polsce realizowane były takie działania, jak *Renty strukturalne*, *Ułatwienie startu młodym rolnikom*, czyli działania bezpośrednio skierowane na wsparcie przemian demograficznych. Pośrednio do tego typu działań można również zaliczyć działanie *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*. Z kolei w ramach PROW 2014–2020 przeciwdziałaniu kryzysowi demograficznemu służyło wsparcie finansowe w ramach *Premii dla młodych rolników* oraz *Premii na rozpoczęcie działalności pozarolniczej*.

W opracowaniu przedstawiono sytuację demograficzną w rolnictwie Unii Europejskiej. Na tym tle zaprezentowano rolę wybranych działań wspierających przemiany demograficzne w ramach PROW oraz wyniki badań dotyczących wykorzystania tych działań w rolnictwie polskim w ujęciu przestrzennym.

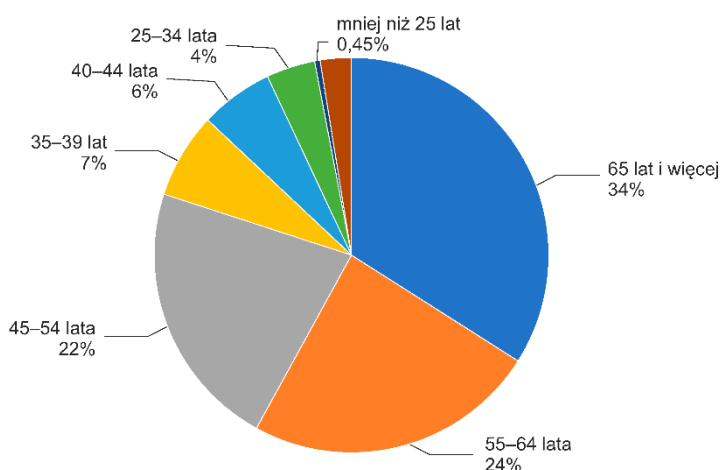
---

^a Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Ekonomiczny.

2. Sytuacja demograficzna w rolnictwie UE

Jak wynika z danych Eurostatu, jedynie około 11% wszystkich gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej jest prowadzonych przez rolników w wieku poniżej 40 lat, czyli tzw. młodych rolników (wykr. 1). Co więcej, na każdego rolnika poniżej 35 lat przypada około 7 rolników w wieku powyżej 65 lat. Osoby powyżej 65. roku życia stanowią ponad 1/3 ogółu kierujących gospodarstwem w rolnictwie UE. Analizując zmiany w strukturze wiekowej kierowników gospodarstw, można stwierdzić, że odsetek młodych rolników w liczbie rolników ogółem w ostatnim dziesięcioleciu zmniejszył się, podczas gdy liczba rolników w wieku powyżej 55 lat wzrosła (Eurostat, 2021).

Wykr. 1. Struktura wieku kierowników gospodarstw rolnych w UE w 2016 r.

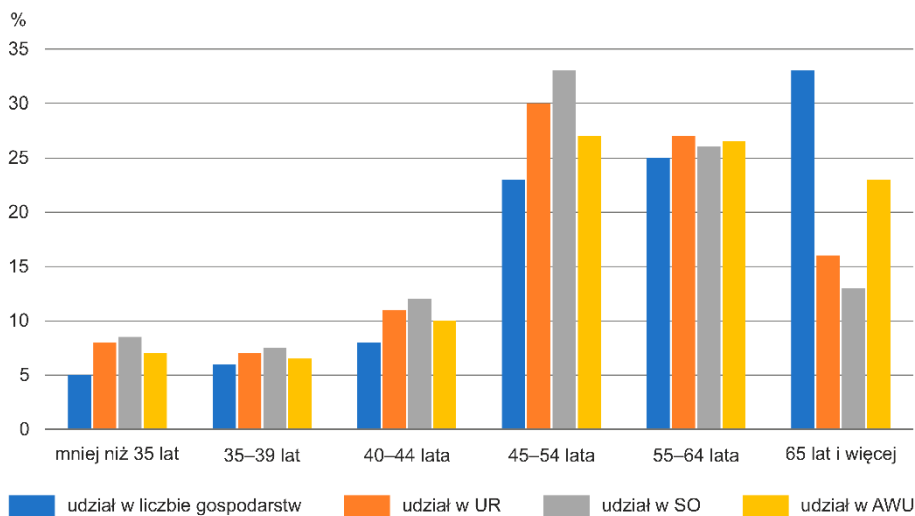
Źródło: DG Agriculture and Rural Development, na podstawie danych Eurostat.

Jednocześnie warto wspomnieć, że malejący udział młodszych pracowników nie dotyczy wyłącznie rolnictwa i odzwierciedla ogólny trend w gospodarce UE. Niemniej jednak udział osób starszych pracujących w rolnictwie jest z reguły wyższy niż w pozostałych sektorach gospodarki. Dzieje się tak dlatego, że w wielu przypadkach starsi rolnicy pozostają aktywni jeszcze po osiągnięciu wieku emerytalnego, ponieważ gospodarstwo rolne to nie tylko ich działalność pozwalająca uzupełnić dochody osiągnięte ze świadczenia emerytalnego, ale także gospodarstwo domowe, w którym zamieszkują.

Mimo że – jak wcześniej wspomniano – kierownicy gospodarstw rolnych w wieku powyżej 65 lat w UE stanowią największą grupę wśród wszystkich kierujących gospodarstwami, to należy do nich około 30% wszystkich gospodarstw, a ich udział w posiadaniu użytków rolnych wynosi około 15% (wykr. 2). Wynika to z faktu, że starsi właściciele gospodarstw kierują głównie gospodarstwami niewielkimi obsza-

rowo. W jeszcze mniejszym stopniu kierujący gospodarstwami powyżej 65 lat przyczyniają się do wytwarzania ogólnej wartości standardowej produkcji. Największy udział we wszystkich wyróżnionych na wykr. 2 cechach mają kierujący gospodarstwami w wieku od 45 do 64 lat (połączone 2 grupy wiekowe: – 45–54 i 55–64 lata).

Wykr. 2. Wybrane cechy gospodarstw według grup wiekowych kierowników gospodarstw rolnych

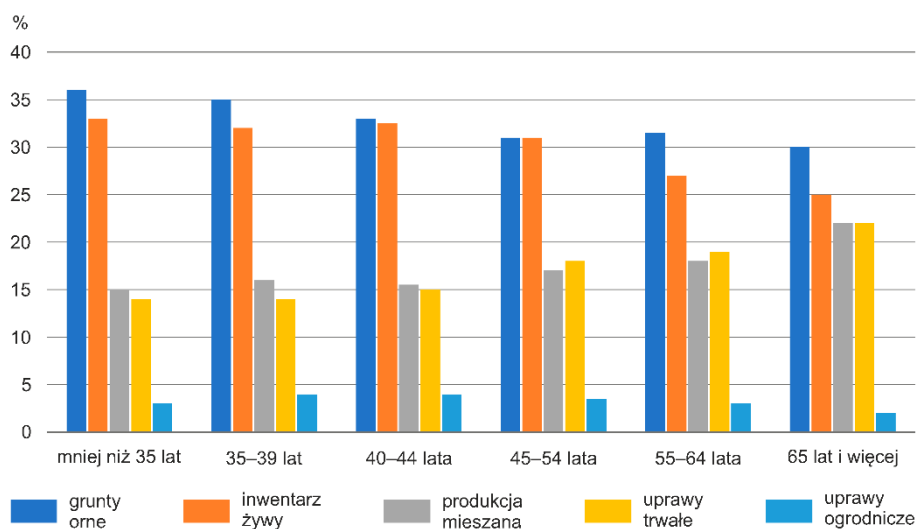

UR – użytki rolne
 SO – standard output (produkcja standardowa)
 AWU – annual work unit (roczna jednostka pracy)

Źródło: DG Agriculture and Rural Development, na podstawie danych Eurostat.

Dane Eurostatu wskazują, że przeciętne gospodarstwo rolne zarządzane przez kierujących gospodarstwem w wieku powyżej 65 lat jest znacznie mniejsze w porównaniu do wszystkich innych grup wiekowych, zarówno pod względem posiadanych użytków rolnych jak i biorąc pod uwagę wielkość ekonomiczną gospodarstwa. Młodzi rolnicy mają zwykle największe gospodarstwa, a różnice w tym zakresie pomiędzy skrajnymi grupami wiekowymi są około pięciokrotne.

Jak wynika z danych przedstawionych na wykr. 3 kierujący gospodarstwem z grup wiekowych do 44 lat częściej niż kierujący gospodarstwem powyżej 65 lat specjalizują się w uprawie gruntów ornych lub hodowli zwierząt. Wzrost znaczenia produkcji mieszanej oraz upraw trwałych w strukturze produkcji rolnej widoczny jest w najstarszych grupach wiekowych rolników. Potwierdza to tendencję do większej specjalizacji produkcji wśród młodszych rolników.

Wykr. 3. Kierunek produkcji gospodarstw według grup wiekowych kierowników gospodarstw rolnych

Źródło: DG Agriculture and Rural Development, na podstawie danych Eurostat.

3. Rola wybranych działań wspierających przemianę demograficzną

W tabl. 1 przedstawiono udział państw UE w ogólnym budżecie wybranych działań PROW 2007–2013 (na podstawie planu finansowego). Największa część budżetu na działania *Renty strukturalne*, bo ponad 62% środków planowanych na to działanie we wszystkich państwach UE, przypadła Polsce. W pozostałych krajach udział ten był marginalny (około 1%) lub wahał się w granicach 4–9% (Litwa, Irlandia, Grecja, Hiszpania). Również planowane w Polsce środki na działanie *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej* stanowiły na tle innych państw członkowskich znaczny odsetek (ponad 18%) środków przeznaczonych na to działanie w państwach członkowskich UE. Większa część – blisko 20% – środków planowanych na ten cel przypadła jedynie na Włochy. Z kolei w przypadku działania *Ułatwienie startu młodym rolnikom* można stwierdzić, że około 50% ogólnej puli środków zaplanowane zostało w rolnictwie francuskim, włoskim i hiszpańskim przy czym w samym rolnictwie francuskim 1/4 całości środków przeznaczono na to działanie.

Tabl. 1. Udział państw UE w budżecie ogółem przeznaczonym na wybrane działania PROW 2007–2013 według planu finansowego w %

Państwa	Ułatwienie startu młodym rolnikom	Renty strukturalne	Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej
Ogółem	100,0	100,0	100,0
Austria	1,9	0,0	1,1
Belgia	1,3	0,0	0,7
Bułgaria	2,9	0,0	8,0
Cypr	0,2	0,3	0,0
Czechy	1,5	1,0	7,6
Dania	0,1	0,0	0,1
Estonia	0,3	0,0	0,0
Finlandia	2,6	1,0	5,4
Francja	24,8	1,4	2,6
Grecja	7,6	7,3	5,4
Hiszpania	12,4	9,1	2,0
Holandia	0,0	0,0	1,0
Irlandia	1,0	6,8	0,0
Litwa	1,6	4,6	3,0
Luksemburg	0,0	0,0	0,0
Łotwa	0,7	1,3	0,0
Malta	0,0	0,0	0,0
Niemcy	0,0	0,4	6,2
Polska	11,0	62,3	18,4
Portugalia	4,5	1,7	0,0
Rumunia	9,4	0,0	0,0
Słowacja	0,0	0,0	6,4
Słowenia	0,9	1,1	1,7
Szwecja	0,5	0,0	1,7
Wielka Brytania	0,2	0,0	7,6
Włochy	12,7	1,1	19,8
Węgry	1,7	0,7	1,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych *DG Agriculture and Rural Development*.

Tabl. 2. Udział wybranych działań w budżecie PROW 2007–2013 poszczególnych państw UE według planu finansowego w %

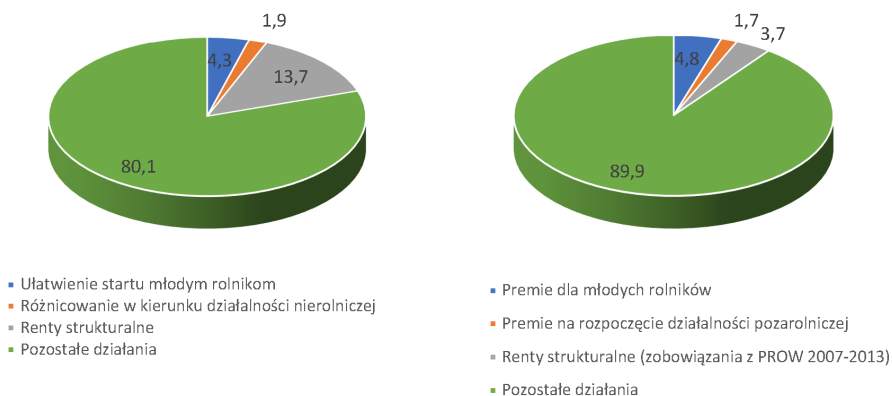
Państwa	Ułatwienie startu młodym rolnikom	Renty strukturalne	Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej
Austria	1,4	0,0	0,4
Belgia	9,1	0,0	2,3
Bułgaria	3,1	0,0	4,3
Cypr	3,1	4,6	0,0
Czechy	1,5	0,9	3,8
Dania	0,8	0,1	0,3
Estonia	1,2	0,0	0,0
Francja	11,0	0,6	0,6
Finlandia	3,5	1,2	3,7
Grecja	5,8	5,2	2,0
Hiszpania	4,9	3,3	0,4
Holandia	0,0	0,0	2,9
Irlandia	1,2	7,7	0,0
Litwa	2,7	7,0	2,4
Luksemburg	1,5	0,0	0,2
Łotwa	1,9	3,4	0,0
Malta	0,0	0,0	0,0
Niemcy	0,0	0,1	1,1
Polska	2,4	12,4	2,0
Portugalia	3,3	1,2	0,0
Rumunia	3,4	0,0	0,0
Słowacja	0,0	0,0	4,6
Słowenia	2,9	3,2	2,6
Szwecja	0,9	0,0	1,3
Wielka Brytania	0,1	0,0	2,3
Włochy	4,4	0,3	3,4
Węgry	1,3	0,5	0,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych DG Agriculture and Rural Development.

Duże znaczenie działania *Renty strukturalne* w polskim PROW na lata 2007–2013 na tle innych państw UE widoczne jest również w analizie udziału działań w budżecie PROW w poszczególnych państwach (tabl. 2). Pełniejszy obraz struktury wydatków według działań w polskim PROW przedstawiają dane zamieszczone na wyk. 4. Dane te uwzględniają rzeczywiste wydatki poniesione na poszczególne działania w ramach PROW 2007–2013 i 2014–2020. Wskutek dużego zainteresowania działaniem *Renty strukturalne* ostatecznie przeznaczono na to działanie blisko 14% całkowitego budżetu polskiego PROW 2007–2013. W kolejnym PROW, tj. PROW 2014–2020, na ten cel wydatkowano jedynie środki w ramach zobowiązań z poprzedniego programu. Wydatki w ramach działania *Premie dla młodego rolnika* i związane z rozwojem działalności pozarolniczej odgrywały w jednym i drugim PROW podobną rolę, biorąc pod uwagę odsetek środków finansowych przeznaczonych na te działania. Warto jednak przy tym podkreślić, że z uwagi na mniejszy ogólny budżet PROW 2014–2020 w porównaniu do programu z lat 2007–2013, w ujęciu bezwzględnym, wartość środków w ramach tych działań była mniejsza.

Wykr. 4. Struktura wydatków według działań PROW 2007–2013 (lewa strona) i PROW 2014–2020 (prawa strona)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR.

W latach 2023–2027 w Polsce przewidziane wsparcie przemian demograficznych odbywać się będzie poprzez takie instrumenty, jak *Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027*:

- uzupełniające wsparcie dochodu dla młodych rolników (w ramach I filaru) – stanowi dodatkową płatność do wszystkich gruntów objętych podstawowym wsparciem dochodu; szacowana stawka wynosi około 60 EUR/ha;
- *Premie dla młodych rolników* – kontynuacja działania wspierającego rozpoczęcie i rozwój działalności rolniczej w gospodarstwie rolnym przez młodych rolników;
- inwestycje w gospodarstwach rolnych zwiększające konkurencyjność – dotacje w ramach refundacji 65% kosztów operacji kwalifikujących się do wsparcia i gwarancja do 80% kwoty kapitału kredytu pozostającego do spłaty oraz 100% dotacji na spłatę odsetek.

4. Wykorzystanie wybranych działań wspierających przemiany demograficzne w rolnictwie polskim – wyniki badań

Istotnym elementem oceny efektów wdrażania działań UE mających na celu zmianę struktury wiekowej rolników jest analiza przestrzennego wydatkowania środków UE. Badania przestrzennych różnic w aplikacji rolników o działania *Ułatwienie startu młodym rolnikom* oraz *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej* przeprowadzone w Polsce wykazały, że działania te były efektywniej wdrażane w regionach o korzystniejszych strukturach agrarnych i wyższym potencjale produkcyjnym (Oke-reke, Wojciechowska, 2022). Pogłębiona analiza przestrzennego wydatkowania środków II filaru WPR przeprowadzona przy wykorzystaniu globalnej i lokalnej statystyki Morana umożliwiła wyznaczenie i charakterystykę klastrów gmin (graniczących ze

sobą przestrzennych skupień) charakteryzujących się wyższym i niższym niż przeciętne ubieganiem się o programy unijne. Wyniki badań wykazały, że klastry gmin o wyższych niż przeciętne częstościach ubiegania się o *Ułatwienie startu młodym rolnikom* oraz *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej* zlokalizowane były głównie w regionach północnej i zachodniej Polski, z czego największy był zlokalizowany w województwie wielkopolskim. Skupiska gmin o niskich częstościach ubiegania się o wsparcie w tych działaniach były zlokalizowane na południu Polski, przede wszystkim w województwach podkarpackim, małopolskim i śląskim (Kiryluk-Dryjska, Więckowska, 2020; Kiryluk-Dryjska, Więckowska, Sadowski, 2021).

Według danych GUS w regionach Polski południowej struktura wieku rolników jest mniej korzystna niż średnia w kraju (tabl. 3). Przykładowo w województwie podkarpackim, śląskim oraz małopolskim odsetek kierowników gospodarstw rolnych w wieku powyżej 40 lat wynosi w granicach od 82,5 do 84,3%, podczas gdy w województwie wielkopolskim udział ten wynosi 76,6%. Ponadto, w województwie podkarpackim, wyższy niż średni w kraju jest również udział gospodarstw kierowanych przez osoby w wieku 65 lat lub więcej (21,7%). Biorąc pod uwagę szczególnie niskie zainteresowanie rolników działaniami PROW mającymi na celu wymianę pokoleniową w województwach, w których struktura wiekowa jest mniej korzystna niż średnia w kraju można przypuszczać, że przestrzenne różnice w rolnictwie polskim będą się pogłębiały.

Tabl. 3. Struktura wiekowa kierowników gospodarstw rolnych według województw w Polsce w %

Województwo	Udział gospodarstw kierowanych przez osoby w wieku		
	poniżej 40	40 – 64 lat	65 lat i więcej
Polska	20,3	68,0	11,7
Dolnośląskie	17,7	67,0	15,3
Kujawsko-pomorskie	23,8	70,3	6,0
Lubelskie	21,1	69,2	9,7
Lubuskie	18,3	66,1	15,5
Łódzkie	23,1	67,4	9,5
Małopolskie	17,5	67,2	15,3
Mazowieckie	20,4	69,6	10,0
Opolskie	19,9	70,8	9,3
Podkarpackie	16,1	62,2	21,7
Podlaskie	22,9	69,1	8,0
Pomorskie	19,5	71,5	9,0
Śląskie	16,4	68,8	14,8
Świętokrzyskie	20,8	66,5	12,7
Warmińsko-mazurskie	21,2	70,6	8,1
Wielkopolskie	23,4	68,2	8,4
Zachodniopomorskie	20,1	68,2	11,7

Źródło: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, GUS.

Wyniki wspomnianej analizy klastrów gmin wykazały również, że pomiędzy obszarami o wysokiej i niskiej częstotliwości ubiegania się o analizowane działania występują istotne statystycznie różnice w wielkościach rozwoju społeczno-gospodarczego. Gminy, w których rolnicy ubiegali się o wsparcie w ramach działań PROW częściej niż średnio w kraju wykazywały się nie tylko wyższymi wskaźnikami produkcji rolniczej, ale także wyższymi wskaźnikami przedsiębiorczości i korzystniejszą strukturą demograficzną niż gminy, w których aktywność była niska (Kiryłuk-Dryjska, Więckowska, 2020; Kiryłuk-Dryjska, Więckowska, Sadowski, 2021).

Z kolei badania zmian pokoleniowych w polskich gospodarstwach rolnych położonych wokół dużych miast przeprowadzone przez Srokę i in. (2019) wykazały, że na terenach o atrakcyjnym rynku pracy i wysokim stopniu urbanizacji udana zmiana pokoleniowa w gospodarstwach rolnych następowała rzadziej. Niemniej jednak zmiany pokoleniowe w rolnictwie były relatywnie najsilniej determinowane czynnikami związanymi z potencjałem ekonomicznym gospodarstwa. Na obszarach, gdzie dominowały gospodarstwa duże i silne ekonomicznie, a poziom wykształcenia rolników był stosunkowo wysoki, zmiany pokoleniowe były szybsze w porównaniu z innymi obszarami.

Przedstawione badania potwierdzają istotność wpływu lokalnych warunków rozwojowych na absorpcję funduszy UE oraz obawy o pogłębianie się różnic regionalnych w wyniku stosowania instrumentów WPR (Camaioni i in., 2013; Crescenzi, De Filippis, Pierangeli, 2011; Bonfiglio i in., 2017; Zasada i in., 2018). Rosner i Stanney (2016) zauważają, że pozytywne procesy rozwojowe w rolnictwie i na wsi widoczne są głównie na obszarach już wcześniej cechujących się bardziej korzystnymi parametrami. Ważnym zadaniem przy projektowaniu programów rozwoju obszarów wiejskich w kolejnych perspektywach budżetowych jest więc regionalne zbilansowanie efektów działań poprzez inne programy rozwojowe ukierunkowane na inne aspekty rozwoju społeczno-ekonomicznego obszarów wiejskich. Bez takiego ukierunkowania dysproporcje regionalne obszarów wiejskich, w tym te związane ze strukturą wiekową w Polsce, będą się pogłębiać.

5. Podsumowanie

Działania mające na celu wsparcie przemian demograficznych stanowią ważny element polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich w Unii Europejskiej. Mimo to, sukcesywnie zmniejsza się odsetek młodych rolników. Sytuacja demograficzna w rolnictwie polskim jest relatywnie korzystniejsza niż średnia w UE, jednak podobnie jak w przypadku trendu w UE, udział młodych kierowników gospodarstw zmniejsza się. Badania wykazują, że o programy mające na celu przemiany demograficzne, również te które mają skutkować zróżnicowaniem działalności rolniczej, ubiegają się przede wszystkim mieszkańcy obszarów wiejskich o relatywnie dobrze

rozwiniętych strukturach agrarnych i wysokiej produktywności rolnictwa. Należy jednocześnie podkreślić, że Komisja Europejska daje pewne wytyczne w zakresie programów wsparcia, które finansuje, ale plany strategiczne rozwoju wsi i rolnictwa są konstruowane na poziomie krajów członkowskich. To na poziomie kraju wybiera się określone działania, określa się ich budżety, kwoty jednostkowe i warunki brzegowe. Stąd z punktu widzenia Polski, gdzie struktura agrarna jest zróżnicowana przestrzennie i mimo zachodzących przemian wciąż mniej korzystna niż w Unii Europejskiej, niezwykle istotne jest określenie jasnej ścieżki koniecznych przemian struktur rolnych.

Bibliografia

- Bonfiglio, S., Camaioni, B., Coderoni, S., Esposti, R., Pagliacci, F., Sotte, F. (2017). Are rural regions prioritizing knowledge transfer and innovation? Evidence from Rural Development Policy expenditure across the EU space. *Journal of Rural Studies*.
- Camaioni, B., Esposti, R., Lobianco, A., Pagliacci, F., Sotte, F. (2013). How rural is the EU RDP? An analysis through spatial fund allocation. *Bio-based and Applied Economics*, 2(3).
- Crescenzi, R., De Filippis, F., Pierangeli, F. (2011). In Tandem for Cohesion? Synergies and Conflicts between Regional and Agricultural Policies of the European Union. London: LEQS 40/2011. London School of Economics.
- Dudek, M., Wojewodzic, T. (2021). Does a Demographic Crisis Threaten European and Polish Agriculture? *Więś i Rolnictwo*, 1(190).
- Kiryłuk-Dryjska, E., Więckowska, B. (2020). Territorial Clusters of Farmers' Interest in Diversification in Poland: Geospatial Location and Characteristics, *Sustainability* 2020, 12, 5276.
- Kiryłuk-Dryjska, E., Więckowska, B., Sadowski, A. (2021). Spatial determinants of farmers' interest in European Union's pro-investment programs in Poland, *PLoS ONE*, 16(3).
- Okereke, O., Wojciechowska, Ż. (2022). A regional analysis of agricultural potential and farmers' interest in the CAP's rural development program in Poland. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 63(1).
- Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027*, MRiRW, 2022.
- Rosner, A., Stanny, M. (2016). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap 2. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Sroka, W., Dudek, M., Wojewodzic, T., Król, K. (2019). Generational changes in agriculture: The influence of farm characteristics and socio-economic factors. *Agriculture (Switzerland)*, 9(12).
- Zasada, I., Weltin, M., Reutter, M., Verburg, PH, Piorr, A., (2018). EU's rural development policy at the regional level – Are expenditures for natural capital linked with territorial needs? *Land Use Policy*, 77.
- Zagata, L., Sutherland, L.A. (2015). Deconstructing the "young farmer problem in Europe": Towards a research agenda. *Journal of Rural Studies*, 38.

Ekonomiczny obraz rolnictwa w Polsce na tle procesów globalnych

1. Wprowadzenie

Sytuacja w rolnictwie jest w coraz większym stopniu pochodną procesów globalnych. Wynika to z integracji rynków żywnościowych, zwłaszcza cen produktów rolnych (Rembeza, Seremak-Bulge, 2009). Rozwój rolnictwa oprócz mechanizmów wewnętrznych wynikających z dostępności zasobów wytwórczych, kwestii rozwoju infrastruktury, czynników demograficznych zależy jest od tendencji ogólnogospodarczych i globalnych. Dla rolnictwa w Polsce dodatkowo dochodzi aspekt instytucjonalny związany z funkcjonowaniem tego sektora w ramach mechanizmów wspólnej polityki rolnej (WPR) UE. Obecnie w związku z szokami egzogenicznymi wynikającymi z pandemii COVID-19 i wojną w Ukrainie kwestie rozwoju rolnictwa czy zagrożenia dla bezpieczeństwa żywnościowego nabierają nowego wymiaru. W tym kontekście ocena sytuacji ekonomicznej rolnictwa nie jest zadaniem łatwym. Chodzi tu zarówno o uchwycenie czynników i procesów rozwojowych, jak i dostrzeżenie zróżnicowań w obrębie rolnictwa. Te ostatnie w przypadku tego sektora w Polsce są znaczne ze względu na wielkość gospodarstw rolnych, typy produkcyjne, jak i regiony (Poczta, Bartkowiak, 2012).

Ważne są także idee dla kierunków rozwoju rolnictwa. Obecnie widzimy to na przykładzie chociażby wdrażania od ponad dwóch dekad idei rozwoju zrównoważonego w krajach UE. Znajduje to odzwierciedlenie w instrumentarium wsparcia, jak i dostosowaniach ekonomiczno-produkcyjnych producentów rolnych. Chodzi tu przede wszystkim o uwzględnienie ograniczeń środowiskowych w produkcji rolnej, waloryzację dóbr publicznych kreowanych przez rolnictwo, ochronę klimatu, jak i rozwój obszarów wiejskich (wymiar społeczny). Zmiany te będą kontynuowane w przyszłości, czego zapowiedzią są chociażby rozwiązania zawarte w planie działa-

---

^a Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.

nia krajów UE dotyczące ograniczeń degradacji środowiska i zmian klimatu w tzw. Europejskim Zielonym Ładzie (Dobbs, Gravey, Petetin, 2021). Niektóre proponowane rozwiązania na obecnym etapie mogą wywoływać obawy związane ze wzrostem kosztów produkcji i cen żywności czy obniżeniem bezpieczeństwa żywnościowego. Dotyczy to zwłaszcza założeń: zwiększenia udziału rolnictwa ekologicznego do 25% powierzchni UR w 2030 r., zmniejszenia o 50% zużycia chemicznych środków ochrony roślin i środków weterynaryjnych, zwiększenia do 10% powierzchni UR z elementami krajobrazu o charakterze nieprodukcyjnym o dużej bioróżnorodności. Także tendencje w obszarze zmian wzorców konsumpcji, przy afirmacji np. „mięsa z laboratorium”, wywołują dyskusje (Chriki, Hocquette, 2020). W kontekście tych rozważań można stwierdzić, że ocena obrazu rolnictwa siłą rzeczy ma charakter złożony i wielowymiarowy.

Głównym celem opracowania jest ukazanie sytuacji ekonomicznej rolnictwa w Polsce. Obraz ten przedstawiony został na tle rozważań odnoszących się do uwarunkowań globalnych. Siłą rzeczy jest to więc ilustracja ograniczona do wybranych aspektów funkcjonowania rolnictwa w Polsce. Zakres czasowy analiz odnosi się do lat 2000–2020. Jest to relatywnie długi okres, który pozwala na uchwycenie tendencji rozwojowych uwzględniających także integrację Polski z rynkami UE i wprowadzenie mechanizmów wspólnej polityki rolnej UE. W opracowaniu wykorzystano dane GUS oraz dane rachunkowości rolnej z systemu FADN (*Farm Accountancy Data Network*).

2. Procesy globalne a rozwój rolnictwa

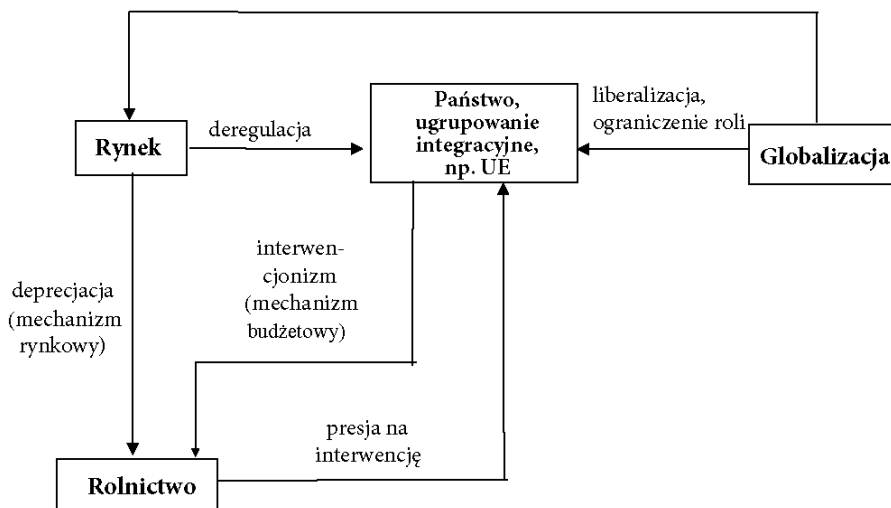
Globalizacja stwarza dla rozwoju rolnictwa szanse, jak i zagrożenia. Te pierwsze wiążą się z lepszymi możliwościami bilansowania rynku żywnościowego i produktów rolnych w poszczególnych krajach poprzez handel zagraniczny, w tym sprzedaż nadwyżek do innych krajów, poprawę produktywności zasobów produkcyjnych, szybsze wdrażanie nowych technik produkcji czy wprowadzanie bardziej plennych odmian roślin oraz ras zwierząt. W przypadku zagrożeń natomiast można przyjąć, że jest ich więcej, zwłaszcza dla rolnictwa krajów o względnie słabo rozwiniętym rolnictwie z dominacją niewielkich rodzinnych gospodarstw rolnych. Taka sytuacja ma miejsce w Polsce. Z czego to wynika? W zarysie można to przedstawić w formie schematu.

Globalizacja wymusza na państwach liberalizację, ograniczenie roli poprzez chociażby preferencje podatkowe otrzymywane przez korporacje transnarodowe (KTN). Z kolei wpływ globalizacji na rynek sprowadza się do ograniczenia anonimowości i spontaniczności sił rynkowych. Chodzi tu o to, że silniejsze podmioty, np. KTN, poprzez wzrost skali działania i koncentrację kapitału wychodzą poza tradycyjne

rozumienie konkurencji, czyli działanie w warunkach funkcjonowania wielu podmiotów niemających dużego wpływu na rynek.

Schemat. Mechanizm zależności pomiędzy globalizacją, państwem i rolnictwem

ograniczanie anonimowości i spontaniczności sił rynkowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie Czyżewskiego (2002).

W ten sposób KTN mają istotny wpływ na warunki rynkowe, w tym kształtowanie się cen. Prowadzi to jednak do oligopolizacji rynków i ograniczenia konkurencji. Transakcje KTN z pozostałymi uczestnikami rynkowymi, np. z rolnikami, mają charakter wyraźnej asymetrii korzyści. Dzieje się to na linii rolnictwo–przemysł spożywczy. Pozycja konkurencyjna producentów rolnych jest w takiej sytuacji mniej korzystna i sprzyja podporządkowaniu transnarodowym korporacjom (Kowalczyk, Sobiecki 2022). Wywołuje to deprecjację rolnictwa przez mechanizm rynkowy. Natomiast kanałem oddziaływania globalizacji na ten sektor jest liberalizacja handlu artykułami rolno-spożywczymi. Ponadto globalizacja sprzyja polaryzacji w rozwoju rolnictwa. Z jednej strony większe szanse rozwoju mają gospodarstwa o dużej skali produkcji, wysokiej specjalizacji produkcji, substytuujące pracę kapitałem, silnie zintegrowane z rynkiem. Natomiast gospodarstwa mniejsze mają niewielkie szanse rozwojowe w warunkach globalizacji (de Roes, Ferrari, Knickel 2017; Robinson, 2018). Jednocześnie procesy globalizacji zwiększają presję na komercjalizację rolnictwa. To z kolei wywołuje napięcia w zakresie wzrostu presji środowiskowej na gospodarstwa rolne czy pełnienie funkcji społecznych.

Na poziomie krajów członkowskich istnieje rozbudowany system wsparcia poprzez instrumenty WPR UE, który ogranicza zagrożenia wynikające z procesów

globalizacji. Chodzi tu zwłaszcza o: płatności bezpośrednie dla producentów rolnych, ochronę rynków rolnych w handlu z krajami trzecimi, programy rolno-środowiskowe, wsparcie dla grup producenckich czy inwestycji. Pozwala to na poprawę pozycji rolnika na rynku. W ten sposób poprzez procesy integracyjne w ramach UE ma miejsce neutralizowanie negatywnych następstw procesów globalizacji dotyczących producentów rolnych. Jest to o tyle istotne, że pozwala na: zwiększenie dochodów rolniczych, podtrzymanie żywotności ekonomicznej obszarów wiejskich, ewolucyjną zmianę struktur wytwórczych w rolnictwie, jak i utrzymanie bezpieczeństwa żywnościowego. To ostatnie jest szczególnie ważne w kontekście wojny w Ukrainie i zagrożeń wynikających z zachwiania bezpieczeństwa żywnościowego na świecie w przypadku np. rynku pszenicy, kukurydzy, oleju słonecznikowego czy produkcji zwierzęcej.

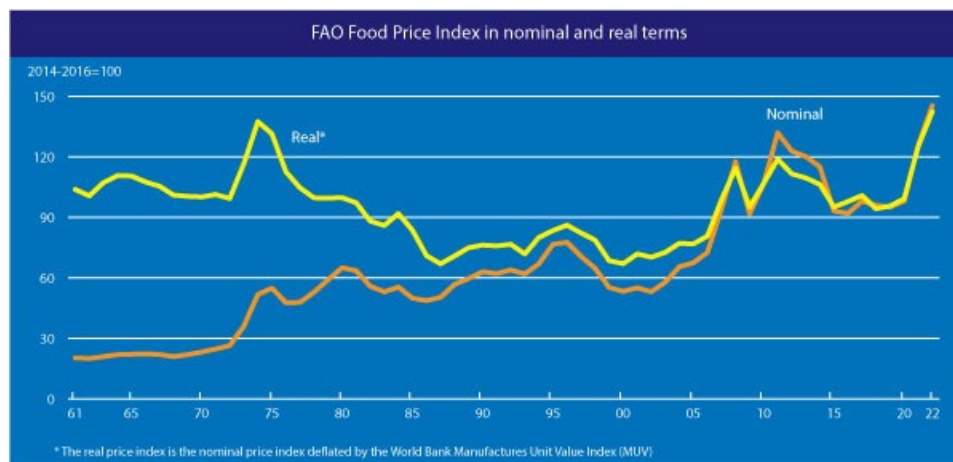
Procesy globalizacji na rynkach żywnościowych zachodzą głównie poprzez zmianę cen. W okresie 2007–2017 nastąpił wzrost poziomu cen, jak i zmienności cenowej na rynkach światowych. Następnie odnotowano stabilizację, a potem od roku 2020 ceny żywności znacznie wzrosły (wykr. 1). Te ostatnie zmiany były konsekwencją pandemii COVID-19, jak i wojny w Ukrainie. Ceny produktów rolnych silnie reagują na zmiany w koniunkturze ogólnogospodarczej, co wpływa potem na dochody rolnicze. Jest to szczególnie widoczne w przypadku cen pszenicy i nasion oleistych. Ceny tych produktów reagują bardziej elastycznie na zmiany w relacji podaży – popytu, co oznacza, że mogą one także szybko nadrobić spadki (Kavallari, Aellman, Gay, 2011).

Możemy zauważyć długoterminowy rosnący trend wzrostu cen żywności (wykr. 1). Wynika to z kilku zasadniczych przyczyn. Pierwszą z nich jest wzrost liczby ludności na świecie oraz dobrobytu w krajach słabiej rozwiniętych. Obecnie (2022 r.) liczba ludności na świecie wynosi około 7,9 mld. Dla 2050 r. szacuje się, że będzie to około 9,8 mld (World population prospects, 2019). Jak wynika z metaanaliz, w konsekwencji tych zjawisk, popyt na żywność pomiędzy latami 2010–2050 zwiększy się pomiędzy 35–56% (van Dijk, Morley, Rau, 2021). Drugą przyczyną wzrostu cen żywności tkwi w rosnącym znaczeniu produkcji bioenergii, co zmniejsza areale na produkcję żywności. Trzecia grupa czynników sprowadza się do wzrostu zainteresowania spekulacjami na rynkach żywnościowych. Rosną także zapasy produktów żywnościowych na poziomie rezerw poszczególnych państw. Ponadto wojna w Ukrainie dodatkowo będzie wzmacniać presję na wzrost cen żywności. Czynniki te sprawiają, że rośnie ryzyko cenowe w rolnictwie. Wahania cen stały się jednym z głównych czynników ryzyka w sektorze rolniczym. Natomiast zarządzanie samym ryzykiem jest jednym z ważniejszych wyzwań stojącym przed sektorem rolnym (Jerzak, 2008). Warto jednak zauważyć, że wzrost cen produktów rolnych nie oznacza automatycznie poprawy sytuacji dochodowej producentów rolnych. Rosną bowiem także ceny

środków produkcji, a jednocześnie ceny niektórych produktów roślinnych, które znacznie wzrosły (zboża), wykorzystywane są jako pasza dla zwierząt.

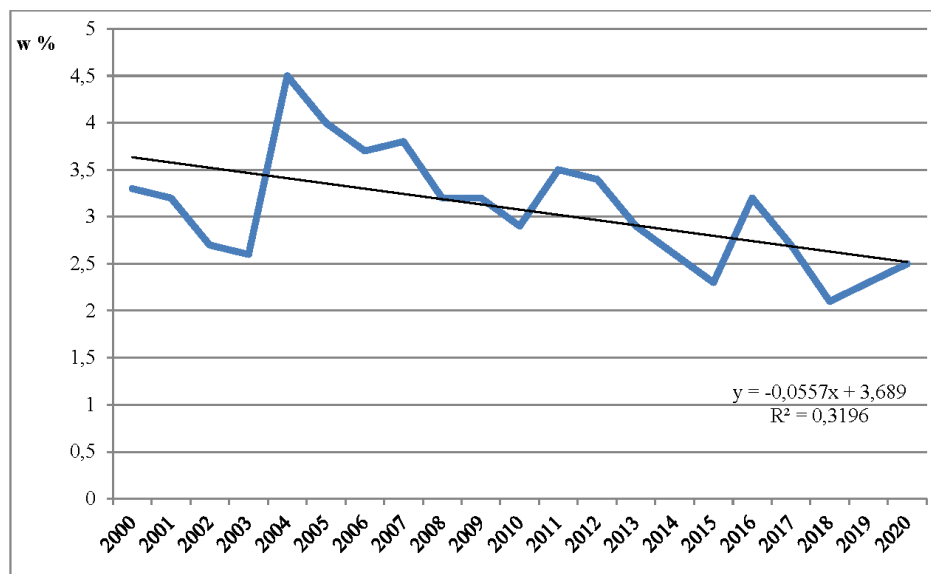
Wykr. 1. Indeksy cen żywności FAO

Źródło: opracowanie na podstawie danych FAO Food Price Index, <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>.

3. Ilustracja empiryczna

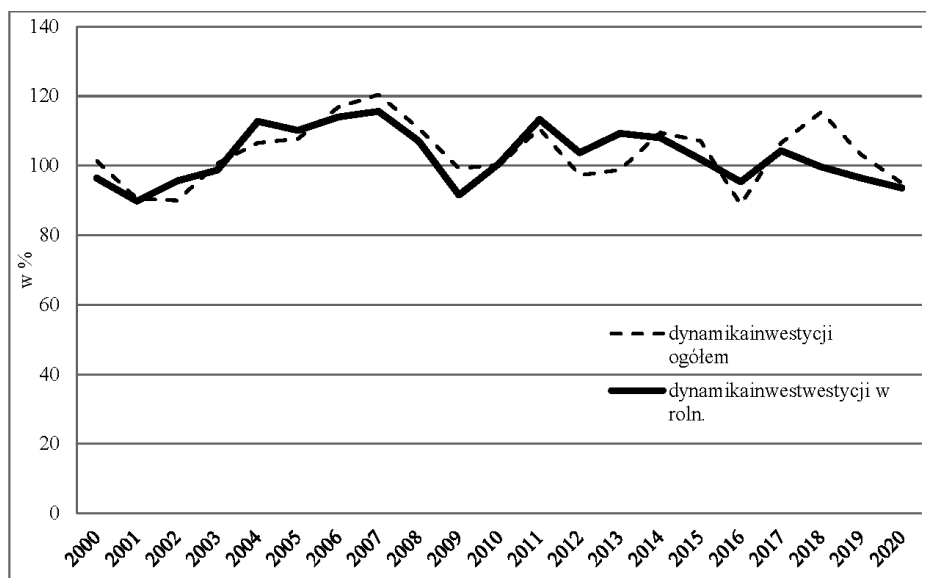
Ważnym elementem ilustrującym znaczenie rolnictwa w gospodarce jest ocena jego udziału w PKB. W okresie 2000–2020 odnotowano spadkową tendencję w przypadku rolnictwa w Polsce (wykr. 2), co wynika z silniejszego wzrostu pozostałych sektorów, zmniejszenia areалу gruntów wykorzystywanych na cele rolnicze oraz liczby gospodarstw rolnych. Nie oznacza to jednak, że spadło adekwatnie znaczenie rolnictwa w systemie ekonomiczno-społecznym. Można nawet stwierdzić, że następuje rozdźwięk pomiędzy udziałem rolnictwa w PKB a jego znaczeniem gospodarczym i społecznym. Wynika to wciąż z dużego wpływu środków z budżetu UE na rolnictwo, rosnącej rangi problemów środowiskowych, klimatycznych, jak i bezpieczeństwa żywnościowego. Coraz większe znaczenie przypisuje się tworzeniu środowiskowych dóbr publicznych przez rolnictwo, co znajduje swoje odzwierciedlenie także w próbie ich waloryzacji poprzez instrumentów WPR UE. Zauważyć było można cykliczne wahania udziału rolnictwa w PKB wokół linii trendu. Wynikało to ze zmian w opłacalności produkcji rolnej wyrażonej wskaźnikiem nożyc cen, jak i warunkami samej produkcji. W przyszłości można oczekiwać spadku tempa obniżania się udziału rolnictwa w PKB. Istotne są w tym przypadku kwestie bezpieczeństwa żywnościowego na świecie i wynikające stąd możliwości ekspansji eksportowej produktów rolno-żywnościowych.

Wykr. 2. Udział rolnictwa w PKB w Polsce w latach 2000–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Procesy rozwojowe rolnictwa determinowane są przez inwestycje. Jak wskazuje Weiss (1999), istotnym elementem pchnięcia inwestycyjnego w rolnictwie jest dostęp do kapitału. Można odnotować względnie podobną zmienność kształtowania się inwestycji w rolnictwie i ogółem w gospodarce w Polsce w okresie 2000–2020 (wykr. 3). Współczynnik korelacji wyniósł w tym przypadku 75%. Oznacza to, że zmienność inwestycji w rolnictwie jest podobna do tendencji ogólnogospodarczych. Zatem impulsy koniunkturalne z gospodarki coraz silniej wpływają na aktywność inwestycyjną rolników, pomimo wsparcia inwestycyjnego realizowanego poprzez WPR UE, np. inwestycje w rolnictwie (np. program „Modernizacja Gospodarstw Rolnych”, PROW 2007–2013). Podobnie jak w przypadku udziału rolnictwa w PKB, także dla zmian w aktywności inwestycyjnej widoczne są okresowe wzrosty bądź spadki inwestycji.

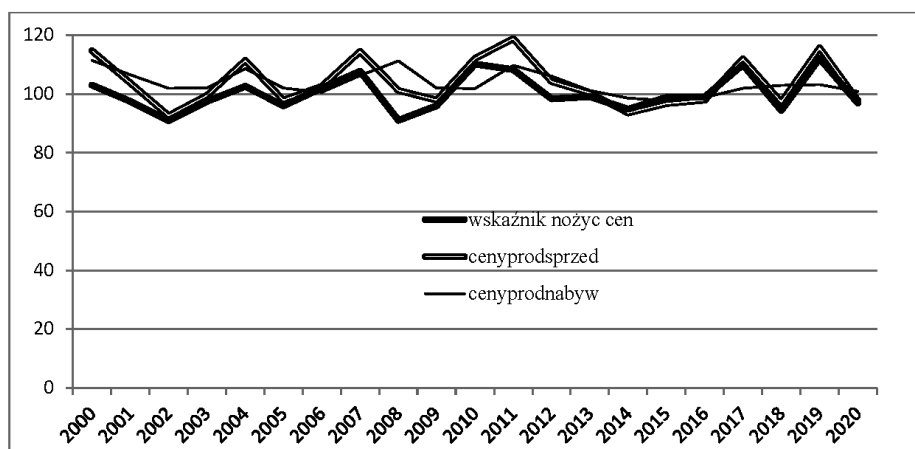
Wykr. 3. Dynamika inwestycji w rolnictwie na tle inwestycji w gospodarce ogółem (rok poprzedni = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

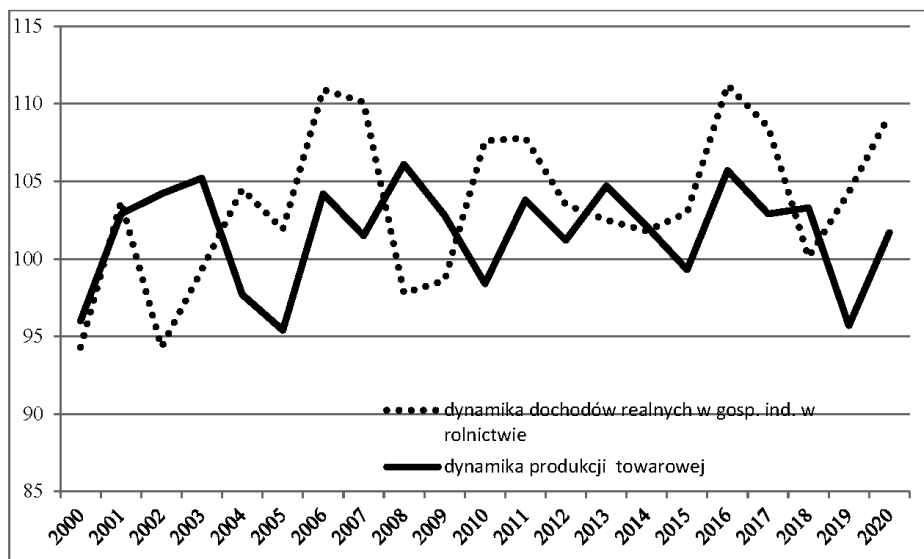
Jak już wcześniej wspomiano w ostatnich dekadach wzrosła zmienność cen produktów żywnościowych. Nożyce cen dla rolników w Polsce wykazywały zmienność (wykr. 4). Ogniskowało się to w znacznym ryzyku cenowym oraz w zmienności samej sytuacji ekonomicznej producentów rolnych, w tym dochodów rolniczych. O ile do roku 2009 na ogół relacje cenowe układały się mniej korzystnie dla producentów rolnych, o tyle po tym roku sytuacja uległa przeciętnie poprawie. Wynikało to z relatywnie niższych wzrostów cen środków produkcji w okresie 2009–2020. Odnotowany od roku 2021 wzrost cen energii oraz środków produkcji pogarszał będzie relacje cenowe dla rolników. W konsekwencji osiągnięcie satysfakcjonujących dochodów w sensie parytetowym jest utrudnione i wymaga większej skali produkcji. Dochody parytetowe są terminem powszechnie wykorzystywanym w ekonomice rolnictwa i oznaczają najczęściej, że dochody gospodarstw domowych rolników są porównywalne z dochodami gospodarstw pracowniczych.

Wykr. 4. Ceny produktów sprzedawanych i nabywanych przez rolników oraz nożyce cen (rok poprzedni = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Sytuacja dochodowa rolnictwa w okresie 2000–2020 wykazywała znaczną zmienność (wykr. 4). Poprawa pod względem poziomu dochodów nastąpiła po integracji z UE i objęciu rolnictwu w Polsce mechanizmami WPR. Uruchomiło to mechanizmy prorozwojowe w tym sektorze, jak i w jego otoczeniu. Chodzi tu między innymi o poprawę infrastruktury magazynowej i ulepszenia w technologii żywienia zwierząt (Józwiak, 2012). Niemniej jednak wprowadzenie płatności bezpośrednich, które mają funkcję stabilizacyjną, nie było w stanie skutecznie neutralizować skutków zmian opłacalności produkcji. Z kolei dynamika produkcji towarowej w niektórych latach była asynchroniczna w odniesieniu do zmian dochodów. Związane to było z nożycami cenowymi i efektem Kinga (Czyżewski, Majchrzak, 2015; Krawczak, Rembisz, 2018). Chodzi tu o sytuację, kiedy w warunkach wzrostu produkcji w rolnictwie przychody (dochody) są niższe ze względu na relatywnie większą obniżkę cen. Wynika to ze względnie niskiej elastyczności cenowej na produkty rolne (Grzelak, 2016). Rolnicy, będąc cenobiorcami, uzależnieni są od warunków cenowych, które są od nich niezależne. Ich dostosowania w zakresie kosztów są ograniczone, co występuje w większości gospodarstw rolnych w Polsce, ponieważ charakteryzuje je na ogół niewielka skala produkcji.

Wykr. 5. Dynamika dochodów realnych oraz produkcji towarowej (rok poprzedni = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rolnictwo w Polsce dysponuje środkami trwałymi, które przeciętnie są w wysokim stopniu zużyte (tabl. 1). Stopień zużycia wzrastał w badanym okresie, aczkolwiek od roku 2008 pozostawał na względnie zbliżonym poziomie. Wynika to z tego, że w całej masie gospodarstw rolnych w większości (można to szacować na około 1 mln) gospodarstwa rolne funkcjonują w warunkach reprodukcji zawężonej, co oznacza dekapitalizację majątku. Z kolei grupa gospodarstw aktywnych inwestycyjnie jest względnie niewielka (około 100–200 tys.). Wysoki stopień zużycia środków trwałych dotyczy głównie budynków i budowli, w przypadku parku maszynowego sytuacja jest bardziej korzystna (Grzelak, 2014). Wynikało to z łatwiejszych możliwości pozyskania środków pomocowych na maszyny i urządzenia w ramach programów wsparcia WPR. Procesy te przyczyniły się do poprawy bezpieczeństwa pracy, jak i ochrony środowiska. Ostatni z wymienionych efektów przejawiał się między innymi w zakupie rozsiewaczy nawozów i opryskiwaczy pozwalających na dozowanie bardziej precyzyjne określonych dawek nawozów i środków ochrony roślin (Józwiak, 2012).

Odnotowano także wzrost zużycia nawozów mineralnych w badanych latach, szczególnie do roku 2008, następnie nastąpiła stabilizacja, jeśli chodzi o to zjawisko. Zatem wystąpiło zwiększenie intensywności produkcji, co sprzyjało wzrostowi wydajności ziemi. Wynikało to między innymi ze wzrostu udziału zbóż w strukturze zasiewów, jak i ograniczeniu upraw poźniwnych w uprawach roślin. Konsekwencją tego był również rozwój chorób grzybowych, które wymagają środków chemicznych (Urban, 2014).

W przypadku zużycia nawozów mineralnych występuje znaczne zróżnicowanie w układzie przestrzennym. Problemem jest bardziej precyzyjne ich dawkowanie i wykorzystanie adekwatnych maszyn, jak i dostosowanie wykorzystania do warunków środowiskowych. Natomiast w przypadku wskaźnika efektywności zużycia pośrodkowego w rolnictwie, trudno jest jednoznacznie wnioskować odnośnie do tendencji ze względu na jego zmienność, aczkolwiek nie ulega wątpliwości, że nastąpił wzrost dochodów. Jak wynika z badań Józwiaka (2012), nieco ponad 50% przyrostu wartości dodanej w rolnictwie (dla okresu 2006–2010) w Polsce wiązało się z dopłatami bezpośrednimi, podczas gdy około 42% było efektem postępu, jaki dokonał się w tych latach. Zatem objęcie rolnictwa mechanizmami WPR uruchomiło mechanizmy prorozwojowe w rolnictwie w Polsce. Wynikało to także ze wzrostu przeciętnej powierzchni gospodarstwa rolnego, głównie na skutek koncentracji ziemi w gospodarstwach większych, jak i wzrostu towarowości produkcji rolnej. W okresie 2000–2020 wzrost przeciętnego areálu UR przypadający na 1 gospodarstwo indywidualne (powyżej 1 ha) wyniósł łącznie aż 44%. Wskazuje to na dynamiczne zmiany w strukturze arealów UR w rolnictwie w Polsce. Problem ten jest jednakże zróżnicowany w układzie przestrzennym. Z drugiej jednak strony przeciętny wzrost areálu gruntów przypadających na jedno gospodarstwo wiązał się z pogorszeniem rozłogu gruntów. Jak wynika przykładowo z badań Karwat-Woźniak (2015), pomiędzy latami 2002 a 2010 zwiększył się udział gospodarstw z sześcioma i więcej działkami, z 18,1 do 33,3%, zmniejszył się natomiast udział gospodarstw z trzema i mniej działkami, z 63 do 45%.

Tabl. 1. Wybrane dane dotyczące sytuacji rolnictwa w Polsce

L a t a	Stopień zużycia środków trwałych w %	Zużycie nawozów mineralnych na czysty składnik kg/1ha UR	Wskaźnik efektywności zużycia pośrodkowego ^a	Przeciętna powierzchnia UR gospodarstwa indywidualnego
2000	66,5	85,8	0,73	7,2
2004	69,4	99,3	0,81	7,5
2008	75,0	132,6	0,64	7,8
2012	77,0	125,8	0,70	9,3
2016	77,0	130,3	0,58	9,6
2020	77,4	132,9	0,65	10,4

a Wartość dodana brutto/wartość zużycia pośrodkowego w rolnictwie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Struktury agrarne, jak już wcześniej zasygnalizowano, uległy zmianie w rolnictwie w Polsce po roku 2000 (tabl. 2). Przeobrażenia te miały charakter rozwoju spolaryzowanego. Zwiększył się udział gospodarstw rolnych gospodarujących na arealach powyżej 15 ha, a zwłaszcza powyżej 20 ha. W przypadku tych do 5 ha odnotowano początkowo wzrost udziału o 3,2% (do 58,2% w 2004), a następnie spadek o 11,7%

(do ok. 51% w 2020). Jeszcze bardziej zmiany te widoczne są ze względu na użytkowanie użytków rolnych. O ile w roku 2004 gospodarstwa o areale 1–5 ha użytkowały łącznie 19,3% użytków rolnych, o tyle w roku 2019 – 13,4%. Zmiany te wynikały z ubytku gruntów w gospodarstwach mniejszych, przy jednoczesnej koncentracji produkcji w jednostkach silniejszych ekonomicznie. Kierownicy większych gospodarstw, widząc w nich swoją przyszłość i główne źródło dochodów, aktywnie inwestują i powiększają areal UR. W przypadku natomiast tych mniejszych jednostek często następuje rezygnacja z produkcji rolnej, zwłaszcza towarowej. W tej sytuacji dochody z rolnictwa mają charakter drugorzędny i uzupełniający. Płatności bezpośrednie służą w takich przypadkach stabilizacji bieżących wydatków produkcyjnych oraz konsumpcyjnych.

Tabl. 2. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych (powyżej 1 ha) pod względem liczebności według grup obszarowych w %

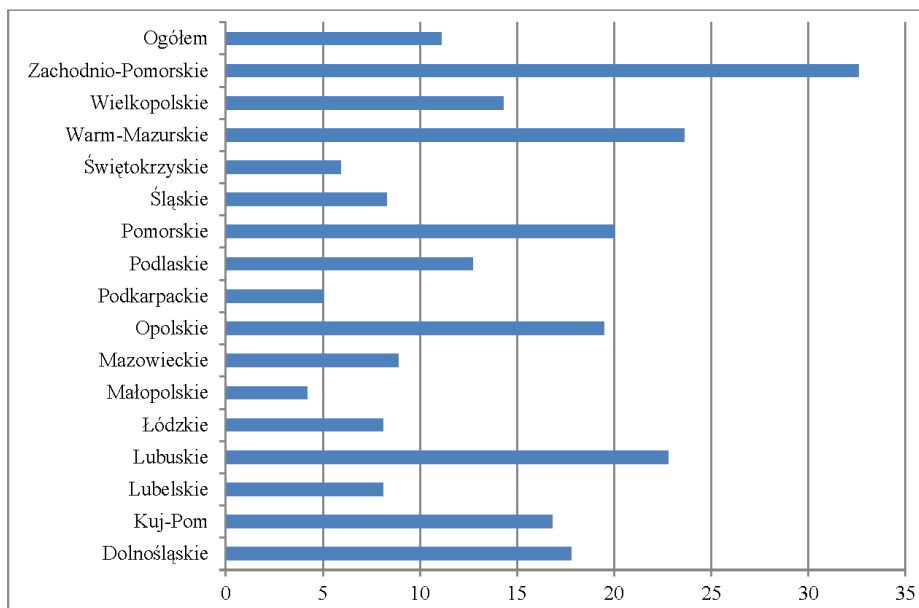
L a t a	Indywidualne gospodarstwa rolne	
	do 5 ha	powyżej 15 ha
2000	56,4	9,9
2004	58,2	9,4
2008	57,1	11,0
2012	52,2	13,9
2016	53,3	14,4
2020	51,4	16,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Jak już wcześniej wspomniano, istnieją znaczne zróżnicowania w zakresie struktur agrarnych w Polsce w układzie przestrzennym. Największe przeciętnie gospodarstwa funkcjonowały w województwie zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim i lubuskim (wykr. 6). W regionach tych na ogół dominuje produkcja zbóż, które charakteryzują się wysoką ziemiochłonnością produkcji. Z kolei najmniejsze – w małopolskim, podkarpackim oraz świętokrzyskim. Struktury te wynikają z uwarunkowań historycznych (w tym PGR-ów, różnych sposobów dziedziczenia ziemi czy nawet innych regulacji w państwach zaborczych w odniesieniu do własności ziemi w XIX w.). Sprawiają one, że istnieją odmienne funkcje rolnictwa w zależności od regionów. Tam gdzie dominują duże gospodarstwa rolne, realizowana jest głównie funkcja produkcyjna oraz wyraźne są procesy specjalizacji produkcji rolnej, np. mleka w województwie podlaskim czy produkcji trzody chlewnej w Wielkopolsce. Z kolei w regionach o rozdrobnionej strukturze agrarnej rolnictwo podtrzymuje żywotność obszarów wiejskich. Interesujący jest natomiast przypadek rolnictwa w Wielkopolsce. Pomimo tego, że gospodarstwa z tego regionu na tle pozostałych nie zaliczają się przeciętnie do największych, to wyróżniają się w zakresie wyników ekonomiczno-produkcyjnych. Wynika to z: dobrze rozwiniętego przemysłu rolno-

-spożywczego, infrastruktury gospodarczej i społecznej, korzystnego położenia w zakresie zbytu, jak i możliwości eksportowych czy wysokiego poziomu kultury, pomimo tego, że Wielkopolska boryka się z niedoborami wody.

Wykr. 6. Średnia wielkość powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwach rolnych w 2021 r. w ujęciu wojewódzkim w ha

Źródło: opracowanie na podstawie załącznika do ogłoszenia Prezesa Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa z dnia 17 września 2021 r., <https://www.gov.pl/web/arimr/srednia-powierzchnia-gospodarstw-w-2021-roku>.

Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych w Polsce jest zróżnicowana nie tylko ze względu na wymiar przestrzenny, ale także wielkość ekonomiczną (tabl. 3). Dysproporcje są w tym przypadku bardzo wysokie. Jedynie gospodarstwa z grupy trzeciej (wielkość ekonomiczna 25–50 tys. EURO wartości standardowej produkcji (3) i wyższej (powyżej 50 tys. EURO, por. tab. 3) osiągały dochody przynajmniej na poziomie takim jak przeciętnie w gospodarstwach domowych rodzin pracowniczych. Oznacza to, że w przypadku mniejszych jednostek dochody z rolnictwa miały charakter uzupełniający. Z drugiej strony trudno oczekiwać, aby nastąpił szybki „przepływ” ziemi z tych jednostek do gospodarstw silniejszych. Wynika to z: traktowania ziemi jako zabezpieczenia swojej sytuacji ekonomicznej, korzyści wynikających z otrzymywania stałych płatności z tytułu dopłat bezpośrednich, perspektyw dalszego wzrostu cen ziemi rolniczej, jak i rozdźwięku w układzie przestrzennym co do kształtowania się popytu i podaży na ten zasób. Tak jak wcześniej zasygnalizowano, istnieją regiony w południowej Polsce o wysoce rozdrobionej strukturze agrarnej,

a z drugiej strony większe gospodarstwa zlokalizowane są w północno-zachodniej Polsce.

Tabl. 3. Wybrane dane dotyczące sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych (ze względu na wielkość ekonomiczną) w Polsce objętych systemem FADN w 2020 r.

Wielkość ekonomiczna gospodarstwa (wg wartości standardowej produkcji w tys. EURO)	Powierzchnia UR w ha	Dochód rolniczy w tys. zł	Dochód na jednostkę pracy własnej rodziny rolnika w tys. zł
(1) 2 – < 8	7,6	7,8	7,3
(2) 8 – < 25	13,1	27,2	20,0
(3) 25 – < 50	23,4	64,8	40,6
(4) 50 – < 100	39,2	129,0	73,4
(5) 100 – < 500	83,4	287,8	155,5
Średnio	21,6	48,6	34,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Wyniki standardowe...*, 2021, https://fadn.pl/wp-content/uploads/2022/01/WS_2020_Polska_cz1.pdf.

Przechodząc z kolei do porównania gospodarstw rolnych w Polsce z innymi, z krajów UE28 objętych systemem rachunkowości rolnej systemu FADN dla roku 2019 (tabl. 4), możemy zauważyć przede wszystkim niższy przeciętny areal użytkowanych gruntów oraz dochody. Jest to konsekwencją rozdrobnionej struktury agrarnej w rolnictwie w Polsce. Wpływa to jednocześnie na koncentrację produkcji, jak i dochodowość czynników wytwórczych. Co prawda w takich krajach, jak Cypr, Malta i Grecja rolnictwo jest jeszcze bardziej rozdrobnione, jednak ze względu na produkcję owoców oraz warzyw dochody na 1 pracującego są tam wyższe. Warto także zwrócić uwagę na fakt, że rolnictwo w Polsce pełni relatywnie większą rolę w zagospodarowaniu zasobów pracy w gospodarce na tle innych państw członkowskich. Ważniejsza jest także jego rola w zakresie eksportu żywności.

Integracja Polski z krajami UE wpłynęła w sumie korzystnie na rozwój rolnictwa w Polsce. Zwiększony został napływ środków do producentów rolnych. Przyspieszyło to procesy koncentracji produkcji, przemian strukturalnych, wprowadzenia innowacji w części gospodarstw głównie poprzez mechanizację produkcji. Nastąpiła również poprawa jakości produkcji rolnej, szczególnie w zakresie produkcji mleka, wzrostu udziału nasion kwalifikowanych w zasiewach zbóż i ziemniaków (Grzelak, 2015).

Tabl. 4. Wybrane dane dotyczące sytuacji gospodarstw rolnych w polu obserwacji FADN w krajach UE28 w 2019 r.

Kraj	Przeciętna powierzchnia UR w ha	Dochód rolniczy w tys. EURO	Dochód na jednostkę pracy własnej rodziny rolnika w tys. EURO
Średnia	40,0	25,3	21,4
Austria	33,3	31,6	23,4
Belgia	53,5	76,4	50,0
Bułgaria	69,1	16,9	9,8
Chorwacja	15,9	11,5	7,4
Cypr	10,1	11,5	11,2
Czechy	193,2	68,7	26,1
Dania	111,2	124,9	158,2
Estonia	139,8	20,6	17,5
Finlandia	65,2	21,6	23,6
Francja	88,8	41,7	30,3
Grecja	9,3	9,9	11,8
Hiszpania	47,1	38,3	35,5
Irlandia	46,0	24,8	23,5
Litwa	47,0	12,1	9,4
Luxemburg	87,8	57,1	46,3
Łotwa	66,6	18,5	11,6
Malta	2,6	12,1	9,8
Niderlandy	39,5	105,6	73,4
Niemcy	93,3	46,8	36,4
Polska	19,6	10,9	7,8
Portugalia	21,5	17,8	15,2
Rumunia	17,7	8,5	6,8
Słowacja	450,6	26,2	26,0
Słowenia	10,7	6,8	5,7
Szwecja	103,4	37,2	32,6
Wielka Brytania	159,5	39,3	32,5
Węgry	44,4	21,9	28,4
Włochy	21,3	32,8	32,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych na stronach Eurostat, <https://agridata.ec.europa.eu/extensions/FADNPublicDatabase/FADNPublicDatabase.html>.

4. Podsumowanie

Procesy globalne w coraz większej mierze wywierają wpływ na funkcjonowanie rolnictwa. Chodzi tu głównie o: kwestie integracji cenowej rynków żywnościowych, włączenie cen produktów żywnościowych w orbitę spekulacji inwestycyjnych, coraz częściej występujące szoki egzogeniczne, wzrost komercjalizacji rolnictwa czy silniejsze związki cen produktów żywnościowych z cenami energii (Hamulczuk, Klimkowski, 2011; Al-Maadid i in., 2017). Oznacza to także, że procesy globalizacji zwiększają ryzyka cenowe i produkcyjne w rolnictwie. W konsekwencji tych zjawisk koniunktura w rolnictwie upodabnia się do koniunktury ogólnogospodarczej, jak również występuje znaczna zmienność kształtowania się dochodów rolniczych. Jednocześnie obniża się udział rolnictwa w tworzeniu PKB w Polsce. Nie oznacza to jednak automatycznie spadku znaczenia tego sektora w gospodarce ze względu na rosnące zna-

czenie bezpieczeństwa żywnościowego czy efektów zewnętrznych towarzyszących produkcji rolnej.

W sumie rolnictwo w Polsce po roku 2000 odnotowało szereg pozytywnych tendencji w zakresie np. koncentracji struktur produkcji czy poziomu dochodów. Z drugiej jednak strony zwiększył się średni stopień zużycia środków trwałych w rolnictwie. Trzeba tu także zaznaczyć, że ekonomiczny obraz rolnictwa w Polsce jest zróżnicowany. Istnieje grupa silnych ekonomicznie gospodarstw, które osiągają dochody parytetowe, są aktywne pod względem inwestycyjnym i stąd realizują reprodukcję rozszerzoną majątku. Z drugiej strony istnieje bardzo liczna grupa gospodarstw rolnych, których dochody z rolnictwa mają charakter uzupełniający i niższy niż parytetowy. Zróżnicowania te są widoczne także w wymiarze przestrzennym. W południowej Polsce dominuje rolnictwo rozdrobnione, na drugim biegunie w części północnej oraz zachodniej przeważają gospodarstwa silne ekonomicznie, które posiadają na ogół korzystne perspektywy rozwojowe. Jednocześnie następuje koncentracja produkcji, jak i wzrost udziału w gospodarstwach większych w całej populacji gospodarstw rolnych.

Na tle gospodarstw rolnych innych krajów członkowskich UE uwagę w gospodarstwach rolnych w Polsce zwracają: niższa skala produkcji, dochody oraz wydajność na 1 pracującego. Można oczekiwać, że w przyszłości omawiane trendy w rolnictwie w Polsce będą kontynuowane z jeszcze większym uwzględnieniem kwestii środowiskowych i zmian klimatycznych. Istnieją przy tym znaczne rezerwy poprawy sytuacji ekonomicznej poprzez dalsze zwiększenie znaczenia procesów integracji pionowej i poziomej, jak również wdrażanie postępu w technologiach produkcji. Ze względu na istniejące problemy z bezpieczeństwem żywnościowym pojawiają się szanse dla rolnictwa w Polsce na ekspansję eksportową produktów rolno-żywnościowych i tym samym zwiększenie produkcji oraz dochodów w rolnictwie. Zagrożeniem natomiast jest wzrost kosztów produkcji, czyli cen: nawozów, środków ochrony roślin, energii, pasz dla zwierząt. Problemem mogą być także zakłócenia w dostawach środków produkcji, jak i w samej logistyce produktów rolnych. Wzrost rangi bezpieczeństwa żywnościowego na świecie w obecnej sytuacji geopolitycznej sprawia, że sprawy rozwoju rolnictwa będą mieć większe znaczenie w polityce krajów także tych rozwiniętych.

Bibliografia

- Al-Maadid, A., Caporale, G.M., Spagnolo, F., Spagnolo, N. (2017). Spillovers between food and energy prices and structural break. *International Economics*, 150, 1–18.
- Chriki, S., Hocquette, J.-F. (2020). The Myth of Cultured Meat: A Review. *Frontiers in nutrition*, February.

- Czyżewski, A. (2002). Protekcjonizm w polityce rolnej Stanów Zjednoczonych i państw Unii Europejskiej wobec procesów globalizacji i integracji. Wnioski dla Polski. *Roczniki Naukowe SERiA*, IV, 1.
- Czyżewski, B., Majchrzak, A. (2015). Związek dochodów, cen i produktywności w rolnictwie w Polsce – ujęcie makroekonomiczne. *Roczniki Naukowe SERiA*, XVII, 2.
- de Roest, K., Ferrari, P., Knickel, K. (2017). Specialisation and economies of scale or diversification and economies of scope? Assessing different agricultural development pathways. *Journal of Rural Studies*, 59, 222–31.
- Dobbs, M., Gravey, V., Petetin, L. (2021). Driving the European Green Deal in Turbulent Times. *Politics Government*, 9(3). Doi:10.17645/pag.v9i3.4321.
- Grzelak, A. (2014). Ocena procesów reprodukcji majątku gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną (FADN). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2, 45–64.
- Grzelak, A. (2015). Przemiany w rolnictwie w Polsce po integracji z Unią Europejską. W: M. Kaczała, K. Rojewski (red.). *Ubezpieczenia produkcji roślinnej w Polsce*. Wydawnictwo Poltext.
- Grzelak, A. (2016). The economic situation of agricultural holdings in the European Union after 2004. [In:] *Proceedings – Hradec Economic Days*, University of Hradec Kralove, 219–225.
- Hamulczuk, M., Klimkowski, C. (2011). Powiązania pomiędzy cenami ropy a cenami pszenicy w Polsce. *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, 98(3).
- Jerzak, M. (2008). Zarządzanie ryzykiem jako czynnik stabilizacji dochodów i poprawy konkurencyjności w rolnictwie. *Roczniki Naukowe SERiA*, X, 3, 246–251.
- Józwiak, W. (2012). *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, Wydawnictwo IERiGŻ.
- Karwat-Woźniak, B. (2015). Przeobrażenia w zasobach i strukturze użytkowania gruntów rolnych w Polsce. W: A. Sikorska (red.). *Kierunki przeobrażeń strukturalnych oraz uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. Wydawnictwo IERiGŻ.
- Kavallari, A., Aellman, T., Gay, S. (2011). *Shocks in economic growth – shocking effects on markets*, Paper prepared for the EAAE Congress in Zurich, 4–9.
- Kowalczyk, S., Sobiecki, R. (2022). *Kwestia agrarna w teorii ekonomii. Od rolnictwa chłopskiego do rolnictwa zrównoważonego*, Oficyna wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie.
- Krawczak, M., Rembisz, W. (2018). Efekt Kinga a stabilność przychodów w rolnictwie. *Studia Ekonomiczne*, 366, 59–70.
- Kulikowski, R. (2003). Syntetyczne metody badań produktywności i towarowości rolnictwa. *Prace Geograficzne. PAN*. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, 187.
- Poczta, W., Bartkowiak, N. (2012). Regionalne różnicowanie rolnictwa w Polsce. *Journal of Agribusiness and Rural Studies*, 1(23), 95–109.
- Rembeza, J., Seremak-Bulge, J. (2009). *Ewolucja podstawowych rynków rolnych i jej wpływ na transmisję cen w latach 1990–2008*. Wydawnictwo IERiGŻ. 5–132.
- Robinson, G.M. (2018). Globalization of Agriculture. *Annual Review of Resource Economics*, 10.
- Urban, S. (2014). Zmiany w zużyciu środków ochrony roślin w Polsce i ich aspekty ekonomiczne. *Roczniki Naukowe SERiA*, XVI, 6.

- van Dijk, M., Morley, T., Rau, M.L. (2021). A meta-analysis of projected global food demand and population at risk of hunger for the period 2010–2050. *Nature Food*, 2, 494–501. <https://doi.org/10.1038/s43016-021-00322-9>.
- Weiss, C. (1999). Farm growth and survival: econometric evidence for individual farms in upper Austria. *American Journal of Agricultural Economics*, 81.
- World population prospects. (2019). United Nations, New York. https://population.un.org/wpp/publications/files/wpp2019_highlights.pdf.
- Wyniki Standardowe 2020 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w polskim FADN. (2021). Wydawnictwo IERiGŻ-PIB. https://fadn.pl/wp-content/uploads/2022/01/WS_2020_Polska_cz1.pdf.

Starzenie się wsi w Polsce w okresie powojennym w ujęciu regionalnym

1. Wprowadzenie

Starzenie się ludności jest procesem, który prowadzi do sytuacji określanej jako starość demograficzna i polega na zwiększaniu się udziału najstarszych grup wiekowych w całej populacji. Najczęściej stosowanym miernikiem starzenia się ludności jest udział w społeczeństwie osób w wieku poprodukcyjnym. Struktura wieku ludności jest uwarunkowana trendami w zakresie 3 czynników: urodzeń, zgonów oraz migracji. Jak zauważył Kurek (2006), starzenie się ludności może być konsekwencją zarówno spowolnienia przyrostu ludności młodej, jak i przyspieszenia wzrostu ludności starszej lub obu tych czynników naraz. Relatywne zmniejszenie tempa przyrostu młodszej populacji jest wynikiem spadku płodności, natomiast gwałtowne przyspieszenie wzrostu liczby osób starszych jest konsekwencją spadku umieralności w starszych grupach wieku (Frątczak, 2002; Kurek, 2006). Trzeci demograficzny czynnik starzenia się ludności to migracje, których rola wzrasta w układach lokalnych, gdyż migrują głównie ludzie młodzi. W konsekwencji obszary napływowe ulegają procesowi odmładzania populacji, zaś regiony emigracyjne charakteryzują się znacznym przyspieszeniem procesu starzenia się prowadzącym często do ich depopulacji.

Konsekwencje depopulacji i starzenia się ludności są szeroko dyskutowane w środowisku naukowym. Bez wątplenia jest to proces postępujący, naturalny, współcześnie nierozzerwalnie związany z przemianami demograficznymi społeczeństw. W literaturze rozpoznane są przyczyny starzenia się, wymienia się m.in.: wzrost poziomu życia, rozwój medycyny, poprawę warunków sanitarnych, kontrolę urodzeń czy ograniczenie wczesnej śmiertelności (Lorenti, 2015; Łobodzińska, 2016; Bański, Kamińska, Mularczyk, 2021). Starzenie się społeczeństwa nie stanowi pro-

---

^a Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

blemu samo w sobie, lecz problem wynika z jego dynamiki i intensywności. Jak zauważyli Bański, Kamińska i Mularczyk (2021), nadmierny przyrost ludzi starszych prowadzi do deformacji struktury wiekowej populacji, a to z kolei może wywierać negatywny wpływ na stan gospodarki, strukturę społeczną czy rynek pracy.

Jak przewiduje Prognoza GUS, do 2050 r. starzenie populacji w Polsce będzie miało istotny wpływ na struktury ludności według funkcjonalnych grup wieku, przede wszystkim niekorzystne zmiany nastąpią w populacji kobiet w wieku prokreacyjnym, w grupie dzieci i młodzieży (spodziewany jest ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym – o ponad 2 mln do 2050 r.) oraz w podziale na ekonomiczne grupy wieku, gdzie spowoduje zmniejszenie potencjalnych zasobów pracy i wzrost liczby ludności w wieku emerytalnym (GUS, 2014).

2. Materiały i metody badawcze

Celem niniejszego artykułu jest analiza procesu starzenia się ludności wiejskiej w Polsce w okresie powojennym oraz prezentacja tego zjawiska w ujęciu przestrzennym. Następnie autorka bazując na modelu 4 kapitałów dokonała próby wskazania możliwych scenariuszy rozwoju dla depopulacyjnych i starzejących się demograficznie wsi.

W wykonanej analizie szeroko stosowano metody kartograficzne i statystyczne, typowe dla podejścia naukowego przy opisywaniu zjawisk ilościowych, zróżnicowanych w badanej przestrzeni geograficznej. Cezury czasowe badania obejmują przede wszystkim lata 1950–2011, niekiedy sięgają roku 2020. Zostały one określone na podstawie dostępności spójnego katalogu danych statystycznych dla analizowanych jednostek, pozwalającego na przeprowadzenie kompleksowej analizy przy zachowaniu porównywalności otrzymanych wyników w określonym przedziale czasowym. Źródłem danych dla przeprowadzonych analiz były zasoby statystyki publicznej udostępniane w Banku Danych Lokalnych GUS oraz dane z podsystemu Miejscowość (w którym przeliczono dane z powojennych NSP na stan w dniu 31.12.1999 r.), które były niezwykle przydatne do sporządzenia analizy zmian w zaludnieniu i strukturze wieku ludności polskich wsi w latach 1950–2011.

Za podstawową przestrzenną jednostkę badawczą przyjęto miejscowość statystyczną. Według definicji GUS *miejscowość statystyczna jest to zespół miejscowości, który przyjmuje nazwę miejscowości wiodącej. Zespół ten z reguły stanowią wieś i przyległe do niej mniejsze miejscowości* (<https://bdl.stat.gov.pl/BDL/metadane/> teryt /miejscowosc). W skali całego kraju jest ich około 41,5 tysiąca. Do badań szczegółowych przyjęto 41 466 miejscowości (99,7% wszystkich), które istniały nieprzerwanie od 1950 do 2011 r. Pozostałe jednostki albo zostały wyłączone po roku 2002 z części innych wsi, bądź funkcjonowały wcześniej pod zmienioną nazwą. By uniknąć błędów w ich przypadku doliczono ludność do miejscowości statystycznych istniejących

przed 2002 r. Dla takiej zbiorowości wsi zebrane zostały informacje o liczbie ludności i strukturze jej wieku w 7 przekrojach czasowych według lat przeprowadzonych spisów powszechnych (1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002, 2011). Na podstawie danych z prezentowanego zbioru prześledzono dynamikę zaludnienia każdej wsi w Polsce i wyróżniono w ich zbiorowości trzy podstawowe grupy osiedli: wsele ze wzrostem, równowagą lub spadkiem zaludnienia. Stanowiło to podstawę do dalszych analiz związanych ze zjawiskiem starzenia się ludności w Polsce.

3. Zaludnienie – przemiany jako punkt wyjścia

Kształtowanie powojennego oblicza miejscowości wiejskich zależne było w znacznym stopniu od zamieszkującej wieś ludności, od jej liczby, która określa podstawowe potrzeby każdego siedliska ludzkiego. W 1950 r. wieś w Polsce zamieszkiwało 15 mln osób, stanowiło to 61% ogółu ludności kraju. Współcześnie na wsi mieszka podobna liczba ludności, jednak zmniejszył się jej udział o około 21 p. proc. (tabl. 1).

Tabl. 1. Liczba ludności wiejskiej na tle ogółu ludności w kraju

Wyszczególnienie	1950	1960	1970	1978	1988	2002	2011	2020
Ludność na wsi (w tys.)	15 009	15 200	15 578	14 911	14 704	14 620	15 106	15 360
W % ogółu ludności	61,0	51,7	47,7	42,5	38,8	38,2	39,2	40,1

Źródło: opracowanie na podstawie danych z BDL.

W rezultacie powojennych zmian udziału ludności wiejskiej, to współcześnie (2020 r.) najwyższym jej odsetkiem, powyżej 50% ogółu, charakteryzują się województwa: podkarpackie, świętokrzyskie, lubelskie i małopolskie, najniższy zaś dotyczy terenów silnie zurbanizowanych, przede wszystkim jest to województwo śląskie, z 23% udziałem ludności wiejskiej (tabl. 2).

Tabl. 2. Ludność wiejska według województw w 2020 r.

Województwa	Liczba ludności	w %
Dolnośląskie	920 093	31,8
Kujawsko-pomorskie	854 521	41,4
Lubelskie	1 123 517	53,6
Lubuskie	355 229	35,3
Łódzkie	919 661	37,7
Małopolskie	1 770 665	51,9
Mazowieckie	1 929 820	35,6
Opolskie	457 623	46,9
Podkarpackie	1 243 837	58,6
Podlaskie	459 466	39,2
Pomorskie	863 890	36,8
Śląskie	1 057 802	23,5
Świętokrzyskie	668 819	54,6
Warmińsko-mazurskie	580 070	41,0
Wielkopolskie	1 619 131	46,3
Zachodniopomorskie	535 774	31,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BDL.

Choć w latach 1950–2011 liczba ludności zamieszkującej obszary wiejskie Polski zmieniła się w niewielkim stopniu, daleko idącym przekształceniom poddana została natomiast jej struktura przestrzenna (tabl. 3, mapa 1). W skali kraju, porównując zaludnienie wsi w roku 1950 i 2011, można wyróżnić trzy klasy miejscowości wiejskich:

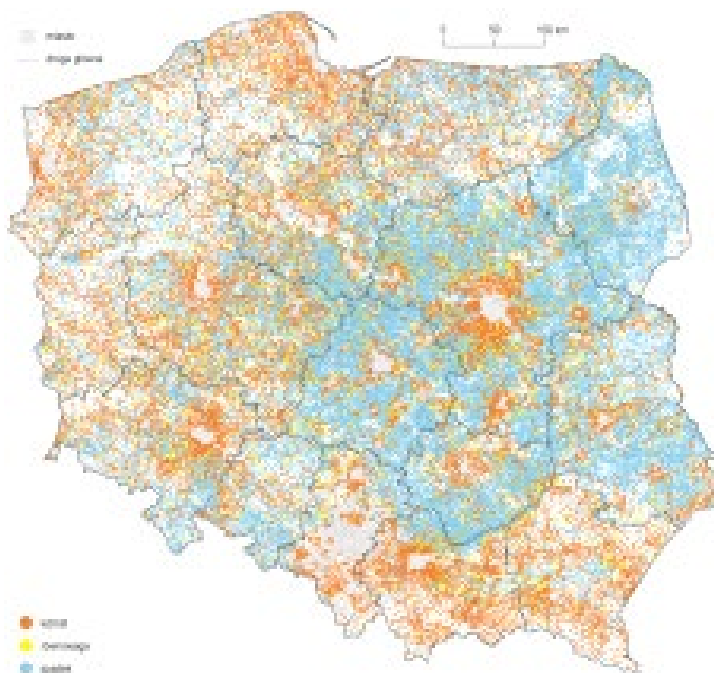
- wieś ze wzrostem zaludnienia (które odnotowały w 2011 r., wzrost zaludnienia wyższy niż 5% w stosunku do 1950 r.),
- wieś o równowadze zaludnienia (charakteryzujące się niewielką zmianą zaludnienia, +/- 5% pomiędzy 1950 a 2011 r.),
- wieś ze spadkiem zaludnienia (które odnotowały spadek zaludnienia wyższy niż 5% w 2011 r. w stosunku do 1950 r.) (Wesołowska, 2018).

Tabl. 3. Zmiany ludnościowe na obszarach wiejskich Polski w 1950 i 2011 r.

Zmiany ludnościowe	Liczba wsi	Ludność		Różnica
		1950	2011	
Wzrost zaludnienia	14 134	5 638 085	9 264 593	3 626 508
Równowaga zaludnienia	3 322	1 187 003	1 185 216	-1 787
Spadek zaludnienia	24 010	6 709 944	4 654 621	-2 055 323

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Mapa 1. Typy zmian ludnościowych na obszarach wiejskich Polski w 1950 i 2011 r.

Źródło: Wesołowska (2018).

Spośród wszystkich poddanych analizie miejscowości wiejskich 34,1% cechowało się wzrostem zaludnienia większym niż 5% (porównując lata bazowe – 1950 i 2011 r.). Jednostki progresywne skupiały się głównie w strefie oddziaływania ośrodków miejskich o charakterze zarówno metropolitalnym, jak i subregionalnym. Obszary te charakteryzują się bardziej sprzyjającymi warunkami rozwoju – dzięki dobrej dostępności komunikacyjnej mieszkańcy wsi mogli w akceptowalnym czasie dojeżdżać do pracy w mieście, korzystać z miejskiej sieci handlowej, szkół, placówek kulturalnych. Według Castellsa (1998), to właśnie aglomeracje miejskie stanowią najwyższą formę organizacji przestrzeni, koncentrując potencjał społeczny i ekonomiczny. Stąd też rozwój podmiejskich miejscowości wiejskich (mierzony liczbą ludności) jest szybszy niż pozostałych elementów osadniczych. Natomiast wzrost zaludnienia we wsiach górskich (karpackich) związany jest z cechami demograficznymi tego regionu: większą prężnością demograficzną społeczeństwa, wysokim udziałem młodej populacji oraz stosunkowo niskim poziomem zurbanizowania terenów rolniczych (Długosz, Soja, 1995). Koncentracja ludności następuje w miejscowościach dużych i bardzo dużych, gdyż, jak zauważył Górz (2003), są one ważnymi ogniwami w lokalnej sieci osadniczej, skupiają znaczny potencjał usługowy, niekiedy również produkcyjny (Wesołowska, 2018).

8% ogółu wsi w Polsce w analizowanym czasie cechowała się równowagą zaludnienia. Uznano je za wsie z równowagą zaludnienia, gdyż niewielkie wahania zaludnienia należy uznać za rzecz naturalną, nie jest to trwała tendencja w zakresie zmian ludnościowych (Wesołowska, 2018). Wyróżnione jednostki położone były na terenie całej Polski.

Pozostałe wsie – około 24 tys. (57,9% w kraju) – cechowały się spadkiem zaludnienia powyżej 5% pomiędzy 1950 a 2011 r. W największym stopniu dotyczył on miejscowości położonych we wschodniej i centralnej Polsce (obszar wchodzący w skład dawnego zaboru rosyjskiego), szczególnie na obszarach pozaaglomeracyjnych województwa świętokrzyskiego, łódzkiego, południowej części województwa lubelskiego i wschodniej podlaskiego (Wesołowska, 2018).

4. Zróźnicowanie poziomu starości demograficznej w regionach Polski

Procesem obserwowanym w Polsce niemal powszechnie jest starzenie się ludności, które jest konsekwencją wspomnianych już wyżej zmian o charakterze demograficznym (wysokim ujemnym saldem migracji, niskim przyrostem naturalnym, wydłużaniem się przeciętnej długości życia, niskim poziomem dzietności kobiet), warunkowanych również zmianami kulturowymi oraz sytuacją ekonomiczną. Chociaż generalnie na obszarach wiejskich procesy starzenia się ludności są nieco opóźnione w stosunku do obszarów miejskich, to jednak w przypadku wielu wsi (zwłaszcza o regresywnym charakterze zmian ludnościowych) ich skala i tempo stają się źródłem poważnych wyzwań społecznych i ekonomicznych, przejawiających się m.in. we wzroście potrzeb w zakresie opieki społecznej i zdrowotnej, a także w spadku konsumpcji (Bański, 2014; Wesołowska, Jakubowski, 2018).

Opracowano wiele skal, które umożliwiają ocenę stopnia zaawansowania procesu starzenia się ludności. Większość z nich wykorzystuje współczynnik starości. Jedną z tradycyjnych jest skala starości demograficznej Rosseta. ONZ używa 3-stopniowej skali, do oceny stopnia zaawansowania starości demograficznej a za populację starą uważa taką, gdzie udział osób w wieku 65 lat lub więcej przekracza 7%. Obecnie obie przytoczone skale są w dużej mierze nieaktualne z uwagi na wydłużające się życie (od momentu opracowania skali Rosseta do dzisiaj średni wiek populacji wydłużył się o około 10 lat). Ponieważ nie ma opracowanej jednej skali, a różni autorzy posługują się nieco odmiennymi propozycjami, autorka za próg starości przyjęła wiek metrykalny 60 lat (zgodnie z wytycznymi WHO) i określiła poziom starości demograficznej w sposób najprostszy, wyznaczając współczynnik starości, tj. udział osób w wieku 60 lat lub więcej w liczbie ludności ogółem (Wesołowska, 2020). Analiza tabl. 4 pozwala stwierdzić, że na przestrzeni 50 lat współczynnik starości demograficznej miejscowości wiejskich w Polsce zmienił się wyraźnie. W latach 60. XX w. zaledwie 3,2%

wsi charakteryzowało się dużym (ponad 18%) udziałem ludności powyżej 60. roku życia. Blisko połowa miejscowości wiejskich cechowała się niskim udziałem ludności starej (poniżej 10%). Obecny stopień zaawansowania starzenia się ludności wiejskiej naszego kraju należy uznać za bardzo wysoki. Ponad 1/3 miejscowości wiejskich charakteryzuje się współczynnikiem starości demograficznej wynoszącym ponad 18%. Natomiast zaledwie 6,5% wsi można opisać jako stosunkowo młode demograficznie, współczynnik nie osiąga w nich wartości 10%.

Tabl. 4. Współczynnik starości ludności w miejscowościach wiejskich w Polsce w 1960 i 2011 r.

Współczynnik starości demograficznej – ludność powyżej 60 lat (%)	1960	2011
	w %	
<8	28,1	2,3
8–10	19,5	4,2
10–12	21,0	9,6
12–14	15,7	14,5
14–16	8,6	17,0
16–18	3,9	15,7
>18	3,2	36,6

Źródło: Wesołowska (2020).

Jeżeli przeanalizujemy strukturę wieku ludności w zależności od typu zmian zaludnienia, to wyraźnie widać zależność, że we wsiach charakteryzujących się ubytaniem ludności następuje wzrost populacji w wieku poprodukcyjnym (tabl. 5). Ma to wyraźny związek ze wspomnianym już na wstępie trendem w zakresie 3 czynników demograficznych – urodzeń, zgonów oraz migracji.

Tabl. 5. Struktura wieku ludności w miejscowościach wiejskich w Polsce w 1960 i 2011 r. w zależności od typu zmian ludnościowych

Zmiany ludnościowe	1960			2011		
	wiek					
	przedpro- dukcyjny	pro- dukcyjny	popro- dukcyjny	przedpro- dukcyjny	pro- dukcyjny	popro- dukcyjny
Wzrost zaludnienia	38,4	52,3	9,3	21,8	64,2	14,0
Równowaga zaludnienia	37,8	51,9	10,2	21,4	62,7	15,9
Spadek zaludnienia	36,6	52,4	11,0	20,4	61,2	18,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W przestrzeni Polski proces starzenia się dotknął większości wsi. Analizując mapę 2 wyraźnie widać, że powiększa i pogłębia się obszar charakteryzujący się występowaniem wsi z dużym udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym. Generalizując, największy odsetek tej ludności cechuje wschodnią i centralną część Polski poza obszarami aglomeracyjnymi.

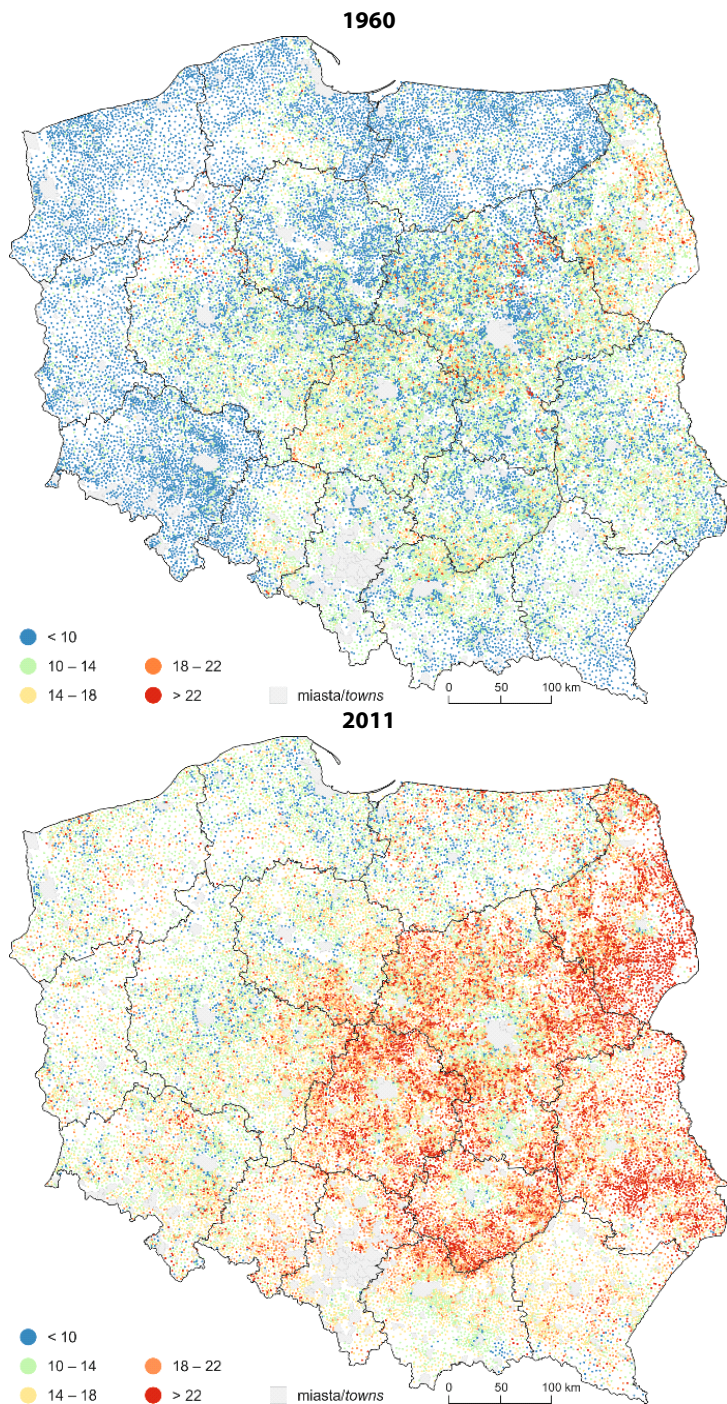
Według województw najwyższy udział ludności w wieku poprodukcyjnym w roku początkowym (1960) cechował ludność wiejską terenu obecnego województwa podlaskiego (12,6% – udział ludności w wieku poprodukcyjnym) oraz łódzkiego (11,9%). W 2011 r. najwyższy udział ludności starszej na obszarach wiejskich w dalszym stopniu charakteryzował województwo podlaskie, w którym odnotowano wzrost udziału tej grupy ludności o 7,4 p. proc. Natomiast najwyższy ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym odnotowano na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego, o 24 p. proc. (tabl. 6).

Tabl. 6. Struktura wieku ludności obszarów wiejskich według województw w 1960 i 2011 r.

Województwa	Wiek					
	przedprodukcyjny w %			poprodukcyjny w %		
	1960	2011	spadek	1960	2011	wzrost
Dolnośląskie	43,1	20,1	-22,9	6,5	14,0	7,5
Kujawsko-pomorskie	40,2	22,2	-18,0	9,4	13,9	4,5
Lubelskie	34,5	20,5	-14,0	11,2	18,4	7,2
Lubuskie	43,0	21,2	-21,8	7,4	13,5	6,1
Łódzkie	34,8	20,1	-14,7	11,9	18,1	6,1
Małopolskie	36,0	22,5	-13,5	10,6	14,9	4,3
Mazowieckie	36,0	21,5	-14,4	10,8	16,2	5,5
Opolskie	34,0	17,9	-16,1	10,9	16,8	5,9
Podkarpackie	35,5	21,7	-13,8	10,6	15,9	5,3
Podlaskie	34,8	20,1	-14,7	12,6	20,0	7,4
Pomorskie	43,0	24,5	-18,4	8,0	11,3	3,3
Śląskie	33,1	19,5	-13,6	11,0	16,4	5,3
Świętokrzyskie	36,7	19,8	-16,9	11,1	17,9	6,8
Warmińsko-mazurskie	43,3	22,5	-20,8	7,1	13,3	6,2
Wielkopolskie	37,8	22,4	-15,4	10,9	13,5	2,7
Zachodniopomorskie	45,7	21,7	-24,0	5,9	12,9	7,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Mapa 2. Stopień starości demograficznej miejscowości wiejskich w 1960 i 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Jeżeli chodzi o zmiany struktur wieku ludności w poszczególnych kategoriach wielkościowych jednostek osadniczych, to przez cały badany okres najwyższa skala starzenia się demograficznego dotyczyła wsi małych (poniżej 200 osób), w szczególności najmniejszych – liczących do 50 osób, w których odnotowano największy jej wzrost. Na podstawie danych w tabl. 5 można stwierdzić, że skala i tempo regresu zaludnienia zmieniały się wraz z wielkością wsi. Im wieś była większa, tym słabiej zaznaczyło się w niej starzenie. Przedstawione tutaj relacje między podstawowymi grupami wieku bardzo wyraźnie odzwierciedlają zmiany, jakie zaszły w strukturze wieku ludności wiejskiej Polski od roku 1960. Obecnie najwyższy odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym dotyczy wsi małych, w miejscowościach liczących do 50 mieszkańców, co piąty mieszkaniec jest w wieku starszym (Wesołowska, 2020).

Tabl. 7. Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym w miejscowościach wiejskich w Polsce

Wielkość wsi	1960			1970			1978		
	wiek								
	przed- produk- cyjny	produk- cyjny	popro- dukcyjny	przed- produk- cyjny	produk- cyjny	popro- dukcyjny	przed- produk- cyjny	produk- cyjny	popro- dukcyjny
<50	39,3	57,8	11,8	29,9	53,4	16,3	25,0	56,2	18,5
50– 100	38,9	53,6	11,1	31,5	52,6	15,6	26,6	55,7	17,4
100– 200	38,7	52,2	10,4	32,1	52,9	14,6	27,3	55,8	16,6
200– 500	38,2	51,6	10,1	32,2	53,4	14,1	27,8	56,4	15,6
500–1000	37,2	52,0	10,2	31,9	54,0	14,0	28,1	57,0	14,7
>1000	35,8	52,9	10,2	31,2	54,4	14,0	28,0	57,5	14,2

dok.

Wielkość wsi	1988			2002			2011		
	wiek								
	przed- produk- cyjny	produk- cyjny	popro- dukcyjny	przed- produk- cyjny	produk- cyjny	popro- dukcyjny	przed- produk- cyjny	produk- cyjny	popro- dukcyjny
<50	23,0	52,9	23,8	22,6	54,9	23,4	17,9	59,9	22,2
50– 100	25,7	52,9	21,1	25,5	54,9	20,0	20,5	60,4	19,1
100– 200	26,6	53,3	19,8	26,1	55,7	18,4	21,1	61,3	17,6
200– 500	27,7	54,0	18,0	26,6	56,7	16,6	21,4	62,5	16,1
500–1000	28,6	54,9	16,3	26,7	58,3	15,0	21,4	63,5	15,1
>1000	28,7	55,9	15,0	26,5	59,2	14,1	21,5	64,0	14,4

Źródło: Wesołowska (2020).

Reasumując, w związku z omawianymi procesami demograficznymi populacja wsi zmniejsza się, a jej demograficzne zmiany charakteryzuje przede wszystkim starzenie się społeczeństwa wiejskiego. Ze względu na spadek liczby ludności zmniejsza się

przeciętna wielkość wsi. Ogólnie rzecz biorąc, wynikiem tego jest wzrost liczby małych wsi, co jest procesem sygnalizującym ich zanikanie.

5. Możliwe scenariusze rozwoju wsi starzejących się

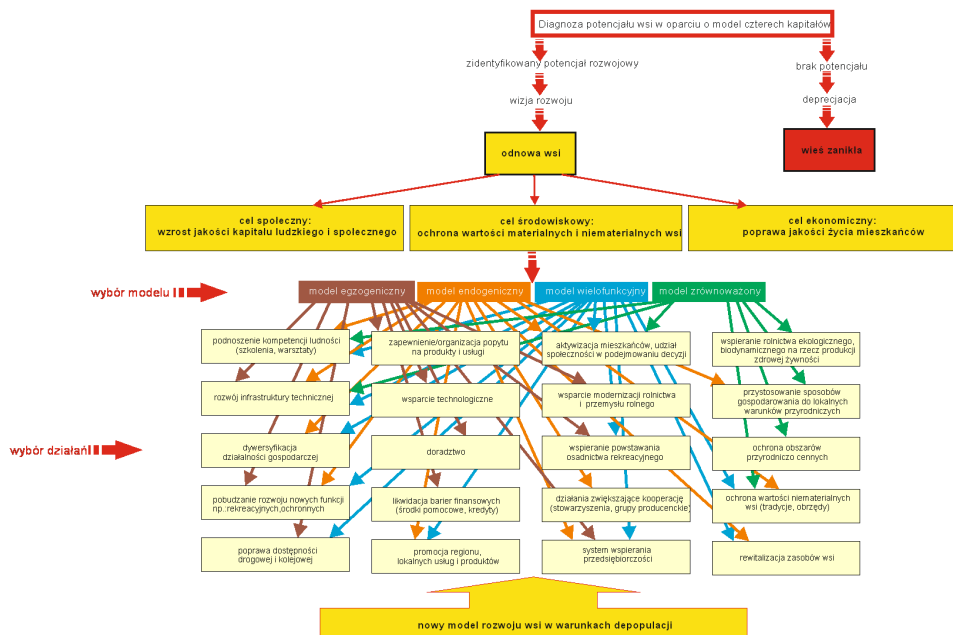
Na świecie istnieją przykłady dobrych praktyk, które zakładają sterowanie procesami ludnościowymi w taki sposób, aby doprowadzić do zrównoważonego rozwoju obszarów podlegających wyludnieniom (Kamiński, 2000). W wielu regionach obserwuje się powroty i ponowne ich zaludnianie. Badania naukowe dowodzą, że ludność w wieku przedemerytalnym często bierze udział w ponownym zasiedlaniu terenów wiejskich (Stockdale, MacLeod, 2013), a interwencja z zewnątrz może spowodować pojawienie się nowych, potencjalnych elementów rozwoju wsi starzejących się (Weber, 2011; Wilczyński, 2016). Jednym z niemieckich przykładów przeciwdziałania starzeniu się wsi i jego zanikowi jest m.in. organizowanie kampanii społecznych, np.: *Nowoczesne mieszkanie w starym entourage'u*, propagowanie mieszkania tematycznego np.: *Mieszkanie i praca pod jednym dachem*, *Mieszkanie i ogródek w centrum* (Wilczyński, 2012).

Dążenie do optymalnego wykorzystywania endogenicznych zasobów poszczególnych wsi, ich specyficznych cech, należy traktować jako podstawę ich dalszego rozwoju. Autorka przedstawiła modele rozwoju wsi skrajnie depopulacyjnych, o wysokim udziale ludności w wieku poprodukcyjnym, w oparciu o ich kapitał wewnętrzny (schemat). Zaproponowany model uwzględnia dwie ścieżki rozwoju. Pierwsza odnosi się do wsi bez potencjału, wówczas wieś zanika, druga ścieżka dotyczy wsi z potencjałem rozwojowym, dla której przewiduje się przygotowanie wizji rozwoju wsi uwzględniającej trzy cele: społeczny, środowiskowy i ekonomiczny. Po wyborze koncepcji rozwojowej (model endogeniczny, egzogeniczny, wielofunkcyjny lub zrównoważony) następuje realizacja działań w celu wypracowania nowego oblicza wsi w warunkach regresu ludnościowego i silnego starzenia się populacji (Wesołowska, 2018, 2020).

W przestrzeni Polski mogą pojawić się różne wsie. We wsiach zlokalizowanych głównie w województwie podlaskim (poza częścią południową), centralnej części województwa lubelskiego oraz na pograniczu świętokrzyskiego i łódzkiego, wskutek braku potencjału rozwojowego mogą pojawić się wsie skazane na zanikanie. Dojdzie w nich do powrotu do warunków naturalnych, do dziczenia krajobrazu kulturowego, na takich terenach może pojawić się również funkcja ochronna (Wesołowska, 2018, 2020).

Schemat. Możliwe scenariusze rozwoju wsi depopulacyjnej i starzejącej się

Źródło: Wesołowska (2018).

Na znacznych obszarach wiejskich Polski wyspecjalizują się również wsie rolnicze. Na obszarach z wysoką jakością przestrzeni rolniczej i małym rozdrobnieniem struktury gruntów umacniane będą gospodarstwa rolne typu farmerskiego. Dotyczy to jednostek zlokalizowanych głównie na terenie województwa warmińsko-mazurskiego i wielkopolskiego (Uliszak, 2013; Wójcik, 2013; Wesołowska, 2018, 2020). Natomiast na obszarach o sprzyjających warunkach przyrodniczych dla produkcji rolnej, lecz charakteryzujących się dużą ilością małych karłowatych gospodarstw (1–5 ha), gospodarstwa rolne będą utrzymywane ze względów sentymentalnych i socjalnych. Mogą również pojawić się gospodarstwa specjalistyczne, np. ekologiczne lub z rolnictwem biodynamicznym (Kuhmonen, Kuhmonen, 2015). Wsie takie mają szansę stać się żywym muzeum (zachowanie wiejskich tradycji, kultury, podtrzymywanie więzi międzyludzkich, ochrona przed ubóstwem i wykluczeniem, ochrona krajobrazu wiejskiego) (Carfi, Bucca, 2012; Żmija, Szafrąńska, 2015). Grupują się one w południowej części województw świętokrzyskiego, podlaskiego i w północnej części łódzkiego (Wesołowska, 2018, 2020).

Dużą grupę wsi będą stanowiły te z funkcją rezydencjalno-rekreacyjną. Nastąpi to na skutek powrotów ludności starszej do miejsca swojego urodzenia (tzw. powrót do korzeni) lub do nowego miejsca, na stałe lub do tzw. domu wakacyjnego (Öztürk i in., 2018; Wesołowska, 2018, 2020).

Kolejnym rodzajem wsi będą wsie turystyczne. Moda na zdrowie i aktywność fizyczną kwalifikują obszary wiejskie do rozwoju turystyki zdrowotnej (lokowanie wybranych usług medycznych, SPA, Wellnes, specjalizacja gospodarstw agroturystycznych kooperujących z tego typu podmiotami). Turystyka zdrowotna umożliwi pojawienie się usług w ofercie uzupełniającej gospodarstwa, tj.: produkcja zdrowej – ekologicznej żywności, przetworów i kosmetyków, aromaterapia, tai-chi, hipoterapia, arteterapia. Potrzeby osób starszych mogą przyczynić się do specjalizacji wsi w kontekście rozwoju turystyki wiejskiej. Turystyka wiejska może również przyjmować formę turystyki przyrodniczej i ekologicznej dzięki naturalnym walorom przyrodniczym obszarów wiejskich i ich bioróżnorodności (*Program...*, 2015; Wesołowska, 2020).

6. Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że obszarem o dużym nagromadzeniu wsi z dużym udziałem ludności starej jest centralna i wschodnia Polska (województwa: świętokrzyskie, łódzkie, mazowieckie, podlaskie i lubelskie na d. Kongresówki). Obszar ten charakteryzuje się występowaniem wsi małych. Badania wykazały, że właśnie we wsiach najmniejszych, liczących do 50 osób, co piąty mieszkaniec jest obecnie w wieku poprodukcyjnym.

Bazując na modelu czterech kapitałów, autorka wykazała, że w około 40% wsi małych, trwale depopulacyjnych, o zaawansowanych procesach starzenia się ludności brakuje potencjału do ich rozwoju, przez co skazane są one na zanikanie. Wsie zanikające znajdują się w województwie podlaskim, lubelskim oraz na pograniczu świętokrzyskiego i łódzkiego. W pozostałej części depopulacyjnych i starzejących się wsi, pomimo niekorzystnych trendów demograficznych, można przewidywać ich dalszy rozwój. Będą się one różnicować pod względem pełnionych funkcji, co jest zgodne z trendami obserwowanymi na świecie. Autorka proponuje różne drogi ich rozwoju: wsie rolnicze (typ farmerski i typ z małymi gospodarstwami, o dodatkowych funkcjach pozarolniczych), wsie rezydencjalno-rekreacyjne lub wsie o funkcji turystycznej.

Bibliografia

- Bański, J. (2014). Perspektywy rozwoju polskiej wsi – wybrane zagadnienia. *Wieś i Rolnictwo*, 4(165), 1–13. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Bański, J., Kamińska, W., Mularczyk, M. (2021). Ruch naturalny i migracje a zjawisko starzenia się społeczeństwa w małych miastach w Polsce w okresie 2008–2017. *Przegląd Geograficzny*, 93, 4, 491–513.
- Carfi, S., Bucca, M. (2012). *The present and future of small farmers in the European Union: Italy's scenario*. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, 61–70.

- Castells, M. (1998). *The Information Age: Economy, Society and Culture – The rise of network society*, 2. Blackwell.
- Długosz, Z., Soja, M. (1995). Ludność. W: J. Warszńska (red.). *Karpaty Polskie. Przyroda, człowiek i jego działalność*. Uniwersytet Jagielloński.
- Frątczak, E. (2002). Proces starzenia się ludności Polski. *Studia Demograficzne*, 2(142), 3–28.
- Główny Urząd Statystyczny. (2014). *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnosc-polski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html>.
- Górz, B. (2003). *Spółeczeństwo i gospodarka Podhala w okresie transformacji*. Wyd. UP, Kraków.
- Kamiński, W. (2000). Nowy paradygmat regionalnego rozwoju obszarów wiejskich oraz polityki przestrzennej Polski (w początku XXI wieku). *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej*, 377.
- Kuhmonen, T., Kuhmonen, I. (2015). Rural futures in developed economies: The case of Finland, *Technological Forecasting & Social Change*, 101, 366–374.
- Kurek, S. (2006). Taksonomiczne zróżnicowanie struktur wieku ludności Polski w układzie miast i gmin w latach 1988–2002 na tle procesu starzenia się ludności. *Studia Demograficzne*, 2(150), 78–95.
- Lorenti, A. (2015). *Investing on Ageing. Extending Working Lives Across Europe*. Roma: Sapienza Università di Roma. http://padis.uniroma1.it/bitstream/10805/2719/1/thesis_alorenti.pdf.
- Łobodzińska, A. (2016). Starzejące się społeczeństwo wyzwaniem dla zrównoważonego rozwoju. *Prace Geograficzne*, 144, 127–142.
- Öztürk, M., Topaloğlu, B., Hilton, A., Jongerden, J. (2018). Rural-Urban Mobilities in Turkey: Socio-spatial Perspectives on Migration and Return Movements. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(5), 513–530.
- Program Rozwoju Turystyki na obszarach wiejskich w Polsce. (2015). Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Stockdale, A., MacLeod, M. (2013). Pre-retirement age migration to remote rural areas. *Journal of Rural Studies*, 32, 80–92. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2013.04.009>.
- Uliszak, R. (2013). Wizja wsi małopolskiej – rok 2015 – spodziewane scenariusze zmian. *Studia Obszarów Wiejskich*, 31, 65–82.
- Weber, G. (2011). Gesundheitsrumpfen statt Gesundbeten. Schriftenreihe "Club Niederösterreich". *Interessengemeinschaft Ländlicher Raum*, 6, 28–33.
- Wesołowska, M. (2018). *Wsie zanikające w Polsce. Stan, zmiany, modele rozwoju*. Wydawnictwo Uniwersytetu im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie.
- Wesołowska, M. (2020). Scenariusze rozwoju starzejących się wsi. *Studia Obszarów Wiejskich*, 57, 115–125.
- Wesołowska, M., Jakubowski, A. (2018). Konsekwencje procesów ludnościowych na obszarach wiejskich województw Polski Wschodniej w ujęciu przestrzennym. *Studia Regionalne i Lokalne*, 3(73), 117–145.
- Wilczyński, R. (2012). *Odnowa wsi w Polsce – dorobek 15-lecia. Odnowa wsi szansą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*. Kancelaria Prezydenta RP, Forum Debaty Publicznej, 7–24.

- Wilczyński, R. (2016). Sytuacja rozwojowa wsi w województwie opolskim w warunkach depopulacji. *Studia Obszarów Wiejskich*, 41, 209–227.
- Wójcik, M. (2013). Wieś 2050 – refleksje na temat przyszłości wsi polskiej ze szczególnym uwzględnieniem regionu łódzkiego. *Studia Obszarów Wiejskich*, 31, 39–52.
- Żmija, J., Szafrąńska, M. (2015). Społeczne i ekonomiczne aspekty funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych w Polsce. *Wieś i Rolnictwo*, 166.1(1.1), 155–165.

Zmiany demograficzne a sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce

1. Wprowadzenie

Charakteryzując współczesne zmiany demograficzne wielu społeczeństw europejskich, przywołuje się zazwyczaj kilka zjawisk oraz rozpatruje się je w kategoriach problemów i wyzwań. Spadek ogólnej liczby ludności, przekształcenia struktury populacji w kierunku coraz bardziej starzejącej się zbiorowości, koncentrowanie się mieszkańców na terenach silnie zurbanizowanych lub będących w bezpośredniej strefie oddziaływania dużych miast, to tylko niektóre spośród takich procesów. Podłoże wymienionych tendencji stanowią różnorodne przyczyny ekonomiczne, polityczne, społeczne i kulturowe, których wpływ zaznacza się już od dawna. Niezależnie od tego same przemiany demograficzne, jako pochodne wielowarstwowych i wielopoziomowych trendów, niosą ze sobą szereg konsekwencji dla funkcjonowania instytucji publicznych, rynków, wspólnot lokalnych, rodzin czy samych jednostek, powodując konieczność przekształceń i dostosowań po ich stronie.

Jedną z dziedzin adaptujących się do przeobrażeń ludnościowych jest sfera produkcji żywności. Mimo globalizacji i integracji rynków, tempo i skala odpowiedzi rolnictwa różni się w zależności nie tylko od regionu świata, ale i od specyfiki prawidłowości w rozwoju ludności w określonych lokalizacjach terytorialnych. Przykładowo, w państwach rozwijających się gospodarczo duża część populacji pracuje w branżach związanych z wytwarzaniem żywności. Z uwagi na relatywnie niską kapitałochłonność sektora rolnego oraz wysoki przyrost naturalny zaznacza się tam na ogół przewaga popytu nad podażą produktów żywnościowych oraz relatywnie istotny udział gospodarstw samozaopatrzeniowych. Inna sytuacja panuje w krajach zaможных, gdzie wysokowydajny i umiędzynarodowiony segment agrobiznesu ope-

---

^a Zakład Integracji Europejskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.

ruje znaczącymi nadwyżkami produkcji ograniczając nakłady pracy. W tych krajach większość stanowią gospodarstwa rodzinne typu farmerskiego (Zegar, 2018).

Cechą wspólną wielu miejsc na świecie, splatającą przemiany ludnościowe ze sferą produkcji żywności, jest rodzinny sposób gospodarowania w rolnictwie. Wbrew postępującym tendencjom w tym sektorze, związanym z koncentracją zasobów ziemi i kapitału, jak również ze specjalizacją oraz wzrostem skali wytwarzania, większą część spośród funkcjonujących gospodarstw rolnych określa się mianem rodzinnych (Tomczak, 2005; Zegar, 2018). Rodzinny model organizacji jest również najczęstszy w przypadku wielu innych branż gospodarki. Mikro i małe firmy są nieustannie tworzone i prowadzone w grupie osób ze sobą spokrewnionych lub wspólnie ze sobą żyjących. Teoria ekonomii w różny sposób tłumaczy skłonność do wykonywania działalności gospodarczej w rolnictwie w innych sektorach przez rodziny. Najogólniej przyczyny te można sprowadzić do niskich kosztów transakcji (agencji) oraz wysokiej elastyczności wobec otoczenia (Pietrzak, Ziętara, 2022). Nie bez znaczenia jest również preferencja polityczna wobec takiego sposobu organizacji aktywności gospodarczej wynikająca z przesłanek aksjologicznych lub motywowana zapewnianiem stabilizacji systemowej, np. poprzez dążenie do równowagi na rynku pracy (Zegar, 2018).

Funkcjonowanie w długim okresie rodzinnych gospodarstw rolnych i firm wymaga synchronizacji cyklu życia, interesów, potrzeb jednostki gospodarczej, rodziny i składających się na nią poszczególnych osób. Z tego powodu obok bodźców płynących z rynku na realizowaną działalność biznesową nieustannie oddziałują wewnętrzne relacje oraz cechy rodzin i ich członków dotyczące liczebności, składu osobowego, typu pokrewieństwa, a także wieku, płci, mobilności przestrzennej i społeczno-zawodowej oraz rodzaju i poziomu wykształcenia (Popczyk, 2018). Z punktu widzenia analizy demograficznej wymienione podstawowe charakterystyki zagregowane na poziomie makro (struktura ludności według wieku, płci, stanu cywilnego, cech społeczno-zawodowych i wykształcenia) łączą się ściśle z kwestią międzygeneracyjnego przekazywania podmiotu gospodarczego, czyli sukcesji (Holzer, 2003; Rodriguez-Lizano, Montero-Vega, Sibelet, 2020).

Zagadnienie sukcesji jest obecnie często podnoszone zarówno w kontekście funkcjonowania firm rodzinnych, jak i gospodarstw rolnych. W odniesieniu do pozarolniczych działalności gospodarczych wynika to na ogół z istotności tych podmiotów w tworzeniu PKB i miejsc pracy. Dodatkowo w Polsce spodziewane jest nasilenie zmian pokoleniowych w biznesach rodzinnych założonych u progu transformacji systemowej (Więcek-Janka, 2014). Z kolei w rodzinnych gospodarstwach rolnych temat sukcesji budzi zainteresowanie przede wszystkim ze względu na kryzys demograficzny diagnozowany w sektorze rolnym, nie tylko w Polsce, ale i w większości innych państw Unii Europejskiej (UE) (Dudek, Wojewodzic, 2021). Owo przesilenie

objawia się w dyskusji o przyczynach starzenia się populacji rolników oraz w debacie nad tzw. problemem młodych rolników (*young farmer problem*). Dotyczy możliwości zmniejszenia ekonomicznych, społecznych, instytucjonalnych barier napływu do sektora nowych osób w celu utrzymania konkurencyjności rolnictwa, zwiększenia jego przyjazności dla środowiska przyrodniczego oraz utrzymania żywotności obszarów wiejskich (Zagata, Sutherland, 2015).

Rozwiązanie kwestii demograficznych postrzega się w UE przez pryzmat odpowiedniego oddziaływania na sukcesje w gospodarstwach rolnych za pośrednictwem rozwiązań prawnych i instrumentów wsparcia publicznego, określanymi mianem polityki odmłodzenia generacyjnego (*generational renewal*) (Komisja Europejska, 2015, 2019). W przeszłości z jednej strony zachęcano starszych rolników do wycofania się z prowadzenia działalności, np. oferując wcześniejsze emerytury. Z drugiej strony w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) nadal świadczona jest specjalna pomoc dla młodych użytkowników gospodarstw, polega na wypłacaniu płatności stabilizujących dochody i przekazywaniu dotacji do inwestycji mających ułatwić początkowy okres samodzielnego prowadzenia produkcji rolnej. Niezależnie od dużego zasięgu i znaczących kosztów wymienionych inicjatyw dla budżetów UE i państw członkowskich utrzymuje się ogólna tendencja spadku liczby gospodarstw rolnych, spowalniania ich sukcesji, starzenia się rolników oraz zmniejszania się liczby młodych producentów rolnych (Komisja Europejska, 2019). W coraz większym stopniu opisana sytuacja odnosi się do polskiego rolnictwa, w obrębie którego zmiany demograficzne stanowią odzwierciedlenie przeobrażeń strukturalnych.

Celem rozdziału jest charakterystyka zmian demograficznych w rodzinach związanych z rolnictwem w Polsce i określenie potencjalnych efektów tych przeobrażeń dla sukcesji gospodarstw rolnych¹. W dalszej części opracowania na podstawie literatury przedmiotu zidentyfikowane zostały związki między zmianami demograficznymi a sukcesją gospodarstw rolnych. Następnie przedstawiono wybrane zmiany demograficzne w zbiorowości gospodarstw rodzinnych ze wskazaniem możliwych efektów dla sukcesji gospodarstw. W tym przypadku rozważania oparto głównie na analizie danych statystyki publicznej – Eurostatu i Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) oraz innych badań krajowych. Opracowanie kończy krótkie podsumowanie.

---

¹ Rodzinne gospodarstwo rolne traktuje się w uproszczeniu jako równoważne znaczeniowo z terminem indywidualne gospodarstwo rolne.

2. Znaczenie zmian demograficznych dla sukcesji gospodarstw rolnych – ujęcie teoretyczne i empiryczne

Istotna rola zmian demograficznych dla rolnictwa wiąże się ściśle z faktem rodzinnego charakteru tego sektora gospodarki. W wielu krajach dotychczas był to zawód najczęściej dziedziczony międzypokoleniowo. Transferom gospodarstw w obrębie osób ze sobą spokrewnionych sprzyja fakt, iż przedmiotem przekazania między nimi jest przede wszystkim niemobilny i cenny czynnik produkcji, czyli ziemia. Oprócz ziemi ważnymi elementami wewnątrzrodzinnego następstwa są kapitał rzeczowy (siedlisko, budynki, maszyny i urządzenia rolnicze) oraz kapitał niematerialny, na który składają się wiedza odnosząca się do specyfiki gospodarstwa (np. właściwości agro-klimatycznych danej lokalizacji), umiejętności prowadzenia produkcji, jak również relacje z otoczeniem rynkowym i społecznym (Laband, Lentz, 1983). Wszystkie wymienione składowe gospodarstwa rolnego tworzą zatem miejsce życia, pracy i zarobkowania dla kolejnych pokoleń rodzin rolniczych.

Celem rodziny rolniczej jest na ogół dostosowanie funkcji gospodarstwa rolnego do swoich potrzeb. Zwykle z racji wartości finansowej, asekuracyjnej lub symbolicznej dąży się do utrzymania tego zasobu w grupie osób spokrewnionych możliwie najdłużej. W założeniu mechanizm sukcesji gospodarstwa rodzinnego polega na równoległym przebiegu i wzajemnym uzależnieniu trajektorii życia rodziny i jej członków oraz na rozwoju jednostki produkcyjnej (Styś, 1959; Calus, 2009). Oddaje to rozpowszechniony sposób definiowania tego pojęcia w naukach społecznych². W ekonomice rolnictwa, socjologii rolnictwa czy w studiach wiejskich sukcesję rozumie się bowiem jako proces stopniowego przekazywania funkcji kierowniczych i majątku gospodarstwa rolnego³ (Klank, 2006). Innymi słowy, obok transferu własności realizowanego w formie jednorazowej czynności prawnej (darowizna, sprzedaż, dzierżawa) następuje rozciągnięte w czasie przekazywanie kompetencji kierowniczych i określonej wiedzy dotyczącej poszczególnych aspektów funkcjonowania gospodarstwa rolnego. Ten ostatni proces ma charakter nieformalny i obejmuje przekazywanie odpowiedzialności za różnego typu decyzje. Są to decyzje techniczne (np. żywienie zwierząt, wykonywanie prac polowych), taktyczne i marketingowe (zatrudnianie pracowników, zakup środków do produkcji), strategiczne i finansowe (inwestycje w sprzęt rolniczy, rodzaj produkcji, zaciąganie zobowiązań). W literaturze przyjmuje się, że cedowanie zarządu nad sprawami związanymi z bieżącą działalnością produkcyjno-rynkową między rolnikami a ich następcami poprzedza transfer

² Badanie sukcesji w rolnictwie jest zagadnieniem wieloaspektowym. W naukach społecznych, w szczególności ekonomii i (jej subdyscyplinie) ekonomice rolnictwa konstruuje się najczęściej modele ekonometryczne dla wyjaśnienia, jakie czynniki wpływają na to zjawisko oraz w jakich warunkach możliwe jest kontynuowanie prowadzenia gospodarstw w kolejnych generacjach użytkowników.

³ Zazwyczaj sukcesję rozpatruje się jako element konstytutywny rodzinnym gospodarstwom rolnym, choć istnieją perspektywy opisujące tzw. sukcesje nierodzinne, czyli transfery gospodarstw poza krąg osób spokrewnionych (Joosse, Grubbstrom, 2017).

władztwa w zakresie podejmowania zobowiązań finansowych oraz rozstrzygnięć, których skutki mają charakter długookresowy (Gasson, Errigton, 1993). W ujęciu modelowym moment przejścia odpowiedzialności przez następcę za inwestycje i fundusze gospodarstwa rolnego ma następować zwykle w końcowej fazie sukcesji, kiedy bliskie jest przeniesienie tytułu własności nad rodzinnym majątkiem rolniczym.

Tak jak relacje związane ze sprawami gospodarstw między rolnikami a ich dziećmi – potencjalnymi następcami – są rozłożone w czasie, również i sytuację ekonomiczną gospodarstwa poddaje się opisowi z perspektywy trajektorii rozwojowej (Wojewodzic, 2017). Przyjmuje się, że młody sukcesor czy sukcesorka, obejmując gospodarstwo, dokonuje jego restrukturyzacji (np. realizuje nowe inwestycje, dokonuje reorientacji działalności), co odpowiada tzw. fazie wejścia do sektora rolnego. Podjęte działania mają skutkować intensyfikacji prowadzenia biznesu, który przypada na etap wzrostu gospodarstwa rolnego. Cykl rozwojowy kończy okres spowolnienia produkcyjno-ekonomicznego w sytuacji wycofywania się rolnika z aktywności zawodowej (tzw. wyjście). Zarówno proces przekazywania własności i zarządzania gospodarstwami, jak i ich rozwój jako działalności biznesowych wpisany jest w szeroki kontekst lokalnych i ponadlokalnych uwarunkowań ekonomicznych (koniunktura na rynku, poziom cen i konkurencji), środowiskowych (stan gleb, pogoda, zmiany klimatu) i instytucjonalnych (polityka rolna, prawo rolne) (May i in., 2019). Równocześnie jednak sukcesją łączy się z rozwojem demograficznym rodzin rolniczych oraz ich charakterystykami, składem i stanem. Potwierdzają to liczne badania ilościowe zrealizowane w kilkudziesięciu krajach, określające oddziaływanie różnych czynników na prawdopodobieństwo sukcesji gospodarstw rolnych (Rodriguez-Lizano, 2020)⁴. Wynika z nich, że obok przyczyn ekonomicznych, prawno-instytucjonalnych, przestrzennych i organizacyjnych, do istotnych determinant sukcesji należą cechy demograficzne i społeczne rodzin rolniczych, w tym w szczególności: wiek i płeć rolnika, poziom i rodzaj jego wykształcenia, liczba dzieci w rodzinie, wiek i płeć dzieci, miejsce zamieszkania dzieci czy poziom i rodzaj wykształcenia następcy (Suess-Reyes, Fuetsch, 2016).

W teorii i badaniach nad sukcesją gospodarstw rolnych przyjmuje się, iż szanse przekazania majątku rolniczego następcom z rodziny rosną wraz z **wiekami rolnika**. Zależność ta wydaje się oczywista. Im osoba zarządzająca jest starsza tym pogarsza się zwykle jej zdrowie i może zmniejszać się także zaangażowanie w sprawy gospodarstwa. Zbliżanie się do wieku emerytalnego rolnika oznacza również, że kwestia transferu własności i kompetencji kierowniczych gospodarstwa staje się coraz częściej rozważana. Zbiega się to z okresem rosnącej samodzielności dzieci oraz ich

⁴ Badacze konstruują modele ekonometryczne, w których starają się oszacować wpływ różnorodnych czynników na szanse sukcesji w gospodarstwach rodzinnych. I właśnie te demograficzne determinanty sukcesji zajmują w tych analizach istotną rolę.

decyzji odnośnie swojej przyszłości zawodowej. Pozytywny związek między wiekiem rolnika a sukcesją nie jest jednak jednoznaczny. Część badań dokumentuje bowiem ograniczenie prawdopodobieństwa sukcesji rodzinnej gospodarstwa po przekroczeniu przez rolnika zaawansowanego wieku. Istnieje bowiem pewien „punkt krytyczny wieku”, po którym transfer rodzinny majątku rolniczego staje się problematyczny. Rzecz jasna ów moment jest zróżnicowany w zależności od sytuacji poszczególnych rodzin i gospodarstw (Suess-Reyes, Fuetsch, 2016). Prowadzenie działalności rolniczej przez starszych rolników odzwierciedlać może zarówno brak następców czy niechęć młodych osób do wiązania swojego życia z rolnictwem i obszarami wiejskimi, co nieraz łączyć się może z likwidacją (sprzedażą) lub dzierżawą ziemi rolniczej i wyzbyciem się jej poza rodzinę.

Wpływ **płci rolnika** na sukcesję gospodarstwa ma niejednoznaczny charakter. Rolnictwo jest sektorem tradycyjnie silnie zmaskulinizowanym w wielu częściach świata (Brandth, 2002). Gospodarstwa były i są zwykle przekazywane dzieciom płci męskiej. Dzieje się tak z uwagi na ciągle silne przekonanie, iż z racji specyfiki zadań w gospodarstwie, łączących się z ciężką pracą w trudnych warunkach, względnie bardziej są do niej predystynowani mężczyźni niż kobiety. Rolę kobiet w funkcjonowaniu gospodarstw z reguły upatruje się we wspieraniu partnerów lub innych członków rodziny (np. pomoc przy niektórych pracach, włączanie się w kwestie administracyjno-finansowe). Z wymienionych powodów, jak pokazują badania z różnych krajów, posiadanie przez rolnika syna zwiększa prawdopodobieństwo sukcesji rodzinnej gospodarstwa (Rodriguez-Lizano, 2020). Oddziaływanie płci osób dotychczas kierujących działalnością rolniczą na przyszłą sukcesję nie jest oczywiste. Nierzadko kierowniczkami i właścicielkami gospodarstw są kobiety w starszym wieku, wdowy lub osoby wykonujące ten zawód „z wyboru”. Podejście do kwestii sukcesji gospodarstw nie odróżnia ich najczęściej od mężczyzn rolników, a dodatkowo rozwój mechanizacji oraz zmiany kulturowe, polegające na wzroście indywidualizmu i niezależności jednostek, sprawiły, że kwestie płci nie określają już w sposób automatyczny następstwa w gospodarstwach.

Dla powodzenia sukcesji gospodarstwa w rodzinie oprócz płci dzieci dużą rolę odgrywa jej skład, a zwłaszcza **liczba osób w rodzinie, a zwłaszcza liczba dzieci**. Czynniki te mają duże znaczenie głównie w państwach rozwiniętych gospodarczo, gdzie zaznacza się spadająca dzietność (także w rodzinach rolniczych) i pogarsza perspektywa ekonomiczna w sektorze rolnym dla małych i średnich podmiotów produkcyjnych. Z wymienionych powodów liczebność potomstwa i współzawodnicztwo między dziećmi o schedę rodzinną przestała zwykle zagrażać stabilności i integralności gospodarstwa rolnego (a w konsekwencji także bytowi rodziny rolniczej),

jak miało to miejsce w przeszłości⁵. Niezależnie od tego, w związku z małą atrakcyjnością pracy w rolnictwie i zamieszkania na obszarach wiejskich, oprócz wielkości rodziny często okolicznością sprzyjającą sukcesji jest zamieszkiwanie przynajmniej jednej osoby, zwłaszcza potencjalnego następcy, w miejscu lokalizacji gospodarstwa rolnego.

Wobec postępującej wiedzochłonności i specjalizacji rolnictwa coraz większej wagi w udanym prowadzeniu przedsięwzięć w tym sektorze nabierają kwalifikacje i różnorodne umiejętności. Podstawą dla ich pozyskiwania i rozwijania jest otrzymanie odpowiedniego **wykształcenia** przydatnego do zarządzania gospodarstwem rolnym. Przyjmuje się, że fachowa i formalna edukacja związana z rolnictwem sprzyja profesjonalnemu i strategicznemu podejściu do działalności rolniczej, które również uwzględnia znaczenie problemu sukcesji. Jednocześnie odpowiednie przygotowanie zawodowe rolnika podnosi zwykle wartość majątku produkcyjnego i stanowi przekazywany międzypokoleniowo cenny kapitał, przyczyniając się nierzadko do udanej sukcesji rodzinnej. Posiadanie wykształcenia rolniczego uprawdopodobnia również przejście gospodarstwa przez przedstawicieli kolejnej generacji, ponieważ świadczy o podążaniu przez potencjalnych następców „rolniczą ścieżką zawodową”. Odmienną rolę w sukcesji gospodarstw rolnych przypisuje się na ogół wykształceniu pozarolniczemu członków rodziny rolniczej. Posiadanie takich kwalifikacji oznacza najczęściej, iż użytkownicy gospodarstwa utrzymują się z różnych źródeł i są aktywni zawodowo na pozarolniczym rynku pracy. Proces dywersyfikacji dochodów wśród rodzin rolniczych i towarzyszące mu kształcenie do pracy w usługach lub przemyśle wymuszany jest od dawna przez zmiany gospodarcze. Dlatego, jak pokazują wyniki badań, posiadanie wykształcenia pozarolniczego zarówno przez rolników, jak i przez ich potomków ogranicza szansę sukcesji rodzinnej gospodarstw rolnych (Rodriguez-Lizano, 2020).

Analiza znaczenia cech demograficzno-społecznych dla sukcesji gospodarstw rolnych skłania do rozpatrywania tego procesu nie tylko w szerszym kontekście, ale i w długim okresie. Międzygeneracyjne przekazywanie majątku rolniczego stanowi bowiem nie tylko jednorazowy moment transferu własności, ale i wieloetapową sekwencję powierzenia zarządzania i przygotowywania sukcesorów do prowadzenia gospodarstw. Na przestrzeni wielu lat realizuje się w rodzinach pewnego rodzaju socjalizacja następców do wykonywania zawodu. Dla powodzenia sukcesji kształtowanie tożsamości dziecka do bycia rolnikiem oraz wzajemne relacje wśród osób spokrewnionych powinny przebiegać w negocjacyjny i harmonijny sposób oraz pozostawać w synchronizacji z kierunkiem rozwoju gospodarstwa rolnego (Fischer, Burton, 2014).

---

⁵ Niemniej naturalna konkurencja między dziećmi o przejęcie kierownictwa i majątku jest nadal częsta w firmach rodzinnych funkcjonujących w innych, bardziej opłacalnych niż rolnictwo, branżach gospodarki.

Rodzinne gospodarstwa rolne dominują w Europie i na świecie. Jednakże ze względu na zmiany strukturalne w rolnictwie model ten ulega przeobrażeniom. Coraz częściej mamy do czynienia z innymi formami organizacji pracy, wytwarzania i przetwarzania surowców i produktów rolnych. Przemiany na rynkach rolnych wymuszają także dostosowania w segmencie gospodarstw rodzinnych. Dlatego mówi się coraz częściej o tzw. transferach nierodzinnych gospodarstw lub sukcesjach nierodzinnych w rolnictwie (Joosse, Grubbstrom, 2017). W części krajów ma miejsce zjawisko destabilizacji rolnictwa rodzinnego oraz rekonstrukcji samych form gospodarstw, które stają się spółkami lub przedsiębiorstwami (Hervieu, 2019). Jednakże analiza teorii sukcesji gospodarstw rolnych oraz wyników przeprowadzonych dotąd badań pozwala stwierdzić fakt uzależnienia utrzymywania rodzinnej formy prowadzenia gospodarstwa rolnego nie tylko od kwestii ekonomicznych, ale także od wpływu czynników demograficznych związanych z wiekiem, dzietnością, płcią, mobilnością społeczno-zawodową oraz rodzajem i poziomem wykształcenia członków rodzin rolniczych. Innymi słowy, **w dalszym ciągu dla funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych w dłuższym okresie istotne znaczenie mają relacje między trajektorią rozwoju rodziny, jej pojedynczych członków i gospodarstwa rolnego.** Mimo zmian, presji na rolnictwo i dokonującej się reorganizacji jego struktur, funkcjonuje pokaźna część gospodarstw rolnych, w których proces falowania cyklu życia jednostki ekonomicznej i grupy jej użytkowników ściśle się ze sobą wiąże.

3. Skutki wybranych procesów demograficznych dla sukcesji gospodarstw rolnych w Polsce

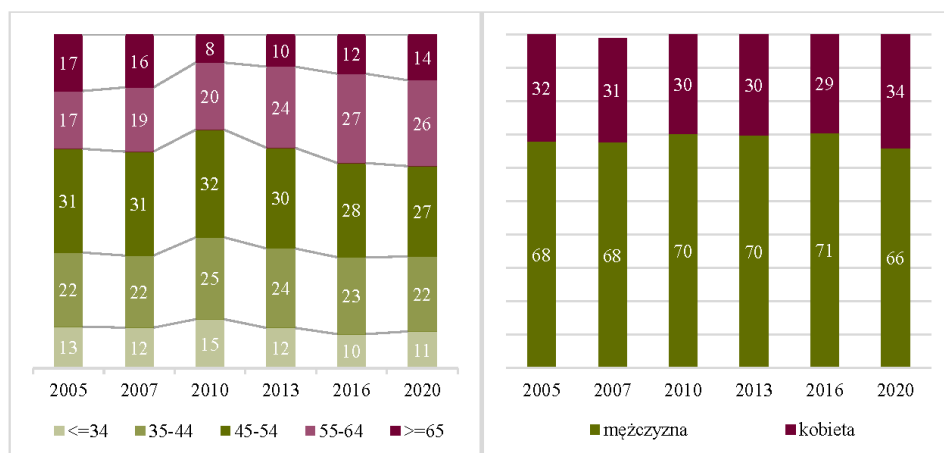
Przy rozpatrywaniu skutków zmian demograficznych dla sukcesji gospodarstw rolnych w Polsce należy brać pod uwagę fakt silnego zróżnicowania rodzinnego sektora rolnego. Kreśląc jego obraz, można wyodrębnić kilka grup gospodarstw o odmiennym potencjalnie ekonomicznym oraz głównych funkcjach wyznaczanych im przez użytkowników. Z badań wynika, że przeszło dwie trzecie spośród wszystkich gospodarstw nie stanowi głównego źródła utrzymania dla posiadających je rodzin (Zegar, 2019). Majątek rolniczy traktowany jest tam w różny sposób: jako element pozwalający na generowanie dodatkowych dochodów, sposób na samozaopatrzenie w żywność, dorobek rodzinny, lokata kapitału, zabezpieczenie socjalne czy działalność hobbyistyczna (Sikorska, 2013). Mniej niż jedną trzecią ogółu gospodarstw stanowią z kolei podmioty profesjonalne o znaczącej skali produkcji, gdzie przeważa rynkowa orientacja działalności, odtwarzany jest majątek trwały, a dochód rolniczy ma zasadnicze znaczenie dla domowych budżetów (Zegar, 2019). We wszystkich wspomnianych rodzajach gospodarstw sukcesje przebiegają na ogół w odmienny sposób. Inna waga strategiczna jest przypisywana transferowi majątku rodzinnego w zależności od jego roli w kształtowaniu krótko- i długookresowej sytuacji ekonomicznej użytkowników.

Niezależnie od tego trwałą tendencją odnoszącą się do całej zbiorowości gospodarstw we wszystkich regionach kraju jest starzenie się populacji ich kierowników (Stanny, Rosner, Komorowski, 2018). Proces ten odzwierciedlają w Polsce zmiany w strukturze rolników według wieku. Według danych Eurostatu w okresie między 2005 a 2020 r. udział kategorii wiekowej 55–64 lata zwiększył się z 17 do 26%, przy spadku odsetka względnie najmłodszych producentów rolnych (z 13 do 11%)⁶ (wykr. 1). Dodatkowo dane GUS dokumentują zwiększenie się średniego wieku rolników w latach 2010–2020 o trzy lata (GUS, 2021b). Starzenie się zbiorowości rolników będzie wiązało się z szeregiem wyzwań natury produkcyjnej, zdrowotnej i społecznej. W dłuższej perspektywie proces ten powinien wzmocnić skalę transferów nierynkowych i rynkowych ziemi rolniczej, zwiększając jej koncentrację oraz w konsekwencji spadek liczby gospodarstw. Brak sukcesji spowoduje przede wszystkim zanik najmniejszych podmiotów (np. zlokalizowanych na terenach poddanych presji urbanizacji czy gospodarstw bez produkcji na rynek).

Rolnictwo w Polsce jest sektorem zmaskulinizowanym (Harasimowicz, 2019). Jeżeli chodzi o grupę kierowników gospodarstw rolnych, to większość, czyli ponad dwie trzecie, stanowili mężczyźni. Struktura osób kierujących gospodarstwami według płci pozostaje względnie stabilna i waha się nieznacznie (wykr. 1). Od dawna zaznacza się również prawidłowość, iż im mniejsze gospodarstwo (co oznacza zwykle także uzyskiwanie z niego niższego dochodu), tym częściej prowadzą go kobiety rolniczki (Michalska, 2013). W kolejnych latach należy się spodziewać braku zauważalnych zmian, jeżeli chodzi o rozkład według płci osób zarządzających gospodarstwami rolnymi. Stabilność w tym względzie nie powinna oddziaływać na sukcesje w rolnictwie. Tendencja powolnego zmniejszania się ogólnej liczby gospodarstw, a zwłaszcza tych drobnych spełniających funkcje pozaprodukcyjne oraz odpływu młodych kobiet z obszarów wiejskich może w przyszłości nawet pogłębić skalę defeminizacji krajowego rolnictwa.

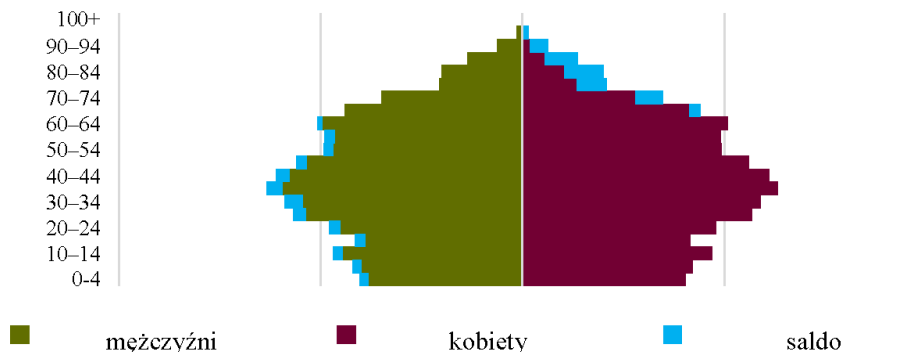
⁶ Dynamiczny spadek liczby młodych rolników (osób kwalifikujących się do specjalnego wsparcia WPR skierowanego do osób w wieku poniżej 40 lat) w Polsce pokazują także dane ARiMR. Na przestrzeni lat 2006–2019 zbiorowość młodych beneficjentów zmniejszyła się o ponad 200 tys. osób, czyli z 527 do 316 tys. (o 39%). Jednocześnie powierzchnia gruntów rolnych kwalifikujących się do płatności, na której gospodaruje ta kategoria odbiorców wsparcia zmalała z 4,8 do 4,0 mln ha (MRiRW, 2022).

Wykr. 1. Zmiany w strukturze według wieku (lewa strona) i płci rolników (prawa strona) w Polsce w latach 2005–2020

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

W warunkach Polski liczebność kobiet i mężczyzn na obszarach wiejskich oraz wśród ludności rolniczej oddziałuje na tworzenie i odtwarzanie rodzinnych gospodarstw rolnych. Mężczyźni, którzy z reguły są potencjalnymi lub faktycznymi następcami ze względu na malejącą liczbę młodych kobiet na obszarach wiejskich w Polsce, mają trudności ze znalezieniem partnerek. Od lat nasiloną jest selektywna migracja młodych kobiet z terenów wiejskich w kraju, którą odzwierciedla m.in. piramida demograficzna ludności wiejskiej w Polsce w 2020 r. (wykr. 2). Wskazana kategoria wiekowa kobiet skłania się do wyboru miast jako miejsc życia i aktywności zawodowej (Stanny, Strzelecki, 2020). Z kolei nadreprezentacja kobiet na obszarach wiejskich zaznacza się w starszych kategoriach wiekowych, co ma związek z ich przeciętnie dłuższym niż mężczyźni dalszym trwaniem życia. Z tego powodu na wsi częste są sytuacje prowadzenia gospodarstw domowych, a także małych gospodarstw rolnych, przez starsze kobiety.

Wykr. 2. Piramida demograficzna ludności wiejskiej w Polsce w 2020 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2021b). *Rocznik Demograficzny*.

Kolejną zmianą demograficzną oddziałującą na sukcesje gospodarstw rolnych w Polsce jest malejąca dzietność. Ludność żyjąca na terenach wiejskich, w tym także ludność użytkująca gospodarstwa rolne, upodabnia się pod tym względem do mieszkańców miast. Z punktu widzenia trwałości rodzinnych gospodarstw rolnych problemem jest fakt, iż zawęża się krąg osób w rodzinie, którym można by przekazać majątek rolniczy. Proces ten wzmacnia odpływ migracyjny ludności z większości obszarów wiejskich w kraju, a szczególnie migracje z terenów położonych z dala od wpływu aglomeracji i dużych miast, gdzie zwykle funkcjonują gospodarstwa rolne (tzw. gminy o dominacji funkcji rolniczej) (Stanny, Rosner, Komorowski, 2018). Wymienione zjawiska potwierdzają dane GUS dotyczące liczebności osób w poszczególnych grupach społeczno-ekonomicznych. Wynika z nich, że zmniejsza się przeciętna liczba osób w rodzinach rolniczych (tablica). W latach 2006–2019 dla gospodarstw domowych rolników wskaźnik ten zmalał z 4,28 do 3,55. Malejąca na skutek spadku dzietności i odpływu migracyjnego liczba osób w rodzinach rolniczych przyczynia się do występowania znaczącej liczby gospodarstw rolnych bez następców. W związku z tą sytuacją problemy z sukcesją są obserwowane również wśród części rodzin, dla których działalność rolnicza stanowi główne źródło dochodów.

Tablica. Przeciętna liczba osób w grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych

Wyszczególnienie	2006	2010	2013	2016	2019
Pracowników	3,57	3,46	3,38	3,26	3,06
Rolników	4,28	3,82	3,76	3,75	3,55
Pracujących na własny rachunek	3,37	3,33	3,19	3,13	3,04
Emerytów	2,20	2,03	2,03	1,95	1,82
Rencistów	2,28	1,89	1,85	1,79	1,55
Utrzymujących się z innych źródeł	3,04	3,18	2,85	2,63	3,31

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2006–2019). *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2019*.

Jednym z wymiarów przeobrażeń demograficznych, mogącym oddziaływać na sukcesję gospodarstw rolnych, jest zmiana w odniesieniu do poziomu kwalifikacji formalnych rolników w Polsce. Niezależnie od tego, że rolnicy cechowali się relatywnie niskim poziomem wykształcenia ogólnego, to w ostatnich latach zauważalna była poprawa ich przygotowania edukacyjnego. Wśród ogółu kierowników gospodarstw odnotowano bowiem zwiększenie się udziału osób z wykształceniem ogólnym wyższym i średnim zawodowym. Relatywnie wyższy poziom wykształcenia ogólnego charakteryzował właścicieli gospodarstw, którzy byli zorientowani na wykonywanie pracy zarobkowej w branżach pozarolniczych. W dłuższym okresie wśród części z tych osób zauważalna jest tendencja do zupełnego wycofywania się z rolnictwa i sprzedaży gospodarstwa poza rodzinę. W efekcie, wśród wszystkich rolników maleje również udział osób dysponujących szkolnym wykształceniem rolniczym. Przeszło połowa zarządzających gospodarstwami w Polsce nie posiadała formalnego przygotowania do prowadzenia gospodarstwa. Wysokie kwalifikacje rolnicze mieli z reguły kierownicy dużych obszarowo i wysokotowarowych gospodarstw, w których realizowano inwestycje mające na celu rozwój działalności. Byli to często w ostatnich latach względnie młodzi rolnicy. Proces zdobywania kwalifikacji zawodowych przydatnych do prowadzenia gospodarstw obserwowany był także wśród młodych sukcesorów, którzy dzięki temu mogli ubiegać się o dotacje na rozwój gospodarstw w ramach WPR.

4. Podsumowanie

Temat sukcesji staje się obecnie szeroko dyskutowany. Jednym z powodów tego zainteresowania jest fakt, że obecnie bardzo często mówi się o kryzysie demograficznym w rolnictwie, a w sukcesji gospodarstw upatruje się jednego ze sposobów na złagodzenie czy rozwiązanie tego problemu.

Sektor rolny jest istotnie uzależniony od sukcesji, ponieważ dominuje w nim rodzinny sposób organizacji produkcji. Sukcesja stanowi krytyczny element dla długookresowego trwania rolnictwa rodzinnego, czyli społecznego zrównoważenia rolnictwa. W procesie międzygeneracyjnego przekazywania gospodarstw kwestie demograficzne mają ciągle zasadnicze znaczenie. Celem rozdziału było pokazanie sukcesji gospodarstw rolnych w Polsce w szerszym kontekście. Z przeprowadzonych analiz wynikało, że zmiany demograficzne w Polsce polegające na starzeniu się ludności, malejącej dzietności i selektywnych migracjach z obszarów wiejskich wzmacniają przeobrażenia strukturalne w sektorze rolnym i w długim okresie wpływają na modyfikację dotychczasowych modeli sukcesji gospodarstw. Demografia okazuje się być bowiem czynnikiem, który wzmacnia inne uwarunkowania mające wpływ na zmiany w rolnictwie, a mianowicie: globalizację i restrukturyzację sektora produkcji rolnej. Na zmiany demograficzne w tym segmencie gospodarki nakładają się przeobrażenia

polegające na koncentracji ziemi, kapitału i produkcji rolnej. Odzwierciedla je chociażby zmniejszanie się ogólnej liczby gospodarstw rolnych. Jednocześnie rosną wymagania wobec rolnictwa ze strony społeczeństwa oraz instytucji odpowiedzialnych za prowadzenie polityki rolnej. W warunkach wsparcia publicznego warunkowanego spełnianiem szeregu wymogów środowiskowych, pogarszających się warunków agroklimatycznych czy zmiennej sytuacji na rynkach, prowadzenie opłacalnej działalności rolniczej stanowi duże wyzwanie często zniechęcające młode pokolenie do wiązania swojej przyszłości z produkcją rolną i obszarami wiejskimi. Z drugiej strony zjawiskom ludnościowym na obszarach wiejskich towarzyszą przemiany modeli życia oraz trendy społeczno-kulturowe.

Warto zaznaczyć, że zmiany demograficzne oddziałują niewątpliwie na całą zbiorowość gospodarstw rolnych, ale dotyczą ją z różną siłą. W gospodarstwach wielkotowarowych, funkcjonujących w sposób podobny do firm z pozarolniczych branż gospodarki, wpływ uwarunkowań demograficznych na ich sukcesję jest relatywnie najmniejszy. Problem z następstwem pojawia się tam rzadziej ze względu na wysoką wartość tych gospodarstw funkcjonujących na rynku, podobnie jak inne dochodowe podmioty usługowe czy produkcyjne. W gospodarstwach rolnych z relatywnie mniejszym potencjałem ekonomicznym, a spełniających różne funkcje społeczno-ekonomiczne, użytkownicy zwykle utrzymują się z różnych źródeł dochodów. Produkcja rolna i inwestycje w działalność rolniczą są tam nierzadko ograniczane. Kwestia wycofania się z działalności i sprzedaży lub dzierżawy ziemi jest w takich przypadkach częściej rozważana, co oznacza że potencjalni następcy nie wiążą swojej przyszłości zawodowej z rolnictwem. Z tego powodu utrzymanie gospodarstwa w rodzinie w kolejnym pokoleniu pozostaje problematyczne. Z kolei w gospodarstwach traktowanych jako hobby czy miejsce życia rodziny sukcesja stanowi zwykle mniejsze wyzwanie dla użytkowników. Gospodarstwo rolne pełni wtedy rolę siedliska, sposobu na ulokowanie majątku czy pozyskanie dodatkowych dochodów lub żywności. Jego sukcesja następuje z opóźnieniem, a majątek rolniczy stanowi jeden z ważnych aktywów rodziny.

Zmiany pokoleniowe w rolnictwie wiążą się ściśle z sukcesją gospodarstw rolnych, która jest złożonym procesem ekonomicznym, prawnym i społecznym. Jest on rozciągnięty w czasie i wpływa na sytuację wszystkich członków rodziny rolniczej. W Polsce zarówno wśród rolników, ich potencjalnych następców, jak i osób z nimi związanych uwidacznia się potrzeba zwiększenia świadomości i wszechstronnej wiedzy na temat sukcesji gospodarstw, jej uwarunkowań, sposobów realizacji i skutków (Czekaj, 2018). Transfer własności gospodarstwa rolnego i przekazanie zarządzania nim niosą bowiem ze sobą szereg wyzwań dotyczących sytuacji finansowej, prawnej i psychologicznej członków rodziny, jak również potrzebę odpowiedniego kształtowania międzypokoleniowej współpracy w celu realizacji oczekiwań zarówno generacji

wycofującej się z prowadzenia działalności rolniczej, jak i osób ją rozpoczynających (Ginter, Kaluza, Niewęglowski, 2016). Jednocześnie istnieje konieczność odpowiedniego wsparcia merytorycznego i społecznego ludności rolniczej w zakresie planowania i przeprowadzania przekazywania gospodarstw rolnych, w tym m.in. poprzez szkolenia, działania informacyjne i doradztwo specjalistyczne (*Biuletyn...*, 2021).

Bibliografia

- Baker, J.R., Lobley, M., Whitehead, I. (2016). *Keeping it in the family: international perspectives on succession and retirement on family farms*. Routledge.
- Biuletyn o znaczeniu zmian jakościowych w przemianie pokoleniowej w gospodarstwach rolnych 2020*. Business Brief, Sure Farm. <http://www.irwirpan.waw.pl/740/biuletyn-o-znaczeniu-zmian-jakosciowych-w-przemianie-pokoleniowej-w-gospodarstwach-rolnych>. Dostęp: 9.04.2021.
- Brandth, B. (2002). Gender identity in european family farming. A literature review, *Sociologia Ruralis*, 3(42). Wiley Blackwell.
- Calus, M. (2009). *Factors explaining farm succession and transfer in Flanders*. Ghent University.
- Czekaj, M. (2018). Plan sukcesji w gospodarstwie rolnym. *Więś i Rolnictwo*, 3(180), 211–227.
- Dudek, M., Wojewodzic, T. (2021). Does a demographic crisis threaten European and Polish agriculture? *Więś i Rolnictwo*, 1(190), 97–117. <https://doi.org/10.53098/wir012021/05>.
- Fischer, H., Burton, R.J.F. (2014). Understanding farm succession as socially constructed endogenous cycles. *Sociologia Ruralis*, 54.
- Gasson, R.E., Errigton, A. (1993). *The farm family business*, CAB International, Wallingford.
- Ginter, A., Kaluza, H., Niewęglowski, M. (2016). Sukcesja gospodarstw rolnych oparta na wiedzy. Studium przypadku. *Rocz. Nauk. SERiA*, 18(4), 62–66.
- Główny Urząd Statystyczny. (2018). *Urodzenia i dzietność*. Informacje sygnałne.
- Główny Urząd Statystyczny. (2021a). *Pracujący i nakłady pracy w gospodarstwach rolnych w okresie 12 miesięcy – wyniki wstępne PSR 2020*. Informacje sygnałne. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/psr-2020/pracujacy-i-naklady-pracy-w-gospodarstwach-rolnych-w-okresie-12-miesiecy-wyniki-wstepne-psr-2020,5,1.html>. Dostęp: 27.02.2021.
- Główny Urząd Statystyczny. (2021b). *Rocznik Demograficzny*.
- Główny Urząd Statystyczny. (2006–2019). *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2019*.
- Harasimowicz, J. (2019). Natural born farmer. Rural childhood and farm work in eastern Poland. *Anthropology of East Europe Review*, 36(1), 40–58.
- Hervieu, B. (2019). Ewolucja gospodarstw rolnych: rozpad wzorców (modeli). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3(360), 5–12.
- Holzer, J. (2003). *Demografia*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 130–158.
- Joosse, S., Grubbstrom, A. (2017). Continuity in farming – Not just family business. *Journal of Rural Studies*, 50, 198–206.
- Klank, L. (2006). *Sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Komisja Europejska. (2015). *Young farmers and the CAP*. Publications Office of the Luxembourg: European Union.

- Komisja Europejska. (2019). *Evaluation of the impact of the CAP on generational renewal, local development and jobs in rural areas*. Final Report, CCRI, OIR, ADE.
- Laband, D.N., Lentz, B.F. (1983). Occupational inheritance in agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, 65(2).
- May, D., Arancibia, S., Behrendt, K., Adams, J. (2019). Preventing young farmers from leaving the farm: Investigating the effectiveness of the young farmer payment using a behavioural approach. *Land Use Policy*, 82. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.12.019>.
- Michalska, S. (2013). Tradycyjne i nowe role kobiet wiejskich. *Wież i Rolnictwo*, 2(159), 124–139. <https://kwartalnik.irwirpan.waw.pl/wir/article/view/442>.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. (2022). *Załącznik nr 2. Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie i utrzymanie młodych rolników oraz innych nowych rolników i ułatwianie zrównoważonego rozwoju działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*. <https://www.gov.pl/attachment/6fa66719-ee18-4d8e-b6a3-959052ed9759>.
- Pietrzak, M., Zięta, W. (2022). Beyond the Black Box: Towards a Systems Theory of Farming Family and Family Farm. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 370(1), 42–86. <https://doi.org/10.30858/zer/143079>.
- Popczyk, W. (2018). *Implikacje struktury rodziny dla planowania sukcesji w przedsiębiorstwach rodzinnych – relacje z badań. Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 19(7.1), 101–114.
- Rodriguez-Lizano, V, Montero-Vega, M, Sibelet, N. (2020). Which variables influence the succession process in family farms? A literature review. *Cah. Agric.* 29, 39.
- Sikorska, A. (2013). Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1(334), 8–21.
- Stanny, M., Strzelecki, P. (2020). Ludność wiejska. W: J. Wilkin, A. Hałasiewicz. *Polska wieś 2020. Raport o stanie wsi*, 31–55.
- Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Stanny, M., Rosner, A., Komorowski, Ł. (2018). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III*. Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Styś, W. (1959). *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*. Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A. Nr 62, Wrocław.
- Suess-Reyes, J., Fuetsch, E. (2016). The future of family farming: a literature review on innovative, sustainable and succession-oriented strategies. *Journal of Rural Studies*, 47.
- Tomczak, F. (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Więcek-Janka, E. (2014). Kompetencje menedżerskie sukcesorów – inżynierów w firmach rodzinnych. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, Łódź, 15, 8, cz. 2, 139–155.
- Wojewodzik, T. (2017). Procesy dywestycji i dezagraryzacji w rolnictwie o rozdrobnionej strukturze agrarnej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rolniczego im. Hugona Kołłątaja w Krakowie*, rozprawy, 412, 98–104.
- Zegar, J.St. (2018). *Kwestia agrarna w Polsce*. Wydawnictwo IERiGŻ-PIB.
- Zegar, J.St. (2019). Perspektywy gospodarstw rodzinnych w Polsce. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3(360), 31–53.

Psychospołeczne i zdrowotne konsekwencje starzenia się mieszkańców wsi

1. Wprowadzenie

Od ostatnich kilku dekad na sile przybiera proces starzenia się społeczeństw, zwłaszcza krajów europejskich, stając się jednym z wiodących problemów ekonomicznych, społecznych i medycznych. W Polsce, według danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), liczba ludności w wieku 65 lat i więcej (stan na dzień 30 czerwca 2021 r.) wynosiła 7 175 237 (Cierniak-Piotrowska, Dąbrowska, Stelmach, 2021). Warto podkreślenia jest to, że w 2050 r. liczba seniorów w Polsce wzrośnie z obecnych 25% do prawie 40%, co uczyni polskie społeczeństwo jednym z najstarszych w Europie. Dynamiczne zmiany demograficzne wyrażające się postępującym starzeniem się populacji zauważalne są zwłaszcza na terenach wiejskich Polski.

Procesowi starzenia się człowieka towarzyszy zazwyczaj obniżenie jego sprawności fizycznej i psychicznej, a także wzrost zapadalności na choroby, zwykle przewlekłe, ściśle związane z wiekiem. Wśród nich dominują choroby układu krążenia, cukrzyca, choroby kostno-stawowe, nowotworowe, chroniczne choroby oddechowe i płucne oraz zaburzenia psychiczne i choroby neurodegradacyjne (m.in. choroba Parkinsona, choroba Alzheimerera, otępienie) (Golinowska, Tambor, 2018; Boutayeb, Boutayeb, 2005).

Po 80. roku życia zazwyczaj pojawia się wielochorobowość i towarzyszące jej ograniczenia. W tej grupie wiekowej znacząco wzrasta udział osób z wysokim stopniem niepełnosprawności obejmującej takie obszary, jak: mobilność, aktywność życiowa i uczestnictwo (Jaul, Barron, 2017; Ćwirlej-Sozańska i in., 2020). Problemy z ogólną sprawnością motoryczną, mobilnością i komunikacją prowadzą zwykle do regresu ról społecznych, a w rezultacie do wykluczeń i marginalizacji osób w podeszłym wieku. Istnieje wtedy zwiększone ryzyko wystąpienia zjawiska dyskryminacji ze względu

---

^a Instytut Medycyny Wsi w Lublinie.

na wiek, tzw. ageizmu (ang. *agism i ageism*) (Mastalski, 2015). *Diagnoza społeczna Polaków* pokazuje, że stan zdrowia, sytuacja rodzinna, zaspokojenie potrzeb materialnych (w tym mieszkaniowych) oraz posiadanie wsparcia społecznego i rodzinnego to czynniki, które w największym stopniu decydują o jakości życia seniorów (Czapiński Błędowski, 2014). Czynniki te nabierają szczególnego znaczenia w odniesieniu do seniorów zamieszkujących tereny wiejskie, co jest konsekwencją utrudnionego ich dostępu do placówek opiekuńczych i opieki zdrowotnej, a także niedostatku informacji o realizowanych programach zdrowotnych, wydarzeniach kulturalnych i edukacyjnych czy wreszcie trudności komunikacyjnych i ekonomicznych uniemożliwiających uczestnictwo w różnego typu inicjatywach poza miejscem zamieszkania. Problemy te dotyczyć mogą zwłaszcza osób samotnych, niemobilnych, niemogących skorzystać z doraźnej pomocy rodziny czy znajomych (Garbaccio i in., 2018). Dodatkowym czynnikiem ograniczającym seniorów w pozyskiwaniu wiedzy i komunikacji interpersonalnej są trudności z wykorzystywaniem przez nich rozwijających się technologii informatycznych, w tym głównie korzystania z Internetu (Grassi, Caruso, Da Ronch, 2020).

Celem niniejszego opracowania jest analiza psychospołecznych i zdrowotnych konsekwencji starzenia się mieszkańców wsi. Podstawą do opracowania jest przegląd piśmiennictwa oraz wyniki uzyskane podczas realizowanych przez Instytut Medycyny Wsi w Lublinie ogólnopolskich badań przesiewowych rolników i ich rodzin ubezpieczonych w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) pn. „Program przesiewowych badań zdrowotnych dla mieszkańców terenów wiejskich”, zrealizowanych w latach 2015–2017 na próbie 9 125 osób dorosłych, finansowanych przez Fundusz Składkowy KRUS.

2. Zjawiska społeczne i zdrowotne towarzyszące procesowi starzenia

Jak już wspomniano we wstępie, tereny wiejskie należą do intensywnie starzejących się. Osoby w wieku poprodukcyjnym stanowią tam około 25% ogółu mieszkańców. Analiza danych statystycznych pokazuje, że regionami najszybciej starzejącymi się w Polsce są województwa: podlaskie, mazowieckie, łódzkie, lubelskie i świętokrzyskie (Baer-Nawrocka, Bartkowski, Chmielewska, 2020).

Zjawiskami społecznymi i zdrowotnymi towarzyszącymi starzeniu się mieszkańców wsi są:

- feminizacja;
- singularyzacja i domocentryzm;
- spadek dochodów, w porównaniu z okresem aktywności zawodowej;
- zaburzenie w realizacji potrzeb podstawowych;
- pogorszenie stanu zdrowia.

Według danych Głównego Urzędu Statystycznego współczynnik feminizacji na wsi w populacji ogólnej wynosi 101, jednakże uwzględniając kolejne przedziały wiekowe osób mających 65 lat i więcej wyraźnie dostrzega się jego sukcesywny wzrost. I tak wśród osób mających 65–69 lat wynosi on 107, 70–74 lata – 126, 75–79 lat – 156, 80–84 lata – 193, a w przypadku 85 lub więcej lat – aż 272 (Cierniak-Piotrowska, Dąbrowska, Stelmach, 2021).

Istotną psychospołeczną konsekwencją starzenia się mieszkańców wsi jest singularyzm, manifestujący się wysokim odsetkiem jednoosobowych gospodarstw domowych.

W związku z dominującym udziałem kobiet w strukturze mieszkańców wsi w wieku co najmniej 70 lat, udział kobiecych jednoosobowych gospodarstw domowych w najstarszych kategoriach wiekowych jest przeważający. Największą grupę wśród jednoosobowych gospodarstw domowych na wsi stanowią gospodarstwa osób w wieku 70 lat lub więcej – wśród kobiet około 46%, natomiast wśród mężczyzn 20% (w mieście odpowiednio: 37 i ponad 21%). Z kolei gospodarstwa jednoosobowe osób 60–69 lat zamieszkujących wieś – wśród kobiet stanowią ponad 34%, a mężczyzn – 32% (w mieście odpowiednio: 31 i 23%) (Łysoń, 2020).

Seniorzy samodzielnie zamieszkujący są grupą społeczną szczególnie narażoną na osamotnienie i samotność, rozumianą jako znaczne ograniczenie relacji interpersonalnych lub całkowity ich brak. Poza samodzielnym zamieszkiwaniem, u jej źródeł leżą m.in. problemy zdrowotne związane z wiekiem, ograniczona mobilność, ale również świadomy wybór ograniczenia kontaktów z otoczeniem czy wreszcie brak możliwości nawiązania relacji (Świtoń, Wnuk, 2015). Następstwem samotności osób starszych, połączonej z ograniczoną sprawnością i pozostawaniem w zależności od nierzadko innych osób, jest depresja. Szacuje się, że stany depresyjne występują u 5–30% osób, które ukończyły 65. rok życia (Wasilewska-Ostrowska, 2013). Badania Pacian i in. (Pacian, 2014) pokazały, że wraz z wchodzeniem w kolejne etapy starości udział seniorów z objawami depresji wzrasta, osiągając szczyt około 75. roku życia, jednocześnie prowadząc do obniżenia jakości życia.

Z kolei badania autorów spoza Polski dowodzą, że częstość występowania objawów depresyjnych wśród osób starszych mieszkających na wsi wynosiła 36,9%. Zdecydowanie częściej doświadczały ich kobiety aniżeli mężczyźni (45,1 vs 33,4%). Najwyższy udział seniorów zamieszkujących wieś doświadczających depresji odnosił się do grupy wiekowej 71–80 lat (45,2%). Czynnikiem zwiększającym ryzyko wystąpienia depresji były m.in. rzadkie odwiedziny dzieci, zła sytuacja życiowa, niska aktywność fizyczna, jak też wielochorobowość przewlekła (Guoping i in., 2016). Według Kazana i Gebara (2022) predyspozycje do wystąpienia zaburzeń depresyjnych związanych z płcią wskazują na częstsze zgłaszanie typowych objawów depresyjnych, takich jak obniżony nastrój lub anhedonia, przez kobiety zamieszkujące wieś w po-

równaniu do zamieszkałych tam mężczyzn. Różnice te mogą wynikać z uwarunkowań kulturowych zakorzenionych w tradycyjnym poglądzie na męskość, utożsamianą z siłą, brakiem słabości oraz ze stygmatyzacji osób z problemami psychicznymi (Kazan, Gebara, 2022).

Badania realizowane w grupie seniorów wyraźnie pokazują, że czynnikiem wzmacniającym ich samoocenę stanu zdrowia, ale też obiektywnie mierzoną jakość życia, jest zamieszkiwanie z rodziną i zaangażowanie w różne formy aktywności (Garbaccio i in., 2018; Chruściel, Szczekala, Derewiecki, 2018; Sovariova Soosova, 2016). Jednocześnie osoby obarczone wielochorobowością i samotnością, objęte długoterminową opieką instytucjonalną (w domach opieki lub w domach dziennej opieki), charakteryzują się lepszym stanem zdrowia fizycznego i psychicznego niż osoby znajdujące się w takiej sytuacji i objęte doraźną profesjonalną opieką domową (Dobrzyn-Matusiak i in., 2014).

Szczególnie trudnym okresem dla osób starszych zamieszkujących wieś był okres pandemii COVID-19, w którym ze względu na ryzyko zakażenia zmuszone były do rezygnacji z bezpośrednich kontaktów z innymi ludźmi, zwłaszcza spoza rodziny lub do znaczącego ich ograniczenia. Taki okres izolacji seniorów to czynnik istotnie pogarszający ich stan zdrowia psychicznego i fizycznego, w którym szczególnie niedozowne staje się wsparcie instytucjonalne (Santini, Jose, Cornwell, 2020; Lutomski, Kaczoruk, Florek-Łuszczki, 2021).

Brak możliwości lub chęci nawiązania relacji przez osoby samotne z innymi osobami z bliskiego otoczenia społecznego, ale także ukończony 80 rok życia, to czynniki istotnie decydujące o domocentryzmie. Głównymi sposobami spędzania wolnego czasu stają się wówczas bierne formy, w tym przede wszystkim: oglądanie telewizji, słuchanie radia, czytanie, chodzenie do kościoła oraz aktywności związane z codziennym prowadzeniem gospodarstwa domowego, uprawianie działki, opieka nad wnukami lub współmałżonkiem (Białobrzaska i in., 2016; Bienkuńska, 2020).

Zjawiskiem towarzyszącym domocentryzmowi seniorów zamieszkujących wieś jest tzw. „syndrom znikającej ławeczki”, odzwierciedlający poczucie trwania „miejsca”, które związane było z doświadczanymi aktywnościami podejmowanymi w relacjach rodzinnych, więziach sąsiedzkich i poczuciu wspólnotowości mieszkańców wsi. „Ławeczka” stanowiła przedmiot i przestrzeń budującą i wzmacniającą więzi społeczne wśród mieszkańców wsi. W ostatnich latach zastępowana jest przez ogrodzenia dzielące wyraźnie przestrzeń, prowadząc do znikania miejsc spontanicznych spotkań mieszkańców terenów wiejskich, co sprzyja rozluźnieniu więzi społecznych i poczucia izolacji społecznej która prowadzi niejednokrotnie do jeszcze większego nasilenia się domocentryzmu i poczucia osamotnienia seniorów (Białobrzaska i in., 2018). Aż 36,1% seniorów mieszkających na wsi (65 lat i więcej) doświadcza braku przyjaciół, a 8,4% izolacji (Bieńkuńska, 2020). Nasilenie domocen-

tryzmu powoduje wzrost zapotrzebowania seniorów mieszkających na wsi na pomoc w ciężkich pracach domowych, zakupach, skomplikowanych czynnościach życia codziennego (Dziechciaż i in., 2012).

Dla osób w wieku senioralnym, w szczególności samotnych, fundamentalnym elementem jest jak najdłuższe utrzymanie samodzielności zarówno w wymiarze fizycznym, jak i psychospołecznym oraz materialnym. Procesy zachodzące w organizmie, związane z wchodzeniem w kolejne etapy starości, począwszy od wieku podeszłego, przez późną starość do wieku sędziwego, sprawiają obniżenie sprawności psychoruchowej, z czasem mogą ograniczyć możliwość, a nawet uniemożliwić, wykonywanie czynności podstawowych życia codziennego.

Z badań wynika, że mieszkańcy wsi w wieku podeszłym mają znacznie niższą wydolność funkcjonalną w porównaniu do mieszkańców miast. Najwięcej trudności w wykonywaniu podstawowych codziennych czynnościami u badanych seniorów związanych było z ubieraniem i rozbieraniem się, utrzymaniem higieny osobistej oraz przygotowywaniem posiłków, robieniem zakupów oraz sprzątaniem (Rybka, Rezmerska, Haor, 2016).

Okres zakończenia aktywności zawodowej i wejście w wiek poprodukcyjny wiąże się zazwyczaj z obniżeniem dochodów. Dla seniorów mieszkających na wsi, będących rolnikami, wraz z przekazaniem gospodarstwa rolnego głównym źródłem dochodu staje się zasiłek emerytalny wypłacany przez KRUS. **Podstawowa emerytura wynosi 1084, 58 zł, a przeciętna – 1339, 44 zł brutto** (KRUS, 2022). Według danych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, średni okres pobierania świadczeń emerytalnych z KRUS w 2019 r. przez osoby 60+ wynosi 22,83 roku (Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, 2020) W efekcie aż 22% mieszkańców wsi mających 65 lat i więcej żyje w relatywnym ubóstwie dochodowym (Bieńkuńska, 2020), które może być źródłem deprivacji potrzeb materialnych, ale też społecznych i zdrowotnych. Według danych GUS 19,2% seniorów ze wsi mających 60 lat i więcej ocenia swoją sytuację materialną jako złą lub bardzo złą (Łysoń, 2020).

Za wiodącą przyczynę ubóstwa osób starszych w Polsce uważa się niski poziom dochodów i brak oszczędności służących zaspokojeniu bieżących potrzeb. Pojawiające się wraz z upływem lat problemy zdrowotne oraz obniżenie sprawności wymuszają na seniorach korzystanie z usług i pomocy osób trzecich, często odpłatnej, skutkują koniecznością zwiększenia nakładów na proces leczenia, w tym zakup leków i komercyjnych usług medycznych (Bojanowska, 2012). Złą sytuację materialną seniorów należy uznać za czynnik ograniczający zaspokojenie podstawowych potrzeb egzystencjalnych, potrzeb zdrowotnych, pożądanego sposobu spędzania czasu wolnego, partycypowania w preferowanych formach życia kulturalnego czy wreszcie potrzeb edukacyjnych (Cęcelek, 2019). W przypadku seniorów zamieszkujących wieś ograniczenia te wzmacniane są przez niską dostępność do instytucji realizujących wymienione formy usług i działalności. Pomiędzy miastem a wsią zauważa się znaczne dysproporcje w wyposażeniu na niekorzyść regionów wiejskich, a przez to i ko-

rzystaniu z takich miejsc kulturalnych, jak: kina, muzea, opery i wystawy, na niekorzyść terenów wiejskich (Murawska, 2015), co może rzutować na postrzeganie przez seniorów swojej pozycji w rodzinie i otoczeniu społecznym.

Co piąty senior ze wsi zgłasza zachwianie poczucia bezpieczeństwa rodzinie (22,2% wskazań), więcej niż co czwarty – osłabienie przekonania o byciu ważnym i potrzebnym w gronie najbliższych (27,8% wskazań), a aż 38,9% ma poczucie utraty znaczenia we wsi oraz przydatności podejmowanych przez siebie działań w najbliższym środowisku (Biało-brzeska, Kurkowski, 2018).

Z brakiem poczucia bezpieczeństwa seniorów wiąże się problem ich multiwikty-mizacji, która wyraża się w doświadczaniu przez osoby starsze, często bezradne, wielu różnych form krzywdzenia, jednocześnie od jednego lub wielu sprawców, z którymi łączy je związek oparty na oczekiwaniu wsparcia, opieki i zaufania. Czę-ściami ofiarami przemocy są seniorzy z niepełnosprawnością zamieszkujący tereny wiejskie (50,0%) w porównaniu z mieszkańcami miast (26,7%). Głównymi formami przemocy są: przemoc psychiczna (47%), finansowa (32%), fizyczna (29%) i seksual-na (9%) (Chimicz, 2019). Przemoc wobec seniorów z niepełnosprawnościami to istotny czynnik sprzyjający ich wykluczeniu społecznemu, objawiającemu się m.in. celowym ich zaniedbywaniem i alienowaniem, skutkujące wyłączeniem z życia ro-dzinnego i skazywaniem na samotność (Korycki, 2020).

Z badań zrealizowanych przez Rudnik (2013) wynika, że seniorzy ze środowisk wiejskich doświadczali najczęściej zaniedbań w opiece, nadużyć i przejawów agresji w postaci kłótni, wyzwisk, znieważania oraz przemocy finansowej (zabierania pie-niędzy). W gronie sprawców przemocy dominowali najbliżsi członkowie rodziny – współmałżonek lub dzieci, ale także sąsiedzi.

Do czynników ryzyka wystąpienia przemocy wobec osób, które ukończyły 65. rok życia zaliczyć można podeszły wiek oraz zależność od innych. Badania wykazały, że im sprawność pacjenta seniora w zakresie podstawowych czynności (mierzona skalą ADL – z angielskiego *Activities of Daily Living* – Skala Podstawowych Czynności Życia Codziennego) jest niższa, tym występuje większe ryzyko przemocy psychicznej, fizycznej i seksualnej (Rudnicka-Drożak i in., 2018).

Jak nadmieniono wcześniej, z procesem starzenia się mieszkańców wsi, poza omówionymi już następstwami, wiąże się pogorszenie się ich stanu zdrowia. Analiza sytuacji zdrowotnej mieszkańców wsi znajdujących się w wieku senioralnym poka-zuje, że jest ona gorsza w porównaniu z mieszkańcami miast, a u jej źródeł znajdują się m.in.:

- niskie dochody, skutkujące m.in.: ograniczoną możliwością zakupu dobrej jakości żywności, wykupienia leków, komercyjnych usług medycznych, uczestniczenia w płatnych zajęciach sportowo-rekreacyjnych oraz zaspokajania innych potrzeb zdrowotnych;
- niski poziom wykształcenia i status społeczny, który zazwyczaj koreluje z realizowanym stylem życia, kompetencjami zdrowotnymi, rozumianymi jako zdolność rozumienia, poszukiwania i korzystania z informacji dotyczących zdrowia i choroby czy wreszcie ze znajomością zasad profilaktyki zdrowotnej;
- niewystarczające wsparcie społeczne, które wpływa na postrzeganie swojego stanu zdrowia fizycznego, ale głównie stanu zdrowia psychicznego, co jest szczególnie ważne w odniesieniu do osób starszych.

Wiek podeszły jest jednym z najważniejszych czynników, jakie decydują o skali potrzeb zdrowotnych społeczeństwa zarówno w zakresie ambulatoryjnej opieki medycznej, jak też stacjonarnej. W krajach wysoko rozwiniętych, w których osoby powyżej 65. roku życia stanowią 12–20% ogółu ludności, wykorzystują oni ponad 50% udzielanych świadczeń medycznych (Zdziebło, 2009).

W Polsce zauważa się znacznie gorszy dostęp mieszkańców wsi do opieki medycznej w porównaniu do mieszkańców miast. Ujęcie statystyczne pokazuje, że na 10 tys. mieszkańców wsi przypada 3,7 poradni (w województwie pomorskim, zachodniopomorskim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim – mniej niż 2,5 przychodni/10 tys. mieszkańców wsi), a w miastach 8,45 poradni/10 tys. mieszkańców. Według danych MZ opublikowanych w 2021 r. w 132 gminach wiejskich w Polsce, na czas badania nie było lekarzy podstawowej opieki zdrowotnej (*Mapa potrzeb zdrowotnych 2021*) a w Bibl.: Obwieszczenie..., 2021.

Utrudniony dostęp seniorów zamieszkujących wieś do opieki medycznej to także efekt m.in.: małej mobilności, złego stanu zdrowia utrudniającego lub uniemożliwiającego przemieszczanie się, ograniczonego dostępu lub braku komunikacji publicznej.

Badania zrealizowane wśród mieszkańców wsi mających 60 lat lub więcej na temat przyczyn niezaspokojenia potrzeb w zakresie leczenia lub badania pokazały, że dominującymi powodami były: zbyt długa kolejka (33%), brak pieniędzy (18,4%), zbyt duża odległość do ośrodka badania (9,7%), przekonanie że objawy choroby ustąpią samoistnie (26,7%) (Łysoń, 2021).

W konsekwencji mieszkańcy terenów wiejskich – zarówno kobiety, jak i mężczyźni – dużo rzadziej niż mieszkańcy miast odwiedzają lekarza pierwszego kontaktu i lekarzy specjalistów, rzadziej korzystają z badań profilaktycznych, zwłaszcza starsi, przez co niska jest wykrywalność chorób, głównie: cukrzycy, nowotworów czy chorób układu krążenia.

3. Badania przesiewowe rolników realizowane przez Instytut Medycyny Wsi

Jak nadmieniono powyżej, w latach 2015–2017 Instytut Medycyny Wsi (IMW) prowadził ogólnopolskie badania przesiewowe rolników i ich rodzin ubezpieczonych w KRUS pn. „Program przesiewowych badań zdrowotnych dla mieszkańców terenów wiejskich” (Raport Instytut Medycyny Wsi w Lublinie, 2018). Badaniami objęto 9 125 osób (rolników i członków ich rodzin) będących mieszkańcami 8 województw: lubelskiego, lubuskiego, łódzkiego, małopolskiego, mazowieckiego, opolskiego, podlaskiego i zachodniopomorskiego. Wszyscy rolnicy i członkowie ich rodzin mieli wykonane badanie fizykalne przez lekarza, badania laboratoryjne, badania obrazowe oraz testy diagnostyczne.

Sposób rekrutacji osób do badania opierał się na samozgłaszalności, stąd próba nie ma charakteru próby losowej. Na udział w badaniu miały istotny wpływ liczne czynniki związane zarówno z samymi zgłaszającymi się, jak i z warunkami organizacji samego programu badań, m.in. takimi jak: zainteresowanie przeprowadzeniem nieodpłatnych badań lekarskich ze względu na własne dolegliwości i choroby; indywidualne skłonności do kontaktu ze służbą zdrowia np. ze względu na płeć i wiek badanych; bliska odległość i łatwa komunikacja z ośrodkiem wykonującym badanie możliwość otrzymania informacji o programie; sprawność fizyczna i psychiczna umożliwiająca dotarcie na badanie. Wszystkie te czynniki mogły stanowić źródło niereprezentatywności próby dla całej populacji 1,27 miliona osób ubezpieczonych w KRUS. Na podstawie danych dotyczących struktury przedziałów wiekowych i rozkładu płci osób ubezpieczonych na koniec roku 2017 można oszacować średnią wieku tej populacji na około 43,7 lat (43,4 dla kobiet i 44,0 dla mężczyzn). Proporcja płci wynosiła 52,0% do 47,1% na korzyść mężczyzn [Kwartalna informacja statystyczna III kw. 2017 r. KRUS].

Przekrój wiekowy przebadanej próby był wyraźnie starszy. Średnie wieku wynosiły odpowiednio 52,5 lat dla kobiet i 51,9 lat dla mężczyzn, co oznacza, że zgłaszały się osoby starsze, kobiety starsze o 9,1 lat, natomiast mężczyźni starsi o 7,9 lat. Różnica między średnią wieku z próby a średnią wieku populacji jest wysoce znamienna statystycznie ($p < 0,0001$). Proporcje płci były w próbie także inne niż w populacji ubezpieczonych – 59,9% kobiet i 40,1% mężczyzn. Podsumowując, badana próba miała znaczną nadreprezentatywność kobiet i osób starszych.

3.1. Charakterystyka socjo-demograficzna badanych rolników

Wśród badanych dominowały kobiety 59,9%, udział mężczyzn to 40,1%. Większość rolników biorących udział w badaniach (62%) było aktywnych zawodowo w momencie badania (średnia wieku wynosiła ponad 50 lat), 22,1% stanowili emeryci, 9,5% renciści, a 6,4% osób pozostawało na utrzymaniu ubezpieczonych w KRUS.

Poziom wykształcenia rolników był zróżnicowany. Wykształcenie niepełne podstawowe miało 2,1% badanych, podstawowe – 17,4%, zawodowe – 39,7%, średnie – 34,3%, a 6,5% – wyższe. Zdecydowana większość rolników (85,2%) pozostawała w związku małżeńskim, 5,8% to kawalerowie/panny, 1,7% rozwiedzeni, 6,9% owdowiali, a 0,4% w separacji.

Badani rolnicy zamieszkiwali w różnej odległości od miasta powiatowego i wojewódzkiego, w których mogli skorzystać z porad lekarza specjalisty. Średnia odległość do miasta powiatowego wyniosła 16,55 km (najniższa średnia odległość miała miejsce w województwie opolskim 10,27 km, najwyższa w lubuskim – 21,18 km). Z kolei średnia odległość do miasta wojewódzkiego wyniosła 59,15 km (najwyższa – województwo podlaskie 88,72 km, najniższa – zachodniopomorskie 45,08 km).

3.2. Stan zdrowia

Analiza statystyczna uzyskanych wyników pozwoliła na określenie stanu zdrowia osób zatrudnionych w rolnictwie znajdujących się w wieku przedemerytalnym i emerytalnym.

Aż u 72,7% badanych stwierdzono występowanie chorób przewlekłych, a średni czas ich trwania wyniósł około 11 lat.

Tylko co czwarty badany rolnik miał prawidłową masę ciała (24,0%). U zdecydowanej większości zdiagnozowano natomiast nadwagę (39,1%) lub otyłość (36,4%), a u 0,5% niedowagę. Zaburzenia metaboliczne i nadwaga/otyłość to istotne czynniki ryzyka wystąpienia cukrzycy typu 2. Spośród badanych rolników 5,3% choruje na cukrzycę typu 2, a 1,2% na cukrzycę typu 1.

Istotnym problemem zdrowotnym związanym ze specyfiką prac wykonywanych w rolnictwie są przewlekłe choroby układu kostno-stawowego. Dominującą chorobą stwierdzoną u rolników była choroba zwyrodnieniowa lub dyskopatia kręgosłupa (39,9%), a także choroba zwyrodnieniowa stawów kolanowych (16,7%), rzadziej urazy układu kostno-stawowego (9,3%) czy osteoporoza – 3,6%. Konsekwencją chorób w obrębie narządu ruchu były odczuwane przez rolników silne dolegliwości bólowe i dyskomfort, w tym kręgosłupa lędźwiowego aż u 52,1% badanych, kręgosłupa szyjnego u 15,5%. Dolegliwości stawów kolanowych zgłosiło 23,0% rolników, a dolegliwości stawów nadgarstkowych i stawów rąk 4,9%. W efekcie na skutek odczuwanych przewlekłe dolegliwości aż 41,9% badanych rolników zmuszonych było skorzystać z rehabilitacji medycznej, a 48,2% systematycznie zażywać leki przeciwbólowe.

Z pracą w rolnictwie wiąże się również występowanie u rolników chorób układu oddechowego (astma oskrzelowa u 4,9%, przewlekła obturacyjna choroba płuc POChP/przewlekłe zapalenie oskrzeli u 3,3%), chorób o podłożu alergicznym – 7,8% oraz boreliozy (29,4%), w tym najwyższy odsetek u osób w wieku 70+).

Zrealizowane badania przesiewowe pokazały, że ważnym problemem zdrowotnym występującym u rolników są choroby sercowo-naczyniowe, w tym głównie: nadciśnienie tętnicze (31,0%), zaburzenia rytmu serca (12,5%), choroba niedokrwienności serca (8,0%) oraz depresja, którą stwierdzono w formie umiarkowanej u niemal co trzeciego badanego rolnika (30,4%) i ciężkiej – u 2,3%.

Wśród pozostałych stwierdzonych problemów zdrowotnych znalazły się m.in.: choroby neurologiczne (głównie przewlekły ból głowy) – 12,9%, układu pokarmowego – 8,0%, choroby o podłożu nowotworowym – 3,7% i choroby skóry – 3,4%.

Przedmiotem badań było również poznanie samooceny stanu zdrowia rolników i ich nastawienie do badań profilaktycznych. Średnia ocena stanu zdrowia w skali 1–5 wyniosła 3,23 – wskazująca na ocenę przeciętną. Z kolei w badaniach opublikowanych przez GUS w 2019 r. aż 28,2% mieszkańców wsi mających 60 lat i więcej oceniło swój stan zdrowia jako zły lub bardzo zły, 47,6% jako przeciętny, a pozostałe 24,3% jako dobry lub bardzo dobry (Łysoń, 2021).

Rolnicy biorący udział w projekcie nie wykazywali generalnie dużego zainteresowania badaniami profilaktycznymi. W ocenianej skali od 6 do 30 punktów, podejście do badań profilaktycznych, przestrzegania zaleceń lekarskich oraz pozyskiwania informacji na temat choroby i zdrowia wyniosło 21,46 punktów, co interpretowane jest jako przeciętne (brak znaczącego zaangażowania w sferę własnej dbałości o zdrowie). Daje się tu jednak wyraźnie zauważyć zróżnicowanie nastawienia wobec tego typu badań uwzględniając płeć, a mianowicie zdecydowanie wyższy poziom wiedzy na temat profilaktyki i udział w badaniach przesiewowych prezentowały kobiety.

Należy zauważyć, że rolnicy indywidualni należą do grupy zawodowej nieobjętej obowiązkiem wykonywania badań profilaktycznych (wstępnych i okresowych), tak jak to ma miejsce w przypadku pracowników zatrudnionych na umowę o pracę. Często pierwsze symptomy choroby zostają przeoczone, choroby wykrywane są późno, przez co ryzyko zmagania się z przewlekłymi chorobami w zaawansowanym stadium staje się wyższe wraz z wejściem w wiek senioralny. Opóźnienia w diagnozie i leczeniu mogą przełożyć się nie tylko na niekorzystne skutki zdrowotne, pogorszoną jakość życia, ale również pogłębianie społeczno-ekonomicznych nierówności zdrowotnych, zwłaszcza w populacji osób starszych.

Polityka zdrowotna powinna gwarantować seniorom sprawiedliwy dostęp do opieki zdrowotnej, a także uwzględniać obszary poza sektorem zdrowia, w tym m.in. edukację, ochronę socjalną, aktywizację, w celu zapewnienia zdrowego starzenia się ludności (Gonzalez-Touya, Stoyanova, Urbanos-Garrido, 2021).

4. Polityka senioralna

Konsekwencją rosnącego udziału seniorów w populacji mieszkańców Polski, w wymiarze społeczno-polityczno-ekonomicznym, jest inicjowanie i realizacja przedsięwzięć dedykowanych osobom starszym w celu utrzymania lub poprawy ich dobrostanu psychicznego, społecznego i fizycznego.

Polska należy do krajów zaangażowanych w realizację programów aktywizacji społecznej seniorów na poziomie rządowym, jak i pozarządowym. Wśród nich wyróżnić można m.in.: „Aktywni+”, „Senior+”, „Opieka 75+”, czy „Senior Caritas”. Wiodące kierunki polityki senioralnej na poziomie krajowym zostały zawarte w dokumencie „Polityka społeczna wobec osób starszych do roku 2030. Bezpieczeństwo – Uczestnictwo – Solidarność”. Jego celem jest zapewnienie kompleksowych usług pomagających osobom starszym funkcjonować w środowisku społecznym (Uchwała nr 161 RM, 2018).

Aktualnie w Polsce realizowana jest krajowa strategia polityki senioralnej, której celem jest aktywizacja społeczna seniorów. Koncentruje się ona na trzech programach. Są to:

1) Program wieloletni na rzecz Osób Starszych „Aktywni+” na lata 2021–2025.

Program ten został usankcjonowany uchwałą nr 167 Rady Ministrów z dnia 16 listopada 2020 r. w sprawie ustanowienia programu wieloletniego na rzecz Osób Starszych „Aktywni+” na lata 2021–2025 (Uchwała nr 167 RM, 2020). Uwzględnia on kierunki działań wynikające z przyjętego przez Radę Ministrów wspomnianego wyżej dokumentu pn. Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo – Uczestnictwo – Solidarność. Głównym celem programu Aktywni+ jest zapewnienie osobom starszym godnej, bezpiecznej i aktywnej starości poprzez zwiększenie uczestnictwa osób starszych we wszystkich dziedzinach życia społecznego.

2) Program wieloletni „Senior+” na lata 2021–2025.

Został on ustanowiony uchwałą nr 191 Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia programu wieloletniego „Senior+” na lata 2021–2025 (Uchwała nr 191 RM, 2021). Stanowi kontynuację programu wieloletniego na lata 2015–2020. Celem Programu jest zwiększenie aktywnego uczestnictwa seniorów w życiu społecznym poprzez wsparcie finansowe dla jednostek samorządu terytorialnego. Przeznaczone na ten cel środki finansowe służą utworzeniu bądź rozbudowie infrastruktury ośrodków wsparcia w środowisku lokalnym oraz zwiększeniu miejsc w ośrodkach wsparcia „Senior+”.

3. Program „Opieka 75+”.

Kolejne edycje realizowane są od 2018 r. Strategicznym celem programu „Opieka 75+” jest poprawa dostępności do usług opiekuńczych, w tym specjalistycznych usług opiekuńczych dla osób w wieku 75 lat i więcej, które zamieszkują na tere-

nach gmin do 60 tys. mieszkańców. Program jest elementem polityki społecznej państwa w zakresie m.in.: zapewnienia ww. osobom wsparcia i pomocy adekwatnej do potrzeb i możliwości wynikających z wieku i stanu zdrowia, w ramach usług opiekuńczych, w tym specjalistycznych usług opiekuńczych; poprawy jakości życia seniorów; wsparcia finansowego gmin w zakresie realizacji usług opiekuńczych (<https://www.gov.pl/web/rodzina/program-opieka-75>).

Podsumowując można stwierdzić, że proces starzenia się mieszkańców wsi jest zjawiskiem wielowymiarowym. Jego konsekwencje zarówno o charakterze społecznym, psychologicznym i zdrowotnym przenikają się. Specyfika życia na wsi, niekorzystna sytuacja materialna seniorów, stereotypy nakazujące radzenie sobie z problemami w kręgu najbliższej rodziny, ograniczenia organizacyjne i mentalne powodują, że starsi mieszkańcy wsi skazani są często na wykluczenie z życia społecznego.

Wykorzystując narzędzia badawcze oceniające potrzeby seniorów, realnym staje się wyznaczenie sposobu interwencji związanej ze skutecznym postępowaniem edukacyjnym i aktywizującym. Kluczem do poznania realnych potrzeb seniorów, które istotnie determinują ich jakość życia, a także mogą wpłynąć na ograniczenie eskalacji zjawiska gerontofobii występującego w społeczeństwie, jest podejście indywidualne osób starszych (Szukalski, 2015).

Seniorzy wraz z pogorszeniem sprawności funkcjonalnej wymagają właściwej opieki. Ideą jest umożliwienie ludziom starszym pozostania jak najdłużej we własnym środowisku i bycia samodzielnym, jest to jeden z celów polityki społecznej. Należy jednak mieć świadomość, że stopniowe obniżanie się sprawności funkcjonalnej wraz z kolejnymi latami życia wymusza korzystanie z pomocy innych osób i instytucji (Bosacka, Bączyk, Ulatowska, 2016).

Z Raportu Komisji Ekspertów ds. Osób Starszych z roku 2020 wydanej przez Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich wynika, że ubóstwem i wykluczeniem szczególnie zagrożone są osoby mieszkające samotnie na wsi, mające wykształcenie podstawowe (w tym w większości kobiety). Istotnym problemem, jak wskazano w raporcie, jest ograniczony dostęp seniorów ze wsi do systemu wsparcia w postaci dziennych domów opieki lub wsparcia opiekuńczego w miejscu zamieszkania. Według dokumentu należy wprowadzić następujące rozwiązania:

- uruchomienie systemu motywującego pracowników medycznych i socjalnych do podejmowania pracy w regionach wiejskich;
- rozwijanie transportu publicznego na terenach wiejskich lub dofinansowywanie ze środków publicznych alternatywnych form transportu dla niemobilnych osób starszych wymagających specjalistycznego wsparcia medycznego i opiekuńczego;
- wspieranie tworzenia i działalności mobilnych zespołów świadczących zintegrowane usługi zdrowotne, rehabilitacyjne, pielęgnacyjne i opiekuńcze, uzupełnione o sieci wsparcia sąsiedzkiego i rodzinnego;

- usuwanie barier biurokratycznych w dostępie do służby zdrowia. Na ogół osoby starsze nie dają sobie rady z formularzami drukowanymi drobną czcionką i zawierającymi niezrozumiałe terminy. Należy dostosować formularze do możliwości osób starszych oraz przeszkolić personel (Szatur-Jaworska, Rysz-Kowalczyk, Imiołczyk, 2020).

Z badań zrealizowanych wśród seniorów (osoby w wieku 60+) zamieszkujących wieś w województwie mazowieckim wynika, że wśród wiodących czynników mogących przyczynić się do wzrostu ich aktywności należą m.in.: poprawa sytuacji finansowej (25,8%) i wsparcie finansowe (13,6%), poprawa stanu zdrowia (14,4%), odpowiednie miejsca spotkań (13,1%), promocja związana z oferowanymi aktywnościami (10,2%) i udogodnienia transportowe (9,7%). Seniorzy dostrzegli również, że zakres projektów adresowanych do nich znacząco ograniczał możliwość skorzystania z nich (Sikorska, Wrzochalska, Chmielewska, 2018).

5. Podsumowanie

W związku z rosnącym udziałem osób starszych w populacji mieszkańców wsi i towarzyszącym temu procesowi zjawiskom, istnieje potrzeba:

- zwiększenia liczby instytucji opiekuńczych, grup wsparcia i usług medycznych dedykowanych seniorom;
- kontynuowania oraz podejmowanie nowych działań zarówno na poziomie centralnym, jak i regionalnym mających na celu zwiększenie uczestnictwa osób starszych w aktywności społecznej, edukacyjnej, kulturalnej i sportowej;
- informowania i edukowania seniorów nt. dedykowanych im form aktywności i programów zdrowotnych;
- edukowania społeczeństwa, zwłaszcza dzieci i młodzieży, na temat problemów osób starszych, ale też pozytywnych aspektów starości, roli osób starszych w społeczności lokalnej mających na celu zmianę stereotypowych postaw wobec przeżywania starości.

Bibliografia

- Baer-Nawrocka, A., Bartkowski, J., Chmielewska, B. (red.). (2020). *Raport „Polska wieś 2020. Raport o stanie wsi”*. Wydawnictwo Scholar.
- Białobrzaska, K., Głuszak, B., Kurkowski, C., Maciejewska, M. (2016). *Syndrom znikającej ławeczki czyli o uwarunkowaniach aktywności seniorów w środowiskach wiejskich*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Białobrzaska, K., Kurkowski, C. (2018). Uczestnictwo seniorów zamieszkujących tereny wiejskie w życiu rodzinnym i społecznym – syndrom znikającej ławeczki. *Studia Pedagogiczne Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne*, 32, 179–191.

- Bieńkuńska, A., (red.). (2020). *Jakość życia osób starszych w Polsce*. Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych.
- Bojanowska, E. (2012). *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*. W: J. Hrynkiewicz (red.), *O sytuacji ludzi starszych*. Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa, 19–32.
- Bosacka, M., Bączyk, G., Ulatowska, A. Aspekty psychospołeczne życia osób w wieku podeszłym a możliwości opieki. *Pielęgniarstwo polskie*, 61(3), 439–447.
- Boutayeb, A., Boutayeb, S. (2005) S. The burden of non communicable diseases in developing countries. *International Journal for Equity in Health*. 4(2), 1–8.
- Cęcelek, G. (2019). *Ubóstwo materialne osób starszych jako czynnik ograniczający ich dostęp do edukacji*. „Społeczeństwo i Polityka”, 59(2), 87101.
- Chimicz, D. (2019). Multiwiktyimizacja w opinii hospitalizowanych seniorów z niepełnosprawnością – wstęp na ocena zjawiska. *Praca Socjalna*, 34(5), 22–44.
- Chruściel, P., Szczekała, K.M., Derewiecki, T., (red.). (2018). *Differences in the quality of life dependent on family status of the elderly living in rural areas – a cross-sectional survey*. „Annals of Agricultural and Environmental Medicine” 25(3), 532–538.
- Cierniak-Piotrowska, M., Dąbrowska, A., Stelmach, K. (2021). *Ludność. Stan i struktura ludności oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym (stan w dniu 30.06.2021)*. Główny Urząd Statystyczny.
- Czapiński, J., Błędowski, P. (2014). *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*. Departament Analiz Ekonomicznych i Prognoz (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej).
- Ćwirlej-Sozańska, A.B., Wiśniowska-Szurlej, A., Wilmowska-Pietruszyńska, A., Sozański, B. (2020). Factors associated with disability and quality of life among the oldest-old living in community in Poland – a cross-sectional study. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 27(4), 621–629.
- Dobrzyn-Matusiak, D., Marcisz Cz., Bąk, E., Kulik, H., Marcisz, E. (2014). Physical and mental health aspects of elderly in social care in Poland. *Clinical Interventions in Aging*, 9, 1793–1802.
- Dziechciaż, M., Guty, E., Wojtowicz, A., Filip, R. (2012). Social and health care needs of elderly people living in the countryside in Poland. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 19(4), 746–750.
- Garbaccio, J.L., Tonaco, L.A.B., Estevao, W.G., Barcelos, B.J. (2018). Aging and quality of life of elderly people in rural areas. *Revista brasileira de enfermagem*, 71(2), 724–732.
- Golinowska, S., Tambor, M. (2018). *O łączeniu spraw zdrowotnych i społecznych w przebiegu życia*. Wydawnictwo Naukowe PWN, 216.
- González-Touya, M., Stoyanova, A., Urbanos-Garrido, R.M. (2021). COVID-19 and Unmet Healthcare Needs of Older People: Did Inequity Arise in Europe? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8(17), 1–15.
- Grassi, L., Caruso, R., Da Ronch, C. (red.). (2020). Quality of life, level of functioning, and its relationship with mental and physical disorders in the elderly: results from the MentDis_ICF65+ study. *Health and Quality of Life Outcomes*, 18(61), 1–12.
- Guoping, H., Jian-fei, X., Jian-da, Z., Zhu-qing, Z., Chun-xiang, Q., Si-qing, D. (2016). Depression in left-behind elderly in rural China: Prevalence and associated factors. *Geriatrics Gerontology International*, 16, 638–643.

- Instytut Medycyny Wsi w Lublinie. (2018). *Raport. Program przesiewowych badań zdrowotnych dla mieszkańców terenów wiejskich*.
- Jaul, E., Barron, J. (2017). Age-Related Diseases and Clinical and Public Health Implications for the 85 Years Old and Over Population. *Frontiers in Public Health*, 5(335), 1–7.
- Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. <https://www.krus.gov.pl/arttykul/od-1-marca-2022-r-emerytury-i-renty-wypłacane-przez-krus-zostana-podwyższone/>. Dostęp: 15.05.2022.
- Kazan, J., Gebara, M.A. (2022). Geriatric considerations for collaborative care for depression in rural populations. *Journal of the American Geriatrics Society*, 70(1), 85–87.
- Korycki, A. (2020). *Aktywizacja społeczna i przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu seniorów*. Wyzwania dla współczesnej polityki społecznej, Difin, 137.
- Lutowski, P., Kaczoruk, M., Florek-Łuszczki, M. (2021). Ageing policy in Poland during the COVID-19 Pandemic. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 28(4), 551–557.
- Łysoń, P. (red.). (2020). *Budżety gospodarstw domowych w 2019 r.* Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych.
- Łysoń, P. (red.). (2021). *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2019*. Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych.
- Mastalski, J. (2015). *Współczesne problemy gerontologiczne w kontekście cywilizacyjnych przemian*. W: G. Godawa (red.), *Pedagogiczne konteksty społecznego wsparcia rodziny*, 111–178.
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej. (2020). *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2019 r.* <https://das.mpips.gov.pl/source/2020/Informacja%20za%202019%20r.%2027.10.2020%20r..pdf>. Dostęp: 15.05.2022.
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. (2018). *Program „Opieka 75+” na rok 2019*. <https://www.gov.pl/web/rodzina/program-opieka-75>. Dostęp: 15.05.2022.
- Murawska, A. Poziom zaspokojenia potrzeb kulturalnych na obszarach wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 14(3), 282–287.
- Obwieszczenie Ministra Zdrowia z dnia 27 sierpnia 2021 r. w sprawie mapy potrzeb zdrowotnych. *Mapa potrzeb zdrowotnych na okres od 1 stycznia 2022 r. do 31 grudnia 2026 r.*, Dziennik Urzędowy Ministra Zdrowia, poz. 69, Warszawa, dnia 30 sierpnia 2021 r.
- Pacian, A., Kulik, T.B., Chruściel, P., Mazurek-Sitarz, M., Sitarz, K., Derewiecki, T. (2014). Jakość życia a ryzyko depresji wśród osób starszych. *Hygeia Public Health*, 49(4), 820–824.
- Rudnicka-Drożak, E.A., Panasiuk, L., Szeliga-Król, J., Ganczarska, E., Jankowska-Zduńczyk, A., Rusinek, B., Dobrzańska-Pielichowska, T. (2018). Sprawność dzienna osób starszych a formy stosowanej wobec nich przemocy. *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, 24(2), 138–141.
- Rudnik, A. (2013). Przemoc wobec ludzi starych na wsi: na przykładzie badań w środowiskach wiejskich województwa podlaskiego. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Oeconomica*, 297, 135–147.
- Rybka, M., Rezmerska, L., Haor, B. (2016). Ocena sprawności osób w wieku podeszłym. *Pielęgniarstwo w Opiece Długoterminowej*, 1(2), 4–12.
- Santini, Z.I., Jose, P.E., Cornwell, E.Y., (red.). (2020). Social disconnectedness, perceived isolation, and symptoms of depression and anxiety among older Americans (NSHAP): a longitudinal mediation analysis. *Lancet Public Health*. 5(1), 62–70.

- Sikorska, A.M., Wrzochalska, A., Chmielewska, B., (Eds.). (2018). *Włączenie społeczne seniorów na obszarach wiejskich Mazowsza – inicjatywy lokalne*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Sovariova, ., Soosova, M. (2016). Determinants of quality of life in the elderly. *Central European Journal of Nursing and Midwifery*, 7(3), 484–493.
- Szatur-Jaworska, B., Rysz-Kowalczyk, B., Imiołczyk, B. (red.). (2020). *Sytuacja osób starszych w Polsce– wyzwania i rekomendacje*. Raport Komisji Ekspertów ds. Osób Starszych na Podsumowanie VII Kadencji RPO.
- Szukalski, P. (2015). Dyskryminacja ze względu na wiek jako bariera jakości życia seniorów. W: A. Janiszewska (red.), *Jakość życia ludzi starych – wybrane problemy*. Wydawnictwo, 11–21.
- Świtoń, A., Wnuk, A. (2015). Samotność w obliczu niesprawności osób starszych. *Geriatrics*, 9, 243–249.
- Uchwała nr 161 Rady Ministrów z dnia 26 października 2018 r. w sprawie przyjęcia dokumentu Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. BEZPIECZEŃSTWO – UCZESTNICTWO – SOLIDARNOŚĆ. Monitor Polski, poz. 1169, Warszawa, dnia 30 listopada 2018 r.
- Uchwała nr 167 Rady Ministrów z dnia 16 listopada 2020 r. w sprawie ustanowienia programu wieloletniego na rzecz Osób Starszych „Aktywni+” na lata 2021–2025. Monitor Polski, poz. 1125, Warszawa, dnia 8 grudnia 2020 r.
- Uchwała nr 191 Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia programu wieloletniego „Senior+” na lata 2021–2025. Monitor Polski, poz. 1125, Warszawa, dnia 11 stycznia 2021 r.
- Wasilewska-Ostrowska, K. (2013). Samotność osób starszych w kontekście zmian demograficznych. *Kultura i Edukacja*, 4(97), 234–244.
- Zdziebło, K. (2009). Problemy zdrowotne i społeczne starzejącego się społeczeństwa a wyzwania współczesnej gerontologii. W: *Obawy, nadzieje, oczekiwania. Wybrane zagadnienia z gerontologii.* –, Starość, , Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia.

Rozbieżne trendy ludnościowe na obszarach wiejskich i rosnące różnice w zagospodarowaniu przestrzeni wsi polskiej

1. Wprowadzenie

Na obszarach wiejskich w Europie, a w szczególności w Polsce, od dłuższego czasu zachodzą wyraźnie dwukierunkowe, uwarunkowane geograficznie zmiany ludnościowe. Czynniki, które leżą u podłoża rosnącej dychotomii rozwoju ludnościowego obszarów wiejskich są od dosyć dawna identyfikowane w wielu badaniach o charakterze komparatywnym zarówno w skali międzynarodowej, jak i regionalnej oraz lokalnej. Z jednej strony mają one związek z intensywną suburbanizacją, szczególnie w stosunkowo szerokim otoczeniu największych miast (metropolii) oraz ośrodków regionalnych, a nawet subregionalnych i niektórych centrów lokalnych. Te strefy wzmoczonej urbanizacji obejmują obszary w zasięgu około 50–60 km wokół większych ośrodków miejskich – w zasadzie niezależnie od ich potencjału ludnościowego (Heffner, Gibas, 2014). Procesy te skutkują bardziej lub mniej intensywnym wzrostem populacji wiejskiej w tych obszarach. Charakterystyczny jest również proces powstawania poszerzającej się „strefy przejściowej”, gdzie zjawiska wzrostu ludnościowego, stagnacji i powolnej depopulacji występują równolegle. Są one w znacznym stopniu konsekwencją lokalnych, często specyficznych uwarunkowań związanych z rentą położenia, walorami środowiskowymi i społeczno-kulturowymi miejsc, lokalną przedsiębiorczością, infrastrukturą i innymi czynnikami.

Z drugiej strony, poza strefami bezpośredniego i pośredniego oddziaływania miast oraz strefami różnego rodzaju związków funkcjonalnych z miastami, znajdują się obszary wiejskie charakteryzujące się pogłębiającymi się problemami rozwojowymi, których łączną konsekwencją jest pogłębiający się spadek zaludnienia (por. m.in. Rosner, Stanny, 2014). Łącznie obszary tego typu można nazwać wiejskimi strefami

---

^a Katedra Gospodarki Przestrzennej i Środowiskowej. Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach.

peryferyzującymi się. Wchodzą one bowiem na ścieżkę rozwoju o charakterze zamkniętego cyklu niekorzystnych zmian w rozwoju obszarów wiejskich (schemat). W części tego typu stref ujawniają się charakterystyczne procesy marginalizacji oraz niekorzystne przekształcenia w eksploatacji zasobów przyrodniczych (Kudłacz, 2021), a negatywne trendy zmian w strukturach demograficznych połączone ze stałym odpływem migracyjnym pogłębiają i przyspieszają te zjawiska (Perez-Mesa i in., 2011; Nagy i in., 2015).

Schemat.

Źródło: oprac. własne; Heffner, Latocha 2021.

W artykule podjęto próbę wykazania, że na obszarach wiejskich w Polsce, od co najmniej dwóch dekad, równolegle zachodzą procesy wzrostu populacji, koncentrujące się wokół ośrodków metropolitalnych oraz centrów regionalnych (suburbanizacji), opierające się głównie na napływie ludności miejskiej, a także procesy depopulacji, obejmujące szerokie strefy peryferyjne w wymiarze krajowym, regionalnym, a często również lokalnym (marginalizacja społeczności i struktur wiejskich – zob. Latocha; 2013, Heffner, Latocha, 2021; Heffner, Twardzik, 2022). Skutki w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej nie są tak jednoznaczne i w obu obszarach widoczne są zjawiska chaosu przestrzennego.

2. Charakterystyka sytuacji ludnościowej na obszarach wiejskich

Ogólnie biorąc, stosunkowo niewielka jest liczba gmin wiejskich, w których następuje wyraźny, stały wzrost (przyrost) liczby ludności (co najmniej od początku transformacji). Natomiast coraz liczniejsza jest grupa gmin wiejskich, w których wyraźnie występuje mniej lub bardziej trwała depopulacja. Często struktury o takich cechach tworzą szerokie strefy obejmujące znaczne części jednego lub kilku regionów (Majdzińska, 2018). Spadek zaludnienia na obszarach wiejskich ma zwykle złożone przyczyny, często o podłożu społecznym, kulturowym i etnicznym, silnie warunkowane historycznie. Istotne znaczenie mają również charakterystyczne cechy demograficzne społeczności lokalnych i regionalnych. Jednak główne przyczyny zmian w potencjale ludnościowym obszarów wiejskich wiążą się z edukacyjnym odpływem ludzi młodych, słabą dostępnością lokalnych, a przede wszystkim regionalnych rynków pracy, które skutkują odpływem definitywnym oraz wynikają z problemów słabnącego sektora publicznego, a co za tym idzie pogarszającą się obsługą mieszkańców, a także są efektem permanentnych trudności gospodarczych. Wszystkie te zjawiska, w warunkach polskich, są od dawna identyfikowane i często łączone z procesami nasilającej się polaryzacji rozwoju na obszarach wiejskich (zob. m.in. Heffner, Klemens, 2013; Szymańska, Biegańska, 2014; Majdzińska, 2021). Feminizacja i starzenie się populacji wiejskiej, niska dzietność kobiet, słaba aktywność zawodowa populacji, permanentny odpływ ludności, głównie młodej, ale często także licznych osób z grupy produkcyjnej, brak nowych mieszkańców lub bardzo niskie wskaźniki napływu ludności – wszystkie te cechy opisują w coraz większym stopniu populację peryferyjnych i marginalizujących się obszarów wiejskich w zdecydowanej większości regionów w Polsce.

Wprawdzie przeważająca część obszarów wiejskich charakteryzuje się niewielkimi zmianami ludnościowymi w dłuższej perspektywie, jednak w okresie po 1999 r. w większości gmin wiejskich mają one charakter spadkowy, co często inicjuje procesy marginalizacji. Tylko strefy wiejskie bezpośredniego, wzajemnego powiązania i oddziaływania dużych ośrodków miejskich oraz obszary lokalne niektórych miast średnich i mniejszych cechują się wzrostem populacji.

3. Zmiany ludnościowe a przekształcenia w zagospodarowaniu wsi

Zmiany w zagospodarowaniu obszarów wiejskich rozumiane jako wzrost powierzchni zabudowanej (zajętej przez różne formy zainwestowania terenu) ogólnie biorąc idą w kierunku nieproporcjonalnie dużego przyrostu terenów zabudowanych na wsi. Gminy wiejskie, w których nastąpiło zmniejszenie się powierzchni zajętej przez zabudowę, są stosunkowo nieliczne, a ich cechami charakterystycznymi są długotrwała depopulacja oraz peryferyjne położenie w relacji do ośrodków wzrostu

społeczno-gospodarczego (głównie w sensie komunikacyjnym) w wymiarze krajowym, regionalnym, a także lokalnym.

Plieninger i in. (2016) stwierdzają, że to różne kombinacje czynników politycznych, instytucjonalnych, kulturowych, przyrodniczych i przestrzennych determinują zmiany krajobrazu, natomiast nie są to pojedyncze czynniki o kluczowym znaczeniu. Inne, powiązane badania przeprowadzone przez Seto; (2011) wykazały, że przekształcanie gruntów rolnych w miejskie tereny zainwestowania jest napędzane głównie przez różne kombinacje czynników istotnych dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Np. charakterystyczny spłot czynników demograficznych i ekonomicznych w najszybciej rozwijających się gospodarczo regionach świata. Podkreślili oni istnienie dalszych, dodatkowych czynników współoddziałujących z czynnikami populacyjnymi i ekonomicznymi, takich jak międzynarodowe przepływy kapitałowe, gospodarka nieformalna, polityka użytkowania gruntów lub koszty transportu, które wpływają na proces ekspansji terenów miejskich w skali globalnej (Ustaoglu, Williams, 2017).

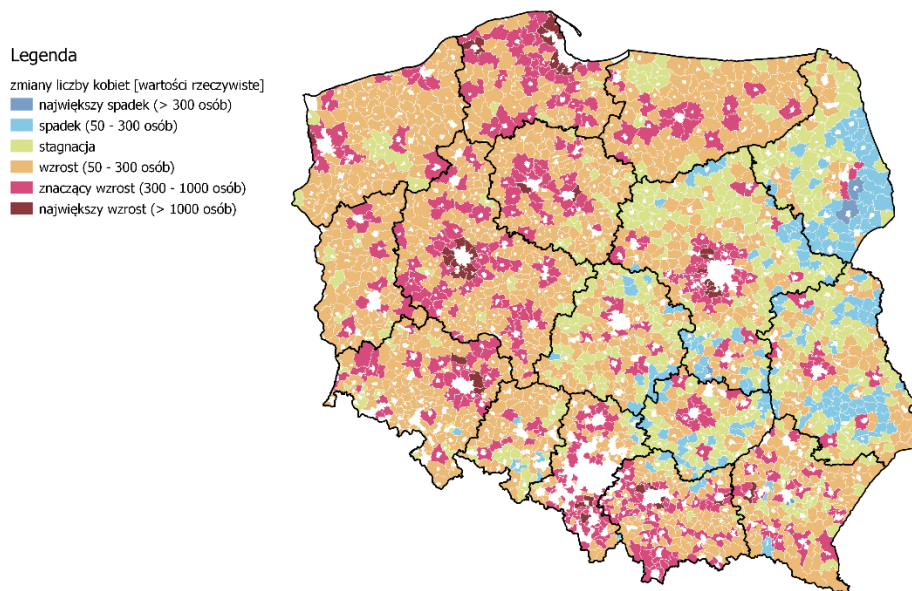
Powstają coraz szersze strefy permanentnych trudności rozwojowych na obszarach wiejskich, gdzie nawet znacząca interwencja zewnętrzna (np. pomoc w ramach polityki spójności UE lub polityki rolnej UE, Wigier, 2013) nie jest w stanie zmienić kierunku rozwoju tych obszarów bez zastosowania często długotrwałych i kosztownych narzędzi inicjujących i pobudzających rozwój (Rodríguez-Pose, 2018, zob. mapa 1).

Niestety, procesom tym nie towarzyszy analogiczny spadek zainwestowania terenu i zmniejszenie się powierzchni zabudowanej. Miejscowości wiejskie nie stają się bardziej skupione, łatwiejsze do obsługi (również infrastrukturalnej i związanej z dostępem do usług sektora publicznego), wręcz przeciwnie ich zabudowa staje się coraz bardziej rozproszona, co zdecydowanie utrudnia zmianę w trendach rozwojowych tego typu wsi i całych struktur lokalnych. Procesy „wylewania się” struktur miejskich na otaczające obszary wiejskie (suburbanizacja), skutkujące wzrostem ich zaludnienia, równocześnie wywołują rosnące rozproszenie zabudowy i podwyższają poziom zainwestowania terenu, które staje się nieproporcjonalnie duże w relacji do rzeczywistego przyrostu ludności (Gibas, Majorek, 2020), gwałtownie rosną koszty obsługi infrastrukturalnej i komunalnej w miejscowościach objętych tymi procesami (por. Jadach-Sepiolo, Zathay, 2021). Jak się okazuje również w strefach spadku zaludnienia (często znacznego, przyjmującego formę depopulacji) rozproszenie zabudowy wiejskiej również rośnie, ze względu na coraz większe ubytki w zamieszkałych i użytkowanych budynkach, przez co rosną odległości pomiędzy wykorzystywanymi zabudowaniami, a poszczególne wsie mają coraz bardziej luźną strukturę przestrzenną. Proces zmniejszającej się zwartości osiedli wiejskich utrudnia znacząco

możliwości wsparcia finansowego dla inwestycji infrastrukturalnych i działań aktywizujących inicjujących procesy rozwoju wsi.

Generalnie, wskaźniki jakości życia dla gmin wiejskich mają silny związek z poziomem ich rozwoju gospodarczego (Bański, 2008; Stanny i in., 2018), ale istotny jest też poziom rozwoju gospodarczego w ich otoczeniu. Jeśli w sąsiedztwie znajdują się duże ośrodki miejskie charakteryzujące się szybkim tempem wzrostu gospodarczego to gminy wiejskie w ich otoczeniu są częściej wybierane na miejsce zamieszkania przez wielu mieszkańców takich miast. Jakość życia na wsi ma również bezpośrednie odniesienia do stanu procesów demograficznych (Wiśniewski i in., 2020), a w szczególności do trwałości trendów zmian ludnościowych (starzenie się populacji, bardzo niski wskaźnik dzietności kobiet, feminizacja, maskulinizacja, przewaga odpływu migracyjnego, niskie wskaźniki napływu migracyjnego itd. – zob. mapy 1 i 2).

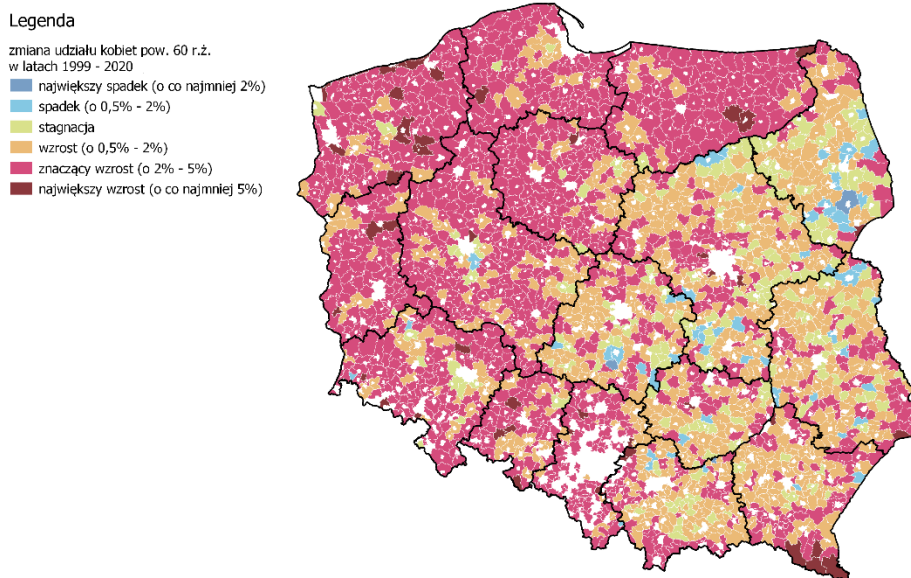
Mapa 1. Zmiany liczby kobiet powyżej 60. roku życia w latach 1999–2020 na obszarach wiejskich (wartości rzeczywiste)

Źródło: oprac. własne; A. Majorek, UE w Katowicach.

Mapa 2. Zmiana udziału kobiet powyżej 60. roku życia w stosunku do ogółu populacji w latach 1999–2020 na obszarach wiejskich (wartości rzeczywiste)

Źródło: oprac. własne; A. Majorek, UE w Katowicach.

Istotne znaczenie ma także stan istniejącej infrastruktury (technicznej i społecznej) oraz jakość zagospodarowania przestrzennego wsi – skupienie i zwartość miejscowości wiejskich, zachowanie historycznego układu osadniczego, formy zabudowy mieszkaniowej i gospodarczej, przestrzenie publiczne i ogólnodostępne (Węclawowicz i in., 2006). Pewne znaczenie ma także możliwość wskazania czynników związanych z funkcjonowaniem i zagospodarowaniem wsi, które są podstawą do wyznaczenia stref tworzących tzw. obszary problemowe (Śleszyński i in., 2017–2020, Jakubowski, Bronisz, 2019).

4. Składowa organizacji przestrzeni w rozwoju obszarów wiejskich

Spośród cech struktur przestrzennych wsi oraz charakterystyk obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu i poprawie warunków życia mieszkańców wsi – szczególnie istotne znaczenie ma skupiony i zwarty charakter zabudowy. Jest to czynnik, który ułatwia integrację infrastrukturalną oraz społeczną, niejednokrotnie warunkując dostępność wsi dla zewnętrznych użytkowników. Miejscowości tego typu w większym stopniu stają się miejscami zatrzymującymi lub przyciągającymi nowych mieszkańców. Układy morfologiczne wsi o dużym rozproszeniu, szczególnie położone w strefach o charakterze peryferyjnym w sensie krajowym (pogranicza), regionalnym (obszary oddalone od większych

ośrodków miejskich, szczególnie centrów regionalnych, pogranicza województw), a nawet lokalnym (słabo skomunikowane miejscowości w gminach wiejsko-miejskich i wiejskich) charakteryzują się tendencją do depopulacji.

Obszary wiejskie w Polsce, wielokrotnie były przedmiotem różnego rodzaju klasyfikacji zarówno funkcjonalnych (Bański, Stola, 2002; Bański, 2014; Mazur i in., 2015; Śleszyński, Komornicki, 2016; Kołodziejczak, 2017), jak i uwzględniających zróżnicowane aspekty gospodarcze, społeczne, demograficzne, infrastrukturalne i inne oddziałujące na kierunki i tempo rozwoju (Czapiewski, 2005; Heffner i in., 2007; Buciak, Pieniążek, 2012; Kamińska, 2012, 2014; Klonowska-Matynia, 2017; Wiśniewski, 2020). Zaproponowaną klasyfikację obszarów wiejskich w Polsce oparto na połączeniu przestrzennych wydzieleni (kompilacja różnych grupowań obiektów (gminy wiejskie) w ujęciu metod taksonomicznych), wynikających z kilku typologii obszarów wiejskich wykonanych w drugiej połowie dekady w latach 2010–2020¹. Nowe grupowanie uwzględnia zestawy cech charakteryzujące społeczno-ekonomiczny charakter jednostek lokalnych (gmin) i osiągnięty poziom rozwoju, znaczenie dominujących funkcji gospodarczych dla ich rozwoju, typ zmian demograficznych z naciskiem na rolę przepływów migracyjnych, rodzaj i siłę powiązań z dużymi ośrodkami miejskimi (miasta wojewódzkie i subregionalne) oraz relacje związane z lokalizacją w przestrzeni regionalnej, krajowej i europejskiej. W sumie uzyskano 5 charakterystycznych typów obszarów wiejskich, które cechują się odmienną – w sensie stanu oraz kierunku zmian – sytuacją rozwojową, w jakiej znalazły się pod koniec drugiej dekady XXI w. (zob. Heffner, Twardzik, 2022).

Pierwsza grupa, to gminy wiejskie i miejsko-wiejskie ściśle powiązane z rozwojem dużych ośrodków miejskich [1], charakteryzujące się z reguły znaczącym wzrostem ludnościowym, napływem migracyjnym, silną, najczęściej żywiołową suburbanizacją i dużą presją inwestycyjną na zmiany w formach zagospodarowania przestrzeni (Haartsen, Stockdale, 2018). Ponadto dominujący charakter mają masowe, codzienne dojazdy do pracy w centrum miejskim.

Druga grupa gmin wiejskich, to stosunkowo duża liczba jednostek lokalnych, na które bezpośrednio oddziałuje rozwój dużych ośrodków miejskich [2] głównie poprzez dojazdy do pracy i usług (przede wszystkim edukacyjnych, służby zdrowia)

¹ Wykorzystano klasyfikacje zaprezentowane w opracowaniach: Gibas, Heffner, K. (2018). Koncentracja zabudowy na obszarach wiejskich, *Wieś i Rolnictwo*, 2(179), 189–207; Heffner, K., Gibas, P., (2016). Functional areas in the regions and their links to scope sub-regional centers impact, *Studia Regionalia*, vol. 46, KPZK PAN, Warszawa 2016, 27–39, Komorowski, Ł., Mróz, A., Stanny, M., (2021). The Spatial Pattern of the Absorption of Cohesion Policy Funds in Polish Rural Areas. *Land* 10, 26, Kozera A., Głowicka-Wołoszyn R., (2018). Identification of Functional Types of Rural Communes in Poland, *Proceedings of the 2018 International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy* No 1, Warsaw, 7–8 June 2018, 109–115, Ł. Sykała, (2021). Procesy urbanizacji obszarów wiejskich w Polsce w świetle uwarunkowań planistycznych. *XXXVI Seminarium Geografii Wsi – Współczesne kierunki badań w gospodarowaniu przestrzenią wiejską*, Olsztyn czerwiec 2021, Instytut Rozwoju Miast i Regionów. Poster, Śleszyński P., Komornicki T., (2016), Klasyfikacja gmin Polski na potrzeby monitoringu zagospodarowania przestrzennego, *Przegląd Geograficzny*, t. 88, z. 4, 469–488.

w dużych ośrodkach miejskich. Często w transmisji wpływów centrów miejskich biorą udział mniejsze ośrodki miejskie, a nawet większe wsie, w których koncentrują się usługi publiczne (m.in. administracja). Również tu widoczne są skutki lokalizacji rozproszonej zabudowy mieszkaniowej na niezagospodarowanych dotąd terenach rolniczych (również leśnych) w postaci rosnących powierzchni zajmowanych przez infrastrukturę drogową, komunalną, energetyczną, rekreacyjno-turystyczną i wypoczynkową itp. (Gibas, Heffner, 2018).

Trzecia, liczna grupa gmin wiejskich i miejsko-wiejskich to strefa pośrednich i słabszych wpływów dużych ośrodków miejskich [3], głównie poprzez przepływy edukacyjne i do innych usług publicznych, w mniejszym stopniu dojazdy do pracy, przeważnie z ujemnym bilansem migracyjnym z miastami regionalnymi i subregionalnymi. W wielu miejscowościach ujawniają się skutki postępującej peryferyzacji (m.in. likwidacja szkół, przedszkoli, zanik usług handlowych w mniejszych wsiach – por. Leibert, 2013, Amcoff, 2011). Efekty *urban sprawl* są tu często widoczne w nawiązaniu do węzłów komunikacyjnych i mniejszych ośrodków miejskich.

Czwarta grupa gmin wiejskich i miejsko-wiejskich charakteryzuje się dominacją lub znaczącym udziałem funkcji rolniczej lub leśnej, natomiast ich lokalizacja przestrzenna ma cechy stref peryferyjnych. W zdecydowanej większości charakteryzują się stagnacją liczby ludności lub niewielkim spadkiem zaludnienia związanym z odpływem do miast i za granicę. Najczęściej są to jednostki w zasięgu lokalnych ośrodków rozwoju (miasta powiatowe, małe miasta – centra gminne), m.in. ze względu zasoby pracy, ale i możliwości lokalizacyjne (np. związane z dobrą dostępnością transportową) – podatne na impulsy polityk rozwoju [4].

Grupa piąta to jednostki lokalne z dominacją funkcji rolniczej lub leśnej, w których występują niedobory usług publicznych i problemy z dostępnością do nich, wsie mają często rozproszony charakter, co nie sprzyja poprawie dostępu do infrastruktury komunikacyjnej, technicznej i społecznej. Obszary wiejskie w tej grupie mają zdecydowanie odpływowy charakter, a pogłębiające się symptomy starzenia się populacji implikują dalsze problemy rozwojowe (Kurek i in., 2020). Charakterystyczne jest peryferyjne położenie układów wiejskich zarówno w skali lokalnej (niektóre gminy w województwie dolnośląskim, wielkopolskim, łódzkim), regionalnej (m.in. strefy pogranicza woj. świętokrzyskiego, podkarpackiego, warmińsko-mazurskiego), częste są też symptomy marginalizacji (trwale ujemny bilans migracyjny i ludnościowy, minimalny ruch inwestycyjny, zanik zabudowy w trudnodostępnych terenach, wycofywanie się sektora usług publicznych i handlowych) [5].

Jeśli sytuacją rozwojową, w jakiej znalazły się pod koniec drugiej dekady XXI w. obszary wiejskie, powiązać z procesami zmian o charakterze demograficznym

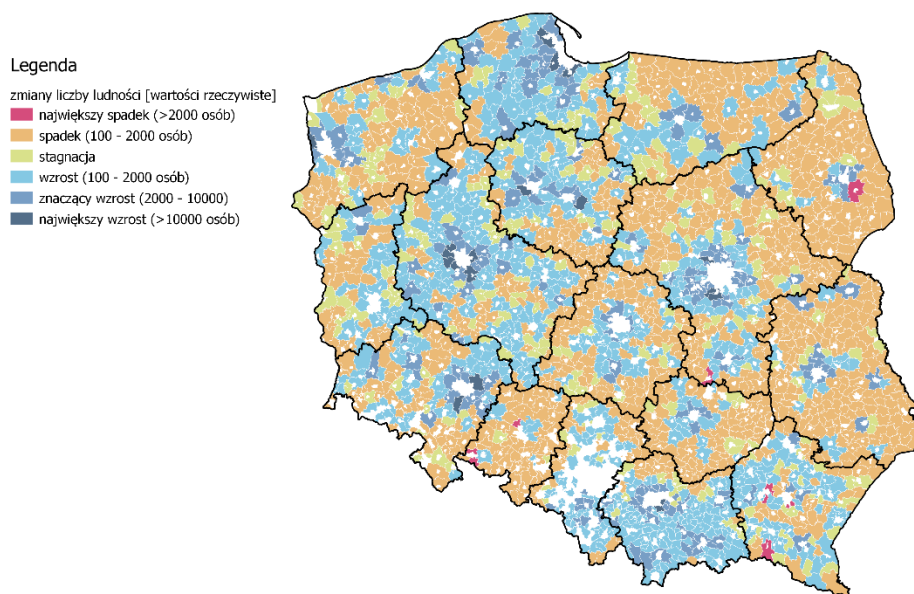
z okresu 1999–2020², a w szczególności z wyraźnie dodatnim (stosunkowo niewielka grupa jednostek lokalnych) lub wyraźnie ujemnym bilansem ludnościowym (liczna grupa jednostek lokalnych tworzących rozległe skupienia w większości regionów), to gminy wiejskie tworzące grupę pierwszą cechują się przeważająco wyraźnym wzrostem populacji, natomiast jednostki lokalne należące do grupy piątej prawie wyłącznie charakteryzują się wyraźnym ubytkiem ludności. W pozostałych trzech grupach zmiany ludnościowe nie są tak jednoznaczne, aczkolwiek przeważają procesy mniejszego lub większego spadku zaludnienia, natomiast liczne gminy wiejskie bezpośrednio powiązane z mniejszymi ośrodkami miejskim (ośrodki subregionalne, miasta powiatowe, ponadlokalne centra), wykazują wzrost zaludnienia (m.in.: Bolesławiec, Stronie Śląskie, Nysa, Busko Zdrój, Połaniec, Biłgoraj, Puławy, Płońsk, Ciechanów, Ostrołęka, Olecko, Ełk, Pisz, Brodnica, Złocieniec, Słubice i in.). Oznacza to, że również część mniejszych ośrodków miejskich dysponuje wystarczającym potencjałem gospodarczym, infrastrukturalnym i ludnościowym, by generować impulsy rozwojowe, wiążące lokalną populację (miejską, podmiejską i wiejską), a przepływy migracyjne w ich otoczeniu bilansują się dodatnio.

Procesy ludnościowe na obszarach wiejskich potwierdzają i pogłębiają skutki polaryzacji rozwoju, który w coraz większym stopniu koncentruje się w relatywnie wąskich strefach powiązanych z metropoliami i ośrodkami regionalnymi, a także w bezpośrednim otoczeniu niektórych mniejszych miast dysponujących ponadlokalnymi czynnikami wzrostu. Pozostałe obszary cechują się relatywnie niewielkimi zmianami ludnościowymi (z przewagą ubytków i spadku zaludnienia), a w strefach peryferii regionalnych, często szerokich, obejmujących większość przestrzeni województw słabe impulsy rozwojowe, niedostatki infrastrukturalne i niedobory w sektorze publicznym prowadzą do powstawania obszarów permanentnego odpływu migracyjnego (wewnętrznego i zewnętrznego) i pogłębiającej się (mapa 3 i 4).

---

² Okres 1999–2020 to przedział czasowy, w którym Polska rozpoczęła proces przygotowania i akcesji do Unii Europejskiej oraz – począwszy od 2004 r., funkcjonowania w jej strukturach.

Mapa 3. Zmiany liczby ludności w latach 1999–2020 na obszarach wiejskich (wartości rzeczywiste)

Źródło: oprac. własne; A. Majorek, UE w Katowicach.

5. Charakterystyczne trendy zmian przestrzennych na obszarach wiejskich związane z ewolucją rozmieszczenia populacji wsi

W Polsce, ludność wiejska stanowi wprawdzie około 40% (2021) całej populacji, ale obszary wiejskie zajmują ponad 90% powierzchni kraju. Już zestawienie tych dwóch wielkości wskazuje, że gęstość zaludnienia jest relatywnie niewielka, natomiast rozproszenie osadnictwa wiejskiego znaczne. Jak już wspomniano, po 1999 r. ogólna liczba mieszkańców wsi nie maleje, ale zmiany zachodzące w rozmieszczeniu ludności wiejskiej w sensie przestrzennym mają przeciwstawny kierunek:

- w otoczeniu aglomeracji miejskich, zarówno największych, jak i wielu mniejszych, liczba mieszkańców wsi rośnie (często znacznie i w szybkim tempie), przy czym szerokość stref wzrostu nie jest zbyt duża i obejmuje tylko gminy z pierwszego, rzadziej z drugiego i niektóre z trzeciego pierścienia otaczającego miasto (najszersze są strefy wzrostu wokół Gdańska, Poznania, Krakowa i Warszawy);
- natomiast w wielu strefach peryferyjnych, w ujęciu krajowym i regionalnym, a czasami nawet lokalnym, zwykle gorzej skomunikowanych, słabo dostępnych i mniej atrakcyjnych (np. krajobrazowo, ekologicznie) – populacja wiejska zmniejsza się, a w niektórych gminach dochodzi do zupełnego wyludnienia niektórych miejscowości (mapa 4).

Oba trendy wywołują w przestrzeni wiejskiej rosnące rozproszenie zabudowy, które stopniowo staje się problemem rozwojowym wsi – przy wyższym zaludnieniu pojawiają się istotne trudności ograniczające dostępność komunikacyjną i transportową obszarów wiejskich, przy niższym – ujawniają się kłopoty z zapewnieniem podstawowych usług. Wskazane kierunki zmian mają przeważająco żywiołowy charakter, a ich głębokie, niepożądane konsekwencje gospodarcze, społeczne, infrastrukturalne, a także przyrodnicze i kulturowe są najczęściej, niestety negatywne (Wilczyński, 2014).

Wprawdzie tendencje rozwojowe wsi z okresu transformacji sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, to widoczne jest również ich częstsze występowanie w Polsce Wschodniej niż Zachodniej. Spośród czynników określających przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich, wzrasta znaczenie kwestii położenia w układzie centrum-peryferie, stopniowo maleje oddziaływanie zasłóci historycznych (rozbiorowych i związanych z przesunięciem granic po II wojnie światowej (Rosner, Stanny, 2014). Do takiego rozkładu obszarów wiejskich nawiązuje również w dużym stopniu przestrzenne zróżnicowanie atrakcyjności inwestycyjnej (Zarebski, 2010).

Wśród charakterystycznych kierunków zmian na obszarach wiejskich zwraca uwagę wzrost zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, które rośnie mimo prowadzonej od dłuższego czasu polityki wyrównywania szans rozwojowych. Bardzo słabe są powiązania rzeczywistej dynamiki rozwoju wsi z aktywnością władz lokalnych w zakresie pozyskiwania i korzystania z dostępnych instrumentów pobudzania rozwoju.

Wbrew wielu koncepcjom rozwoju obszarów wiejskich nie maleje znaczenie czynników związanych z rentą położenia (Matuszewski i in., 2016). Można ją określić jako potencjalne, mniej lub bardziej wymierne korzyści płynące z usytuowania danej jednostki (np. gminy wiejskiej lub miejsko-wiejskiej) w przestrzeni kraju, regionu lub innej struktury przestrzennej. Konkretna lokalizacja jest istotnym potencjałem rozwojowym wsi lub obszaru wiejskiego pod warunkiem, że zostanie w porę dostrzeżona i odpowiednio wykorzystana. Atrakcyjność położenia – miejsce – może mieć różne cechy i nieść potencjalne korzyści. Należą do nich (w określonych okolicznościach) m.in.: sprzyjające różnym aktywnościom gospodarczym warunki naturalne, bliskość granicy, sąsiedztwo ośrodków miejskich lub dobra dostępność dużych miast, bliskość ośrodków akademickich, węzłów komunikacyjnych i sieci głównych dróg, lotnisk, stacji kolejowych oraz bliskość rynków zbytu i bazy surowcowej (Kopczewska, 2008; Ossowska, 2004). Z najnowszych badań wynika, że atrakcyjność lokalizacji na obszarach wiejskich jest postrzegana (Wiśniewska, 2014) przez przedsiębiorstwa, głównie przez: łatwy dostęp do rynków i klientów, dostępność wykwalifikowanych pracowników, jakość usług telekomunikacyjnych oraz możliwość korzy-

stania z krajowych i międzynarodowych połączeń transportowych. Pewne znaczenie mają też inne czynniki decydujące o atrakcyjności lokalnego otoczenia, takie jak: prężnie działające instytucje naukowo-badawcze współpracujące z przemysłem i uczestniczące w tworzeniu innowacji, dostęp do międzynarodowych rynków zbytu, a także do osiągnięć technologicznych, informacji i usług. Wszystko to przede wszystkim uatrakcyjnia tereny wiejskie w bezpośredniej bliskości większych ośrodków miejskich, zarówno dla inwestycji gospodarczych jak i dla rynku mieszkaniowego, skutkując napływem migracyjnym i przyrostem ludnościowym (Długosz, Szmytkie, 2022).

Czynnikiem kulturowym, dotyczącym lokalnych społeczności, czerpiącym najwięcej korzyści z globalizacji, jest umiejętność uruchomienia wewnętrznego potencjału przedsiębiorczości i kooperacji. Jeśli globalizację rozumiemy jako dostosowanie oferty podmiotów globalnych do tradycji, kultury i potrzeb lokalnych na wsi lub coraz częściej, jako adaptację miejsc i podmiotów lokalnych do wymogów globalnych, to kwestie lokalizacji i globalizacji w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, są ze sobą silnie związane. Korzyści wynikające z dogodnej lokalizacji wpływają silnie na przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich niż efekty prowadzonej polityki spójności (Copus i in., 2010).

Nowa funkcje rolnictwa, które nie tylko jest producentem żywności, często o podwyższonych walorach, ale również jest znaczącym dostawcą biomasy, przeznaczonej na cele energetyczne (Chodkowska-Miszczuk i in., 2020), a także potencjałem dla rekreacji i turystyki. Rośnie znaczenie obszarów wiejskich w sferze środowiskowej – stają się one nie tylko miejscem produkcji surowców energetycznych, ale także bezpośredniej produkcji energii z zasobów odnawialnych (wiatr i energia słoneczna). Są także podstawową przestrzenią ochrony terenów cennych przyrodniczo, krajo-brazowo i kulturowo.

Znaczne zmiany zachodzą również w sferze własności ziemi i gospodarstw rolnych na obszarach wiejskich, a ich tempo i kierunki są bardzo silnie zróżnicowane regionalnie. Jakkolwiek trudno ocenić skalę przestrzennych skutków rosnącego gwałtownie rozdrobnienia gospodarstw rolnych (są dzielone na cele komercyjne, dochodowe, rekreacyjne, mieszkaniowe i inne)³, to żywiołowe procesy przejmowania gruntów rolnych pod zabudowę mieszkaniową jedno- i wielorodzinną, na cele gospodarcze, produkcyjne, rekreacyjno-wypoczynkowe oraz komunikacyjne skutkują daleko idącymi zmianami w strukturze wiejskiej przestrzeni. Rośnie liczba działek

³ W latach 1992–2012 wzrost zasobów gruntów rolnych w posiadaniu „nierolników” był ponad czterokrotny (z 396 tys. ha w 1992 r. do 1687 tys. ha w 2012 r.). Rosnąca gwałtownie presja na obszary wiejskie, atrakcyjne krajo-brazowo i z walorami rekreacyjnymi, objęła przede wszystkim strefę Polski Północno-Wschodniej, Południowo-Wschodniej, tereny w woj. lubelskim i świętokrzyskim oraz strefy podmiejskie: Warszawskie – m.in. krakowska, rzeszowska, kielecka i konurbacja górnośląska połączyły się w rozleglejszy obszar wiejski głębszych zmian w strukturze własności rolnej (Głębocki, 2014).

na obszarach wiejskich (szachownica gruntów) i coraz więcej z nich przeznaczana jest na cele nierolnicze.

Osadnictwo wiejskie traci w wielu regionach zwarty charakter, maleje wartość krajobrazowa i przyrodniczo-produkcyjna wsi, powstają liczne konflikty przestrzenne, a wzrost rozdrobnienia własności staje się również dużą barierą lokalizacyjną dla dalszego rozwoju, szczególnie w strefach podmiejskich i urbanizujących się (por. np. Jabłoński, Mazurkiewicz, 2014; Kajdanek, 2012). Rosną także istotnie łączne koszty użytkowania żywiolowo zagospodarowywanych przestrzeni wiejskich, co obniża ich atrakcyjność dla potencjalnych nowych inwestorów, a także „wypycha” już funkcjonujących przedsiębiorców.

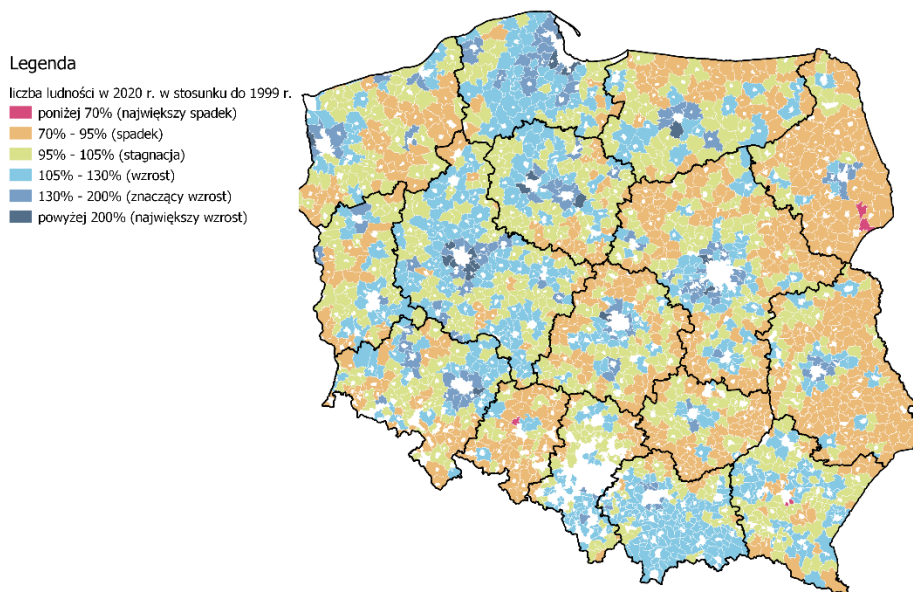
Szybki, często żywiolowy, rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich w strefach zewnętrznych największych miast w Polsce jest pochodną rosnącej atrakcyjności lokalizacyjnej terenów umożliwiających (przynajmniej potencjalnie) korzystanie z sąsiedztwa miejskich rynków pracy, zbytu, usług i innych udogodnień (m.in. handlu wielkopowierzchniowego, instytucji kultury, sportu i rozrywki masowej, szkolnictwa ponadpodstawowego i wyższego) z równoległym wykorzystywaniem walorów środowiskowych (m.in. Staszewska, 2012; Głaz, Biczkowski, 2012; , Heffner, Klemens, 2015). Charakterystyczne jest powstawanie i rozszerzanie się stref podmiejskich wokół największych miast, a także wokół miast średnich o wysokim poziomie funkcji miejskich (z wyłączeniem miast monofunkcyjnych). Również oddziaływanie aglomeracji miejskich na obszary wiejskie w ich bezpośrednim sąsiedztwie jest wyraźnie zależne od stopnia przekształceń przestrzeni wiejskiej, który – ogólnie biorąc, zmniejsza się w miarę wzrostu odległości od miasta.

6. Ludnościowe i demograficzne uwarunkowania zmian przestrzennych na wsi

W skali krajowej, coraz większego znaczenia nabierają procesy pogłębiania się zaopóźnienia i niskiej dynamiki rozwoju gospodarczego i społecznego na obszarach wiejskich położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, w relacji centrum–peryferia krajowe (Stanny, 2014), a także w układach regionalnych. Jakkolwiek to większe miasta i ich obszary funkcjonalne generują wzrost gospodarczy, kreując nowe miejsca pracy w sytuacji zmniejszającego się zatrudnienia w rolnictwie oraz redukując poziom bezrobocia na obszarach wiejskich (dojazdy do pracy) – to efekt demograficzny tych procesów w skali regionalnej staje się widoczny przede wszystkim w strefach wiejskich o charakterze peryferyjnym i w większym stopniu, we wschodniej części kraju (Rogowski, 2007) (mapa 4 i 5).

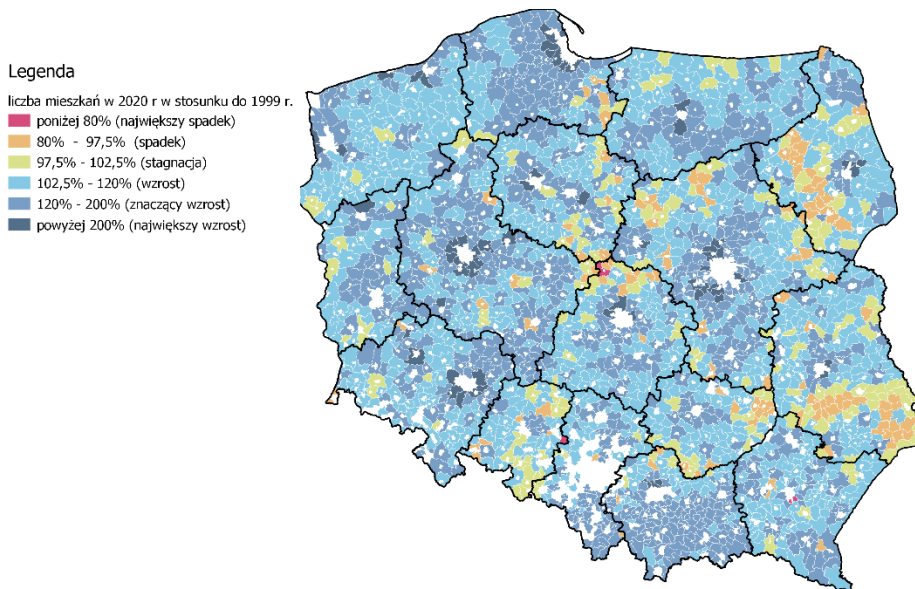

Mapa 4. Zmiany liczby ludności w latach 1999–2020 na obszarach wiejskich (liczba ludności gminy w 1999 r. = 100)

Źródło: oprac. własne; A. Majorek, UE w Katowicach.

Mapa 5. Zmiany liczby mieszkań w latach 1999–2020 na obszarach wiejskich (liczba mieszkań w gminie w 1999 r. = 100)

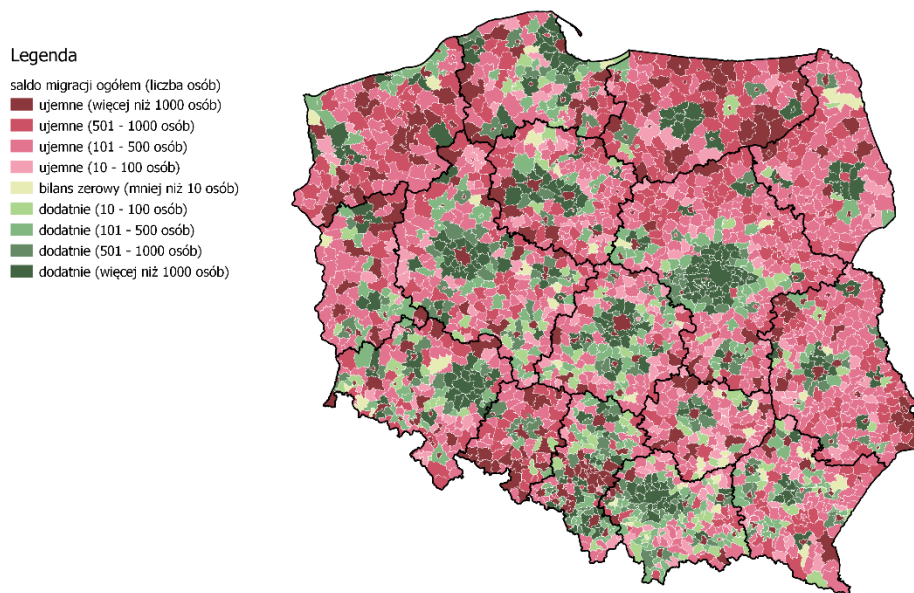

Źródło: oprac. własne; A. Majorek, UE w Katowicach.

Dysparytety w dochodach rolników w stosunku do przeciętnego dochodu w gospodarce stają się znaczącym czynnikiem ułatwiającym podejmowanie decyzji migracyjnych zarówno wahadłowych, czasowych, jak i trwałych, które obejmują głównie przepływy wewnętrzne, ale także zewnętrzne. Jak wykazują badania (Drejerska, 2018), w Polsce jest on szczególnie dotkliwy, ponieważ na wytworzenie 1,7% PKB pracowało aż 10,5% zatrudnionych, co w warunkach europejskich skutkuje presją na dalsze zmiany strukturalne w krajowym rolnictwie w kierunku redukcji zatrudnienia i stopniowego przechodzenia zasobów pracy do innych sektorów gospodarki na miejscu lub w strefie lokalnej albo do przesunięcia migracyjnego. Z drugiej strony zgoda na niższy poziom wynagrodzeń w rolnictwie świadczy o istnieniu czynników ekonomicznych, społecznych i kulturowych, które podtrzymują związanych z rolnictwem w miejscu zamieszkania.

Systematycznie rośnie udział rodzin niezwiązanych z gospodarstwem rolnym w wiejskich zbiorowościach (Chmieliński, 2013), co – ogólnie biorąc, zwiększa podatność ich członków na zewnętrzne oferty zatrudnienia, a także na decyzje migracyjne. Stąd, jak można się spodziewać, zdecydowana większość gmin z dominacją lub znaczącym udziałem funkcji rolniczej cechuje się spadkiem zaludnienia, ujemnym bilansem migracyjnym i narastającymi problemami w strukturze demograficznej populacji (zob. mapa 6).

Mapa 6. Saldo migracji ogółem w latach 1999–2020

Źródło: oprac. własne; A. Majorek, UE w Katowicach.

Spadek zaludnienia obszarów wiejskich objął prawie całe województwo podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i opolskie, z wyjątkiem wąskich stref wokół ośrodków regionalnych (Białegostoku, Lublina, Kielc i Opola) oraz szerokie, peryferyjne grupy gmin obejmujące obszary wiejskie województwa mazowieckiego i łódzkiego oraz warmińsko-mazurskiego i zachodniopomorskiego, z wyłączeniem stref suburbanizacji wokół Warszawy, Łodzi, Olsztyna i Szczecina, a także węższych obszarów związanych z niektórymi ośrodkami subregionalnymi – Radomiem, Płockiem i Koszalinem oraz Słupskiem w województwie zachodniopomorskim. Znaczącymi obszarami spadku zaludnienia wsi są także wewnętrzne peryferia województwa lubuskiego, dolnośląskiego i kujawsko-pomorskiego, a nawet wielkopolskiego (rejon Leszno-Września) oraz podkarpackiego (zewnętrzna strefa aglomeracji rzeszowskiej, gminy Beskidu Niskiego i Bieszczad).

Głównymi czynnikami oddziałującymi na podaż pracy ludności wiejskiej są powiązania gospodarstwa domowego i rolnego (rolne i bezrolne gospodarstwa domowe [1]), wydajność pracy w rolnictwie i bezrobocie ukryte [2], wielozawodowość [3] oraz migracje wahadłowe [4]. Pierwsza i druga zmienna warunkuje właściwie podaż pracy wyłącznie mieszkańców wsi (Otoliński, Wielicki, 2003). Trzecia, w ujęciu ogólnym może występować również w miastach, natomiast na wsi, zakres pracy poza rolnictwem w indywidualnych gospodarstwach rolnych może być bardzo silnie zróżnicowany (od pełnoetatowego zatrudnienia po prace dorywcze, sezonowe, od głównego źródła dochodu po incydentalne wpływy z prac zleconych itp.), może być także czynnikiem ułatwiającym decyzję o migracji. Czwarty wyróżnik również może być i zwykle jest rozważany w kontekście lokalnej i regionalnej sytuacji na rynku pracy, aczkolwiek zarówno cechy *stricte* geograficzne (np. odległość), jak i organizacyjne (np. organizacja transportu publicznego) wpływają na odmienną sytuację mieszkańców wsi w tym zakresie w porównaniu z mieszkańcami miast (Kowaleski, Majdzińska, 2018; Drejerska, 2018).

Jeśli syntetycznie ująć cechy struktur przestrzennych wsi i charakterystyki obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu, to można je zebrać w następujące stwierdzenia:

- tylko niektóre miejscowości na obszarach wiejskich są podatne na rozwój społeczno-gospodarczy, dotyczy to szczególnie wsi o charakterze skupionym i zwartym; większość z nich wymaga działań inicjujących aktywizację i inicjatyw kreujących strefy o charakterze centrów;
- przez programy i inicjatywy odnawiające lub aktywizujące wieś – można procesy rozwoju w istotny sposób przyspieszyć i przyciągnąć zainteresowanych; niektóre z nich mają pierwszorzędne znaczenie, inne są nieco mniej istotne;

- korzystną cechą wiejskiej jednostki osadniczej jest jej duża dostępność komunikacyjna oraz możliwość penetracji struktur morfologicznych wsi poprzez czytelny i utwardzony system dróg i ulic;
- większa liczba mieszkańców wsi, wyznaczająca jej potencjał demograficzny (co najmniej 300 osób, tj. około 100 gospodarstw domowych lub zamieszkałych zabudowań), która uzasadnia ekonomicznie podtrzymywanie podstawowego sektora usług i handlu oraz tworzenie przestrzeni publicznych o charakterze centrum;
- brak negatywnych tendencji w rozwoju demograficznym (długotrwałe zmiany depopulacyjne praktycznie zawsze prowadzą one do degradacji układów przestrzennych wsi i niekorzystnych konsekwencji gospodarczych);
- zróżnicowana struktura funkcjonalna układu wiejskiego (wielofunkcyjność), najkorzystniejsza we wsiach bez dominacji funkcji rolniczej i w mniejszym stopniu, bez przewagi mieszkaniowej (Heffner, 2001);
- brak rozproszenia zabudowy wsi, jest czynnikiem ułatwiającym integrację infrastrukturalną oraz społeczną struktur wiejskich, warunkuje dobrą dostępność komunikacyjną układu wsi – zwłaszcza z zewnątrz;
- złożoność morfologiczna wsi, występująca w układach ze znaczącym udziałem zabudowy skupionej lub zwartej, skutkująca konsekwencjami społeczno-gospodarczymi analogicznymi do braku rozproszenia, ale dodatkowo, zwiększająca dostępność wewnętrzną (wyjazdy, kontakty, korzystanie z pojawiających się możliwości);
- występowanie elementów układu centrum wsi o charakterze węzłowym, które zwykle wiąże się z bardziej złożonymi strukturami morfologicznymi (wsie ulicowe, owalnice, wielodrożnice, wsie placowe, osady targowe, osady przemysłowe lub zdegradowane miasta);
- liczne nowe obiekty, w tym przede wszystkim o funkcji niemieszkaniowej i nierolniczej oraz występowanie zorganizowanej zabudowy usługowej, przemysłowej lub wielorodzinnej (zob. więcej Heffner, 2002).

Koncepcje rozwoju przestrzennego, związanego z regulacją procesów suburbanizacji w strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich w krajach Europy Zachodniej opierają się na restrykcyjnie przestrzeganych zasadach zachowania ładu przestrzennego, podtrzymywania ciągłości kulturowej, równoważenia rozwoju (*sustainability*) oraz podnoszenia integralności osiedli wiejskich (por. np. Ros-Tonen i in., Pouw, Bavinck, 2015). Podejmowane działania i przedsięwzięcia rozwojowe generalnie nie naruszają tożsamości wsi podtrzymują natomiast więzi społeczne i aktywizują lokalne społeczności wiejskie (inicjatywy rewitalizacyjne w zabudowie historycznej, przeciwdziałanie niekontrolowanemu rozproszeniu zabudowy, tworzenie systemu przestrzeni publicznych itp. (Filion, 2001; Gonda-Soroczyńska, 2009; Williams, Shaw, 2009; Zimnicka, Czernik, 2007).

Zjawiska te – mimo formalnie planowego rozwoju w sferze przestrzeni wiejskiej, mają niekontrolowany charakter i coraz szerzej zaczęto opisywać liczne, negatywne skutki żywiłowej urbanizacji⁴ wsi:

- nieproporcjonalny wzrost powierzchni użytków nierolniczych i leśnych oraz niewspółmierny rozwój zabudowy;
- konsumpcja ziemi rośnie szybciej niż gęstość zaludnienia, marnotrawne zapotrzebowanie na nowe tereny, niewspółmierne do wielkości koniecznych dla prowadzonych aktywności;
- rozpowszechnienie wzorców planistycznych propagujących niskie gęstości użytkowania (mieszkania, biura, usługi, przemysł, turystyka); w warunkach rynkowych wywołuje ekspansję tego rodzaju zagospodarowania przestrzeni na zewnętrzne, wiejskie obszary otwarte o dobrej dostępności (rolnicze, leśne, użytki ekologiczne);
- utrudnienia i zagrożenie dla polityki zrównoważonego rozwoju (por. np. Kształtowanie...).

W sensie przestrzennym, żywiłowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich prowadzą do obniżania się gęstości zabudowy i rosnącego jej rozproszenia, braku ciągłości i nierównomiernego użytkowania ziemi, nadmiernej lokalnej koncentracji i jednostronnego użytkowania ziemi, niskiego poziomu centralności organizacji przestrzennej oraz dużej odległości między różnymi formami użytkowania ziemi (kwestia obniżonej lokalnie dostępności – Heffner, 2011).

Do najważniejszych czynników wywołujących ten proces zalicza się politykę władz lokalnych, strategie deweloperów i preferencje mieszkaniowe relatywnie wąskiej grupy tworzącej klasę średnią. Proces ekspansji zabudowy miejskiej przyczynia się do nawarstwiania się wielu problemów – niszczenia obszarów zalesionych, wzrostu zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, obudowy dróg i szlaków komunikacyjnych, zaniku historycznych układów morfologicznych wsi, osłabienia więzów sąsiedzkich, łączących tradycyjnie mieszkańców małych miasteczek i wsi oraz wzrostu kosztów komunalnych.

Coraz większe obszary w wiejskim otoczeniu dużych miast są zajmowane przez tereny inwestycyjne, głównie związane z różnymi formami zabudowy mieszkaniowej rys. 5. W Polsce, w latach 1990–2012 wzrosła w znacznym stopniu powierzchnia gruntów zajęta przez różne formy rozproszonej zabudowy – o prawie 677 tys. hektarów, w zdecydowanej przewadze te zmiany dokonały się na obszarach wiejskich⁵. Proces ten najczęściej wiąże się z aktywnością inwestycyjną związaną z miastami –

⁴ Proces ten określa się często terminem *urban sprawl*, chociaż w Polsce o takiej formie urbanizacji żywiłowej można mówić dopiero w odniesieniu do procesów z lat 90. i później (por. m.in. Heffner, 2012; Jakóbczyk-Gryszkiewicz *et al.* 2010; Lisowski, 2005), jakkolwiek pewne symptomy zjawiska pojawiły się już w latach 70. ubiegłego wieku.

⁵ Dane zebrał i obliczenia wykonał P. Gibas (Katedra Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Ekonomiczny, Katowice, 2015).

powstają masowo różne typy osiedli mieszkaniowych, kompleksy handlowo-usługowe różnej wielkości w zewnętrznych strefach dużych miast, tereny i zespoły biurowo-usługowe (*business parks, special economic zones* itp.), hurtownie, magazyny i centra logistyczne, zakłady produkcyjne, drogi, parkingi, tereny sportowe i rekreacyjne oraz inne rodzaje nierolniczego użytkowania ziemi. Nowe formy zagospodarowania funkcjonują prawie wyłącznie w powiązaniu z większymi miastami, a wokół nich na obszarach wiejskich zmniejsza się wyraźnie powierzchnia gruntów rolnych (por. Brake, 2001; Bański, 2008; Heffner, 2014).

Procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzennego na obszarach wiejskich w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, a nawet poza nimi, przyjmują formę żywiołowego narastania rozproszonej zabudowy, mimo wielu formalnych regulacji, często również wkraczają na tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne (Niedźwiecka-Filipiak, Borcz, 2010; Wesołowska, 2005). Dążenie do przyciągnięcia inwestycji zewnętrznych za wszelką cenę ma społeczną akceptację i jest charakterystyczne dla lokalnych struktur, prowadzi do powielania inicjatyw otwierających tereny pod nowe przedsięwzięcia, co skutkuje rozgęszczaniem układów przestrzennych wsi pogorszeniem ich zwartości i pogłębieniem trudności z zapewnieniem dostępu do infrastruktury i komunikacji (por. Scott i in., 2011).

Pośrednią konsekwencją tych zjawisk jest także masowe odchodzenie od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik transportu kolejowego, przejmowanego przez ruch drogowy w obsłudze wsi. Przesunięcia te wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich. Ich dalszym następstwem jest wzrost kosztów funkcjonowania ludności wiejskiej, co w wielu obszarach o peryferyjnym położeniu wywołuje negatywne skutki społeczne i inicjuje depopulację. Są one również źródłem poważnych problemów gospodarczych, ujawniających się zarówno w obszarach zurbanizowanych na wsi, jak i tradycyjnych, rolniczych, gdzie skutkują odpływem ludności i częstą dekapitalizacją i degradacją, obniżeniem standardów, a nawet zanikiem zabudowy całych osiedli wiejskich.

7. Podsumowanie

Ponieważ żywiołowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich implikują wiele negatywnych zjawisk przestrzennych i społecznych (np. osłabienie więzów sąsiedzkich, zanik historycznych układów morfologicznych wsi, pogorszenie dostępności komunikacyjnej) dobrym rozwiązaniem byłoby wprowadzenie i bardziej restrykcyjne przestrzeganie zasad zachowania ładu przestrzennego, a niewątpliwą korzyścią takich działań może być podnoszenie integralności osiedli wiejskich.

Generalnie, na obszarach wiejskich w Polsce zachodzi intensywny proces polaryzacji przestrzennej w sensie demograficznym, a w konsekwencji (sprzężenie zwrot-

ne) również gospodarczym, społecznym, a nawet kulturowym. Odniesieniem dla tego zjawiska są w coraz większym stopniu układy regionalne. Zarówno w kontekście krajowym jak i szerszym, europejskim – jest to zjawisko niepożądane:

- skutki przestrzenne procesu polaryzacji na obszarach wiejskich są zdecydowanie negatywne, szczególnie w strefach intensywnego wzrostu populacji (strefy suburbanizacji – chaos, wzrost kosztów użytkowania, spadek dostępności);
- efekty polaryzacji w obszarach depopulacyjnych regionów są niejednoznaczne, ale przeważają formy zagospodarowania przestrzeni niepożądane, z punktu widzenia procesów rozwoju (degradacja i zaniki zabudowy, pogarszanie się stanu sieci komunikacyjnej i infrastruktury technicznej, pustostany w obiektach handlowych i użyteczności publicznej);
- wprawdzie zmiany ludnościowe (wzrost, stagnacja, depopulacja) na obszarach wiejskich nie są główną przyczyną rosnącego chaosu przestrzennego (Kudłacz, 2021), to w istotny sposób przyczyniają się do pogłębiania się tego zjawiska zarówno w strefach koncentracji rozwoju jak, w rejonach wyludniających się (Latocha, 2013, 2017);
- rola ośrodków subregionalnych (najczęściej miast średniej wielkości) w inicjowaniu spójności struktur regionów jest niewystarczająca, szczególnie w odniesieniu do integrowania lokalnych rynków pracy, generowaniu migracji oraz stabilizowaniu procesów rozwoju w otoczeniu wiejskim (Piekutowska, Grabowiecki, 2017);
- na układy typu centrum–peryferie można oddziaływać przez odpowiednią politykę „osłabiania” sił prowadzących do peryferyzacji regionów lub ich znaczących części – przede wszystkim obszarów wiejskich;
- chodzi o spowalnianie, a nawet odwracanie trendów polaryzujących strukturę przestrzenną rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez inwestycje podtrzymujące infrastrukturę techniczną, komunikacyjną, społeczną oraz handlową, a także wprowadzanie nowych funkcji gospodarczych (np. rekreacja, turystyka, zdrowa żywność, drugie domy, lokalna przedsiębiorczość, mieszkania itd.);
- ważne jest uzyskanie efektu bardziej równomiernego rozkładu korzyści rozwoju przy minimalizacji skutków demograficzno-społecznych koncentracji przestrzennej wzrostu gospodarczego na obszarach wiejskich;
- procesy koncentracji rozwoju w ośrodkach regionalnych można równoważyć działaniami typu spójnościowego w ich regionach (infrastruktura transportu, społeczno-kulturowa, handlowa, mieszkaniowa, edukacja, rekreacja itd.) Obszary funkcjonalne ośrodków regionalnych i strefy wewnętrznych peryferii: im większy terytorialnie region tym szersza strefa o charakterze peryferii – na obszarach wiejskich tego typu często występują symptomy trwałej marginalizacji (Copus, van Well, 2014), a szczególnie podatne na tego typu zmiany są obszary z licznymi, bardzo małymi wsiami (por. Lešková, Vaishar, 2019);

- zjawisko permanentnej koncentracji rozwoju w ośrodkach metropolitalnych (w Polsce obejmuje ono 6–10 miast), z jednej strony jest to efekt naturalnych procesów w strukturach gospodarczych, z drugiej jest to konsekwencja różnego rodzaju polityk centralizacyjnych, preferowanych i często wdrażanych na poziomie krajowym i regionalnym (por. Asefi i in., Matias, Gonçalves, 2020). Wiele wskazuje na to, że można je „osłabiać” racjonalną dekoncentracją i decentralizacją instytucji i struktur sektora publicznego (m.in. Rodríguez-Pose, Ezcurra, 2010; Heffner, 2017).

W racjonalnym zagospodarowaniu przestrzeni obszarów wiejskich istotnego znaczenia nabierają działania i inicjatywy wzmacniające centra wsi, szczególnie gdy obejmują one wykorzystanie wolnych terenów w zasięgu istniejącej zabudowy miejscowości. Przeciwdziałanie utracie funkcji centralnych i uatrakcyjnienie stref zwartej zabudowy osiedli wiejskich dla ich nowych mieszkańców może w zdecydowany sposób obniżyć presję na przejmowanie i oferowanie nowych terenów pod zabudowę w zewnętrznych i otwartych częściach wsi. Ogranicza to „konsumpcję” krajobrazu wiejskiego oraz zmniejsza nacisk na środowisko przyrodnicze i rolne. Procesy prowadzące do wzrostu zwartości osiedli wiejskich, lepszego (intensywniejszego) wykorzystania już istniejącej zabudowy wiejskiej oraz inwestowania w niewykorzystane nieruchomości wewnątrz wsi istotnie racjonalizują wykorzystanie infrastruktury technicznej i komunikacyjnej oraz społecznej, zmniejszając koszty jej funkcjonowania.

Pośrednią konsekwencją negatywnych zjawisk ludnościowych przestrzennych jest m.in. masowe odchodzenie od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik transportu kolejowego, przejmowanego przez ruch drogowy w obsłudze wsi. Skutkuje to ograniczeniem dostępności transportu zbiorowego, szczególnie ważnej dla starszej części populacji wiejskiej i brakiem dostępu do wielu usług publicznych ulokowanych najczęściej na poziomie ponadlokalnym lub regionalnym (Klemens, 2013; Heffner, Klemens, 2015, 2016). Przesunięcia te, wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich, zwiększają koszty funkcjonowania ludności wiejskiej i wywołują negatywne skutki społeczne oraz są źródłem poważnych problemów gospodarczych, zarówno w obszarach zurbanizowanych na wsi, w układach przejściowych, jak i w strefach peryferyjnych, gdzie dają efekt w postaci inicjowania odpływu ludności, depopulacji i często występującej degradacji zabudowy całych osiedli wiejskich. Ciągłe, przemysłane inwestowanie w poprawę stanu i funkcjonowania infrastruktury społecznej, a także technicznej, a w szczególności infrastruktury drogowej oraz podtrzymywanie komunikacyjnych powiązań z większymi ośrodkami miejskimi połączone z przeciwdziałaniem odchodzeniu usług publicznych i handlowych na wyższe poziomy hierarchii osadniczej, a więc w tym samym kierunku, połączone z zapobieganiem wykluczeniu

społecznemu mieszkańców wsi – może te niekorzystne trendy przynajmniej zahamować.

Bibliografia

- Amcoff, J., Möller, P., Westholm, E. (2011). The (un)importance of the closure of village shops to rural migration patterns. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 21, 2, 129–143.
- Asefi, S., Matias, J., Gonçalves, C. (2020). Transitions between Centralization and Metapolization: From City Development Strategy (CDS) to Peri-Urban Development Strategy (PDS). *Sustainability*. 2020 (24):10653. <https://doi.org/10.3390/su122410653>.
- Bański, J. (2008). Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś, W: A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.). *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Nauk. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 29–43.
- Bański, J. (2014). Współczesne typologie obszarów wiejskich w Polsce–przegląd podejść metodologicznych. *Przegląd Geograficzny*, 86(4), 441–470.
- Bański, J., Stola, W. (2002), Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, *Studia Obszarów Wiejskich*, 3, PTG, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Brake, K. (2001). Neue Akzente der Suburbanisierung. Suburbaner Raum Und Kernstadt eigene Profile Und neue Verbund, W: K. Brake, J. Dangschat, G. Herfert, (red.). *Suburbanisierung in Deutschland. Aktuelle Tendenzen*, Leske und Budrich, Leverkusen-Opladen, 15–26.
- Buciak, R., Pieniążek, M. (2012). Spatial classification of rural areas in Poland. *Geographia Polonica*, 85(1), 57–66.
- Chmieliński, P. (2013). *Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005–2011*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, Warszawa.
- Chodkowska-Miszczuk, J., Martinat, S., Kulla, M., Novotný, L. (2020). Renewables projects in peripheries: determinants, challenges and perspectives of biogas plants–insights from Central European countries. *Regional Studies, Regional Science*, 7(1), 362–1381.
- Copus, A., van Well, K. (2014). Parallel Worlds? Comparing the Perspectives and Rationales of EU Rural Development and Cohesion Policy. W: A. K. Copus. P. de Lima (red.). *Territorial Cohesion in Rural Europe: The Relational Turn in Rural Development*, Routledge, Abingdon, 53–178.
- Copus, A., Shucksmith, M., Talbot, H., Noguera, J. (2010). Dispelling Stylised Fallacies and Turning Diversity into Strength: An Introduction to the EDORA Project. W: *Regional Studies Association Annual International Conference*, 24–26 May 2010, Pécs, Hungary. Session K: Spatial Planning in Cities and Regions.
- Czapiewski, K. (2005). Living conditions and functional structure of rural communes in Poland. *Geografický časopis*, 57(1), 23–142.
- Długosz, M., Szymytkie, R. (2022). Obszary wiejskie w systemie migracji wewnętrznych w Polsce. *Studia Regionalne i Lokalne*, 3(89), 86–100.
- Drejerska, N. (2018). *Przemiany sektorowej struktury zatrudnienia ludności wiejskiej*. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

- Filion, P. (2001). Suburban Mixed-use Centres and Urban Dispersion: What Difference Do They Make? *Environment and Planning A*, 33, 141–160.
- Gibas, P., Heffner, K. (2018). Koncentracja zabudowy na obszarach wiejskich. *Wieś i Rolnictwo*, 2(179), 189–207.
- Gibas, P., Majorek, A. (2020). Analysis of land-use change between 2012–2018 in Europe in terms of sustainable development. *Land*, 9(2), 46.
- Głaz, M., Biczkowski, M. (2012). Przeobrażenia terenów wiejskich w strefach podmiejskich wybranych aglomeracji w Polsce. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locotrum*, 11(3), 83–97.
- Głębocki, B. (2014). Zmiany w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa w latach 2002–2012. W: B. Głębocki (red.). *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa*, Główny Urząd Statystyczny, 14–71.
- Gonda-Soroczyńska, E. (2009). Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu, *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, 4, PAN, Oddz. w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków, 149–165.
- Haartsen, T., Stockdale, A. (2018). Selective belonging: how rural newcomer families with children become stayers. *Population, Space and Place*, 24, 1–9.
- Heffner, K. (2001). Transformacja układów osadniczych wsi a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, W: I. Bukraba-Rylska i A. Rosner (red.), *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 109–132.
- Heffner, K. (2002). Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich. *Wieś i Rolnictwo* 2, 27–48.
- Heffner, K. (2011). Problemy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. W: I. Nurzyńska, M. Drygas (red.). *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 175–194.
- Heffner, K. (2012). Ewolucja funkcji w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej w Polsce. W: A. Rosner (red.). *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 39–60.
- Heffner, K. (2014). Kierunki zmian w przestrzeni wiejskiej Polski – wpisywanie się w przestrzeń wsi europejskiej. W: W. Kamińska, K. Heffner (red.). *Polityka spójności UE a rozwój obszarów wiejskich: stare problemy i nowe wyzwania*. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, t. 156, 33–56.
- Heffner, K. (2017). Rozwój ośrodków regionalnych a procesy decentralizacji i dekoncentracji sektora publicznego. W: T. Kudłacz, P. Branka (red.). *Teoria i praktyka rozwoju obszarów funkcjonalnych*. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 174, 62–85.
- Heffner, K., Gibas, P. (2014). Zasięg oddziaływania metropolii, *Studia Miejskie*, 13, Katedra Geografii Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Opolski, 9–26.
- Heffner, K., Gibas, P. (2016). Functional areas in the regions and their links to scope sub-regional impact, *Studia Regionalia*. Journal of the Polish Academy of Sciences, Committee for Spatial Economy and Regional Planning & European Regional Science Association (ERSA) Polish Section, 46, 27–39.
- Heffner, K., Klemens, B. (2013). Koncepcje zmian i nowe procesy przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce, W: S. Korenik, A. Mempel-Śnieżyk (red.). *Kryzys finansowy a programowanie rozwoju jednostek przestrzennych*. Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 90–101.

- Heffner, K., Klemens, B. (2015). Wiejskie obszary funkcjonalne w kontekście dostępu do usług publicznych (na przykładzie województwa opolskiego). *Studia Obszarów Wiejskich*, 37: M. Biczkowski, L. Kozłowski (red.). *Wiejskie obszary funkcjonalne*. Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, 51–70.
- Heffner, K., Klemens, B. (2016). Potencjały i strefy problemowe w zakresie świadczenia usług publicznych na obszarach wiejskich w skali regionalnej. *Studia Obszarów Wiejskich*, 42, 23–35.
- Heffner, K., Latocha, A. (2021). Depopulacja i zanikające wsie w strukturze obszarów wiejskich pogranicza polsko-czeskiego. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 14(55), 67–89. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.55.06>.
- Heffner, K., Rosner, A., Stanny, M. (2007). Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a dynamika przemian. W: A. Rosner (red.), *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki zmian*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 153–164.
- Heffner, K., Twardzik, M. (2022). Rural Areas in Poland – Changes Since Joining the European Union. *European Countryside*, 14 (Issue 2), 420–438.
- Jabłoński, W., Mazurkiewicz, K. (2014). Konflikty przestrzenne na terenach wiejskich – ignorancja czy niewiedza? Studium przypadku. *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, Nr IV/2/2014, PAN, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, 1167–1177.
- Jadach-Sepiolo, A., Zathay, M. (2021). Alternative between Revitalisation of City Centres and the Rising Costs of Extensive Land Use from a Polish Perspective. *Land*, 10, 488. <https://doi.org/10.3390/land10050488>.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J., Marcińczak, S., Siejkowska, A. (2010). *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*. Wydawnictwo Uniwersytet Łódzki.
- Jakubowski, A., Bronisz, U. (2019). Rural Demographic Problem Areas in Poland. *Problems of World Agriculture*, 19(2), 41–53.
- Kajdanek, K. (2012). *Suburbanizacja po polsku*. Nomos.
- Kamińska, W. (2012). Kapitał ludzki jako czynnik stymulujący rozwój gospodarczy obszarów wiejskich? Przykład województwa świętokrzyskiego. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum*, 11(3), 109–125.
- Kamińska, W. (2014). Kapitał ludzki a spójność ekonomiczna obszarów wiejskich w Polsce. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (26), 35–56.
- Kistowski, M. (2009). Problemy zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich – między rozkwitem, peryferyzacją a degradacją. W: *Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych?* Instytut na rzecz Ekorozwoju, 6–17.
- Klemens, B. (2013). Dostęp do usług publicznych na obszarach wiejskich województwa opolskiego. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, (296), 151–163.
- Klonowska-Matynia, M. (2017). Czynniki edukacyjne a przestrzenne rozmieszczenie kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich w Polsce. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica*, 1(327), 1071–27.
- Kołodziejczak, A. (2017). Koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi a wiejskie obszary funkcjonalne. *Rozwój regionalny i polityka regionalna*, (37), 41–49.
- Kopczevska, K. (2008). *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*. CeDeWu.

- Kowaleski, J., Majdzińska, A. (2018). Demographic Determinants of Rural Labour Resources in Poland. *Olsztyn Economic Journal*, 13(3), 277–295.
- Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej – na przykładzie obszaru oddziaływania funkcjonalnego miasta Szczecina. <http://www.led.ps.pl/BADANIA/podsumowanie.htm>. Dostęp: 19.09.2010.
- Kudłacz, K. (2021). Wskaźniki pomiaru przyrodniczych konsekwencji suburbanizacji, *Urban Development Issues*, 71, 96–103. <https://doi.org/10.51733/udi.2021.71.10>.
- Kurek, S., Wójtowicz, M., Gałka, J. (2020). Regional Variation of Age Composition in Functional Urban Areas. W: *Functional Urban Areas in Poland*, Springer, Cham, 51–89.
- Latocha, A. (2013). Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej? *Przegląd Geograficzny*, 85, 3, 323–346.
- Latocha, A. (2017). Odradzanie wsi? Przemiany ludnościowo-osadnicze na ziemi kłodzkiej w okresie powojennym. *Studia Obszarów Wiejskich*, 48, 31–52.
- Leibert, T. (2013). The Peripheralization of Rural Areas in Post-Socialist Central Europe. A Case of Fragmenting Development? Lessons for Rural Hungary. W: A. Fischer-Tahir, M. Naumann. *Peripheralization: The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*, Wiesbaden: Springer VS, 101–120.
- Lešková, A., Vaishar, A. (2019). Recent population development of very small municipalities in the Czech Republic. *Quaestiones Geographicae*, 38(4), 63–76.
- Lisowski, A. (2005). Janusowe oblicze suburbanizacji. W: I. Jażdżewska (red.). Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście XVIII*, Katedra Geografii Miast i Turyzmu. Uniwersytet Łódzki, 91–100.
- Majdzińska, A. (2018). Obszary depopulacyjne w Polsce w latach 2002–2014. *Studia Demograficzne*, 1(173), 23–54.
- Majdzińska, A. (2021). The evaluation of homogeneity within Polish regions in terms of population age structure. *Space-Society-Economy*, 1(32), 131–151.
- Matuschewski, A., Leick, B., Demuth, M. (2016). Growth-based Theories for Declining Regions? A Note on Conceptualisations of Demographic Change for Regional Economic Development, *Comparative Population Studies* 41, 3–4, 225–254.
- Mazur, M., Bański, J., Czapiewski, K., Śleszyński, P. (2015). Wiejskie Obszary Funkcjonalne – próba metodyczna wyznaczenia ich obszarów i granic. *Studia Obszarów Wiejskich*, 37, 7–36.
- Nagy, E., Timár, J., Nagy, G., Velkey, G. (2015). The Everyday Practices of the Reproduction of Peripherality and Marginality in Hungary. W: Lang T., Henn S., Sgibnev W., Ehrlich K. (red.) *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond* 8. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 135–155.
- Niedźwiecka-Filipiak, I., Borcz, Z. (2010). Zmiany krajobrazu wiejskiego zagrożeniem dla zachowania tożsamości miejsca. *Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum*, 9(4), 85–97.
- Ossowska, L. (2004). Renta położenia obszarów wiejskich. *Prace Naukowe AE, Wrocław*, 1015, 2, 140–144.
- Otoliński, E., Wielicki, W. (2003). Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu – CCCLVIII*, Ekonomia 2, Wyd. Akademii Rolniczej, Poznań, 103–119.
- Perez-Mesa, J.C., Galdeano-Gomez, E., Aznar-Sanchez, J.A. (2011). The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almeria (South-east Spain). *Sociologia Ruralis*, 51, 1, 54–78.

- Piekutowska, A., Grabowiecki, J. (2017). Migration and the Labour Market – The Case of Poland and the Baltic States. *Olsztyn Economic Journal*, 12(3), 247–260.
- Plieninger, T., Drauxa, H., Fagerholma, N., Bieling, C., Bürgi, M., Kizos, T., Kuemmerle, T., Primdahl, J., Verburg, P.H. (2016). The driving forces of landscape change in Europe: a systematic review of the evidence. *Land Use Policy*, 204–214.
- Rodríguez-Pose, A. (2018). The revenge of the places that don't matter (and what to do about it). *Cambridge journal of regions, economy and society*, 11(1), 189–209.
- Rodríguez-Pose, A., Ezcurra, R. (2010). Does decentralization matter for regional disparities? A cross-country analysis. *Journal of Economic Geography*, 10(5), 619–644.
- Rogowski, J. (2007). Migracje międzyregionalne a stopa bezrobocia, dochód per capita oraz PKB per capita. W: *Rozwój regionalny – podstawowe cele i wyzwania*, pr. zbior. pod red. Andrzeja F. Bociana, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 139–146.
- Rosner, A., Stanny, M. (2014). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*, Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa. [http://www.efrwp.pl/dir upload/tumb/02bf59c409fab926c5e1dd41288.pdf](http://www.efrwp.pl/dir/upload/tumb/02bf59c409fab926c5e1dd41288.pdf).
- Ros-Tonen, M., Pouw, N., Bavinck, M. (2015). Governing Beyond Cities: The Urban–Rural Interface. W: J. Gupta, K. Pfeffer, H. Verrest, M. Ros-Tonen (red.). *Geographies of Urban Governance. Advanced Theories, Methods and Practices*. Springer International Publishing, Heidelberg, 85–105.
- Seto, K.C., Fragkias, M., Güneralp, B., Reilly, M.K. (2011). A meta-analysis of global urban land expansion. *PLoS ONE* 6(8): e23777.
- Scott, A.J., Shorten, J., Owen, R., Owen, I. (2011). What Kind of Countryside do the Public Want: Community Visions from Wales UK?, *GeoJournal*, 76(4), 417–436.
- Stanny, M. (2014). Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie. *Wieś i Rolnictwo*, 1(162), 123–138.
- Staszewska, S. (2012). Przekształcenia urbanistyczne osiedli wiejskich strefy podmiejskiej dużego miasta. *Barometr Regionalny*, 4(30), 53–68.
- Szymańska, D., Biegańska, J. (2014). Charakterystyka obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się ludności. *Studia Obszarów Wiejskich*, 35, 89–108.
- Śleszyński, P., Komornicki, T. (2016). Klasyfikacja funkcjonalna gmin Polski na potrzeby monitoringu planowania przestrzennego. *Przegląd Geograficzny*, 88(4), 469–488.
- Ustaoglu, E., Williams, B. (2017). Determinants of urban expansion and agricultural land conversion in 25 EU countries. *Environmental management*, 60(4), 717–746.
- Wesołowska, M. (2005). Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego. *Studia Obszarów Wiejskich*, 10. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Polskie Towarzystwo Geograficzne.
- Wigier, M. (2013). Wpływ polityki rolnej na zmiany strukturalne w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 4(337), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, 3–19.
- Wilczyński, R. (2014). Przestrzeń wiejska. W: *Przestrzeń życia Polaków*. Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP, 37–64.

- Williams, A.M., Shaw, G. (2009). Future play: tourism, recreation and land use. *Land Use Policy*, 26, 326–335.
- Wiśniewska, J. (2014). Globalizacja obszarów wiejskich – na przykładzie MSP w Wielkopolsce. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(55) 93–117.
- Wiśniewski, Ł., Perdał, R., Rudnicki, R. (2020). Proposed method for delimiting spatial structure on the example of agriculture types in Poland. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 49(49), 7–18.
- Zarębski, P. (2010). *Przestrzenne zróżnicowanie atrakcyjności inwestycyjnej obszarów wiejskich*. Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji. Dział Analiz i Opracowań Tematycznych, Opinie i Ekspertyzy OE-145.
- Zimnicka, A., Czernik, L. (2007). *Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej na przykładzie obszaru oddziaływania miasta Szczecin*. Wydawnictwo Hogben.

Dyskusja

dr Piotr Łyson

Dyrektor Departamentu Badań Społecznych w GUS

Chciałbym najpierw nawiązać do głosu Pani Dyrektor Rogalińskiej i wzmocnić wagę tych prac, które są prowadzone nad różnicowaniem wewnętrznym klasy całych obszarów wiejskich, właśnie w odniesieniu przede wszystkim do sieci największych miast, czyli tych, które mają 150 tysięcy mieszkańców lub status miasta wojewódzkiego. Te prace są już dosyć zaawansowane, myślę że w przyszłym roku zobaczą państwo efekt. Będzie on miał bardzo istotne znaczenie dla wiedzy o zróżnicowaniu obszarów wiejskich na podstawie danych statystycznych z wielu obszarów. Jest to odpowiedź na zgłaszane od lat postulaty, by pokazać nie tylko obszary wiejskie jako całość, ale także jak one są zróżnicowane w zależności od ich położenia względem sieci największych miast i podstawowych cech. Taką podstawową cechą, która w powiązaniu z ich lokalizacją pozwala na ich szybkie zróżnicowanie jest gęstość zaludnienia, ale nie sama gęstość zaludnienia, tylko właśnie w powiązaniu z ich położeniem w stosunku do sieci największych miast.

Druga kwestia. Nawiązując do dwóch wystąpień o rodzinach, chciałbym też napomknąć, że co prawda nie ma jeszcze finału, ale mamy pewne prace skończone w ramach zespołu do spraw statystyki rodzin, które bazują na takiej kotwicy, którą jest art. 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, z której wynikają przesłanki do definiowania rodziny. A w ramach prac i różnych przedsięwzięć jest plan zajęcia się również kwestią wielopokoleniowości czy potencjału opiekuńczego, który był wspomniany, nie tylko w ramach tego samego gospodarstwa domowego, ale również w odniesieniu do takiej lokalizacji, która pozwala na wzajemny kontakt i pomoc. Jak wiemy z wyników Badania spójności społecznej GUS¹ występują w Polsce zróżnicowania wartości miar pozwalających na ocenę, jak często występowało zjawisko zmiany miejsca zamieszkania i czy była to zmiana w ramach relatywnie małej odległości czy znacznej, co ma istotne znaczenie także dla potencjału opiekuńczego. Co więcej,

---

¹ https://ws.stat.gov.pl/WS/2018/11/ws_11_2018_06_piotr_lyson_stanislaw_radkowski_waclawa_krasniewska_postrzeganie_dziedzictwa_narodowegoi.pdf.

zróźnicowania te nie wiążą się nie tylko z rodzajem osadnictwa i stopniem urbanizacji, ale także występują pomiędzy regionami uwarunkowanymi historycznie.

Następna ważna kwestia. Pracujemy nad delimitacją i klasyfikacją obszarów popegeerowskich – jak będzie wynik, to państwa poinformujemy o tym – dzięki uprzejmości Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa, który nam udostępnił dane ze źródeł administracyjnych, będące podstawą do tych prac. Już teraz można jednak powiedzieć, że intensywność występowania obszarów popegeerowskich w poszczególnych powiatach jest silnie zróźnicowana i że jest to zróźnicowanie uwarunkowane historycznie. Około 2/3 dawnych PGR-ów było zlokalizowanych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, a gdy dodamy do nich ziemie dawnego zaboru pruskiego, to łącznie mamy około 4/5 ogólnej liczby dawnych PGR-ów. Pozostała około 1/5 przypada na dawne zabory: rosyjski (dawna „kongresówka”) i w najmniejszym stopniu austriacki (zachodnia część Galicji), przy czym relatywnie duże natężenie obszarów popegeerowskich występuje wzdłuż wschodniej granicy Polski nad Bugiem.

Teraz, odnosząc się już szerzej do wystąpień. Jeśli chodzi o zmiany atrakcyjności osadniczej obszarów wiejskich, to jest to temat bardzo ważny. W związku z COVID-em pojawiły się dwa czynniki, które w mojej ocenie wpływają na pozytywne postrzeganie obszarów wiejskich jako miejsca zamieszkania i prowadzenia również swojej działalności zawodowej. Warto je wykorzystać. Mamy przebudowę łańcuchów dostaw w związku z załamaniem się tych związanych z odległymi dostawami z Azji, co daje dużą szansę całej Europie Środkowo-Wschodniej, a więc również w dużym stopniu Polsce, i to nie tylko tym do tej pory najbardziej aktywnym obszarom. To jest także duża szansa dla obszarów wiejskich. Drugą kwestią jest rozpowszechnienie pracy zdalnej – większe niż do tej pory przekonanie pracodawców, że jest to też praca. Skoro doszło do odmiejszczenia pracy, fizycznej lokalizacji wykonywania pracy i siedziby pracodawcy, to tak naprawdę wykorzystując łącze internetowe, można pracować z dowolnego miejsca. I pod warunkiem, że na obszarach wiejskich będzie zapewniona lepsza dostępność transportowa, co się dzieje, i pod warunkiem, że będą się rozwijały lokalne i ponadlokalne usługi publiczne, możemy się spodziewać znacznego wzrostu atrakcyjności osadniczej obszarów wiejskich i to nie tylko tych już w tej chwili silnie powiązanych funkcjonalnie z dużymi miastami.

Teraz w kontekście następnej sprawy, czyli rolnictwa, tak hasłowo tylko, ponieważ czas jest ograniczony a chciałem zwrócić uwagę na kluczowe sprawy. Po pierwsze, rolnictwo precyzyjne, czyli zarówno ucyfrowienie i automatyzacja różnych zagadnień związanych z produkcją rolną. Czyli jeżeli mamy ograniczone zasoby pracy, to jest to szczególnie ważny kierunek. Druga sprawa to jest bezpieczeństwo energetyczne i bezpieczeństwo dostaw wody. Bezpieczeństwo energetyczne w ujęciu lokalnym można osiągnąć poprzez rozproszoną energetykę. Bezpieczeństwo dostaw wody wymaga działań lokalnych różnego rodzaju i w gospodarstwach rolnych, i w miej-

scowościach, ale też strategicznych działań państwowych, w których dostęp do wody jest podobnie traktowany i podobnie ważny jak zapewnienie dostaw gazu. Zagadnienie to obejmuje przesył wody i jej magazynowanie, oczywiście w pierwszej kolejności z wykorzystaniem naturalnych magazynów wody i naturalnych cieków wodnych, choć wobec istotnych różnicowań terytorialnych w Polsce w zasobności w wodę niezbędne będą zapewne także inwestycje infrastrukturalne.

I jeszcze dwa pytania. Kieruję pytanie do Pana Dyrektora Artura Łączyńskiego i wszystkich innych, którzy podnosili kwestie rolne *sensu stricto*. Jakie widzimy dziś konkretne instrumenty służące zmianie struktury wartości dodanej, która powinna w większym stopniu preferować szerszy udział rolników w wartości dodanej? To jest pierwsze pytanie. I drugie może skierowane do Pani Profesor z Instytutu Medycyny Wsi, o rolę telemedycyny. Na ile telemedycyna szeroko zastosowana w powiązaniu i jako element uzupełniający zwykłe wizyty lekarskie może stanowić antidotum na te niedobory w dostępności usług medycznych na obszarach wiejskich? I na ile takim drugim antidotum mogą być staże dla młodych absolwentów studiów medycznych, które by były nie tylko atrakcyjne finansowo, ale i zapewniały dobry dostęp dla młodych lekarzy pracujących na obszarach wiejskich do ścieżki rozwoju zawodowego na poziomie porównywalnym z dostępem, jaki mają stażyści w szpitalach? Dziękuję.

Artur Łączyński

Dyrektor Departamentu Rolnictwa w GUS

Jeśli tutaj mówimy o wartości dodanej brutto i co można zrobić, to oczywiście z jednej strony jest szereg obecnych instrumentów już obecnych nawet w drugim PROW-ie czy w drugim filarze, które są dostępne, jak specjalizacja gospodarstw, podniesienie produktywności, zwiększenie chociażby parku maszynowego czy inne programy z tym związane. Ale chciałbym zwrócić uwagę na jeden aspekt, na to, co się właściwie stało z produkcją mleczarską, bo to jest taki dosyć dobry przykład, czyli współpraca między producentem a odbiorcą, a więc w tym momencie spółdzielniami mleczarskimi. Oczywiście jak to zinstrumentalizować, to jest inna historia. Rozwój takiej współpracy przyniósł spory sukces, jeśli chodzi o produkcję mleka, nawet i eksport czy znaczenie tej całej produkcji właśnie w kwestii wartości dodanej brutto i generalnie rozwoju całej branży. Ta relacja producent – odbiorca – przetwórca jest bardzo istotna. Oczywiście jest tu mowa o łańcuchach i innych elementach, natomiast najlepsza jest bezpośrednia współpraca, tak jak to w przypadku produkcji mlecznej ma miejsce.

prof. Magdalena Florek-Łuszczki
Instytut Medycyny Wsi w Lublinie

Dziękuję za zadane pytanie. Oczywiście telemedycyna mogłaby być pewnym antidotum na braki lekarzy na wsi, przy czym musimy mieć świadomość, że dedykowanie telemedycyny osobom zamieszkującym na wsi musi być powiązane ze wzrostem dostępności odpowiednich sieci internetowych, ale także edukacji tego społeczeństwa, tej społeczności wiejskiej w korzystaniu z tej formy udzielania porad. Tutaj badania różne pokazują, że ten dystans wobec porad generalnie, głównie teleporad i porad telefonicznych, co ma obecnie miejsce, w kontekście z podstawową opieką zdrowotną (POZ-em) – jest bardzo zróżnicowany. O ile młodsze osoby cenią to sobie, bo oszczędzają własny czas, o tyle, tak jak wspominałam, w gremiach starszych mieszkańców ta bariera, również mentalna, musi zostać przełamana, by po prostu miało to jakąś efektywność. Oczywiście koncentrować się należy na całej społeczności wiejskiej i tutaj ta edukacja i wdrażanie tego pomysłu powinno się odbywać stopniowo. I jest szansa na to, żeby wzorem innych krajów, dopełnić te braki osobowe czy też zwiększyć dostępność dla tych osób, szczególnie tych, które są oddalone przestrzennie od ośrodków medycznych. Telemedycyna nie zna żadnych granic, odległości nie znają tych granic. I chodzi nie tylko o lekarzy podstawowej opieki zdrowotnej, którzy z natury rzeczy i z samej nazwy powinni być dostępni. Chodzi też o poradnictwo wysokospecjalistyczne czy też konsultacje u specjalistów. Sądzę, że byłaby to możliwość uzupełnienia tych właśnie problematycznych kontaktów z lekarzami, wynikających z odległości przestrzennych.

Natomiast jeżeli chodzi o to drugie pytanie, dotyczące staży, to nie wiem, czy ja dobrze zrozumiałam, że lekarze, młodzi adepci sztuki lekarskiej powinni być kierowani na staże czy też zachęceni do realizacji staży na terenach wiejskich? Bardzo bym prosiła jeszcze o uściślenie, bo nie do końca zrozumiałam. Oczywiście można zachęcać lekarzy do tego, żeby na te staże udawali się na wieś.

dr Piotr Łyson

Dyrektor Departamentu Badan Społecznych w GUS

Przepraszam, Pani Profesor, ja doprecyzuję. Czy jest zdaniem Pani Profesor i Pani współpracowników taka szansa, żeby młody lekarz, który właśnie kończy studia, mógł być zachęcony nie tylko finansowo, ale również poprzez rozwiązania organizacyjne związane z cyklem jego dalszego rozwoju zawodowego, do podjęcia zatrudnienia na początku swojego cyklu zawodowego na wsi w taki sposób, żeby nie był defaworyzowany później, jeżeli chodzi o rozwój swojej ścieżki zawodowej lekarskiej? Czyli, innymi słowy, żeby miał podobny dostęp do rozwoju zawodowego jako lekarza, jaki ma np. jego kolega, który załapał się na staż w szpitalu.

prof. Magdalena Florek-Łuszczki
Instytut Medycyny Wsi w Lublinie

Rozumiem. No, jest to kwestia bardzo trudna, ponieważ, powiem brutalnie, kwestie finansowe są dominujące. Badanie młodych lekarzy pokazuje, że kwestie finansowe są dominujące. Badania studentów z ostatnich lat pokazują, że lekarze z ośrodków lubelskich przemieszczają się do Warszawy. Czyli Lublin jako duży ośrodek akademicki i medyczny nie jest już optymalnym miejscem do dalszego rozwoju, studenci starają się przenieść do jeszcze większych miast. Natomiast co do systemowych zmian, to nie sądzę, żeby można było tutaj je wprowadzić, ponieważ lekarz ma prawo wyboru, gdzie pracuje i jak żyje. Można mu zaproponować lepsze warunki, ale doświadczenia z Centrum Kształcenia Lekarzy Rodziny pokazują, że lekarze idą tam do pracy na określone godziny, ale zaraz wracają do swojego miejsca zamieszkania. Pracują 30 km od Lublina, ale po zakończonej pracy do niego wracają (czy do innego większego ośrodka). Nie wiążą się na pewno mieszkaniowo z tym miejscem, nie chcą się wiązać ze względu na sytuację rodzinną, o której mówił Pan Profesor Czarnecki. Dlatego tutaj ten problem się pojawia. Generalnie jest problem też, jeżeli chodzi o tereny wiejskie, wiek tych lekarzy. Jeszcze kilka lat temu były to osoby 50+, teraz to są osoby po sześćdziesiątce. Studenci nie są zainteresowani specjalizacją z medycyny rodzinnej. Nie jest ona atrakcyjna. Są zachęty ze strony Ministerstwa Zdrowia i jakieś kroki są czynione, ten nabór ostatnich lat jest nieco większy, jest jakieś światło w tunelu, ale są zdecydowanie bardziej atrakcyjne specjalizacje dla adeptów sztuki medycznej. I ten problem jest wielowątkowy. Żeby mógł tam ktoś pracować, to musi robić tę specjalizację i chcieć tam też pójść. Natomiast systemowo, jak sądzę, nie da się tego rozwiązać. To pewnie będzie indywidualne też ze względu na region, w którym się znajdziemy. Inna jest sytuacja w okolicach Warszawy, inna w okolicach Lublina, jeszcze inna jest np. w okolicach Bieszczad. Także tutaj trudno jest jednoznacznie to określić.

Przykład, opisany. Ostatnio rozmawiałam ze swoim dyrektorem, który pracuje w Kolegium Lekarzy Rodziny. Dochodzi do paradoksalnych sytuacji, które pokazują, że też pewien etos lekarza i koleżeństwo schodzą na plan dalszy. To sytuacja, w której w jednej z miejscowości zmarł lekarz POZ, został drugi, który musiał pójść na operację i nie miał kto go zastąpić. Warunkiem zastąpienia go było wypłacenie podwójnego wynagrodzenia. Absolutnie nie chcę mówić tu źle o lekarzach, tylko mówię, że element finansowy jest niezmiernie istotny i po prostu trzeba podkupywać te osoby, żeby chciały w ogóle pracować. Te pieniądze... jednak nie są one atrakcyjne, to trzeba powiedzieć sobie wprost.

prof. Anna Kołodziejczak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Ja mam pytanie do Pana Piotra Łysonia. Mogę powiedzieć tak, że to nie chodzi o dostępności do lekarza a propos finansowej sprawy, tylko proszę zobaczyć, zauważyć, że pandemia nam niestety pokazała, jakie są luki pokoleniowe w liczbie lekarzy, w miastach, a co dopiero mówić o obszarach wiejskich. To samo dotyczy systemu kształcenia lekarzy. Oni są zobowiązani po rezydenturze wybrać specjalizację. Nie dziwny się, że są w szpitalach klinicznych. A w tej chwili jest taka sytuacja, chociażby w Poznaniu, że poszukuje się lekarzy do szpitala tymczasowego na targach. Odbywa się to kosztem lekarzy szpitalnych. W tym momencie nie możemy mówić, że jest to tylko element finansowy, ale po prostu jest luka pokoleniowa, także w systemie opieki medycznej. Epidemia koronawirusa to nam przez te dwa lata ujawniła w systemach dużych miast, a co dopiero mówić o peryferyjnych obszarach wiejskich. I nie dziwi mnie to, że nie ma lekarzy i nie ma kto po prostu pracować. Tym bardziej nie ma też naboru lekarzy... Studenci, rezydenci po rezydenturze niespecjalnie decydują się na specjalność lekarza rodzinnego. To tyle chciałam jeszcze uzupełnić. I dopóki system kształcenia się nie zmieni... Pieniądze są ładowane przez państwo na wykształcenie, a oni po prostu potem gdzieś emigrują, gdzie indziej pracują za lepsze pieniądze. Dziękuję.

Głos w dyskusji

Temat konferencji brzmi: „Konsekwencje zmian demograficznych dla rolnictwa”. To pytanie kieruję do wszystkich Państwa, bo nie wiem czy znajdzie się też wśród tych 70 osób słuchających czy tych kilkunastu osób na sali chętny czy odważny, żeby na to pytanie odpowiedzieć. Otóż bezwzględnie, tak to wynikało też z referatów, zmniejsza się liczba ludności związanych z rolnictwem, ludności pracującej w rolnictwie, co już oczywiście jest zawężeniem zbiorowości utrzymującej się z rolnictwa. I teraz zadaję pytanie takie... Bo dla laika, jakby tak posłuchał tego, co mówiliśmy, to może być tak jakby rozdwojenie jaźni. Z jednej strony mówimy: O Jezu, to źle. Ale z drugiej strony mówimy: No przecież jak się zmniejsza ilość tej wyprodukowanej masy czy kapitału, to w podzieleniu na osobę będzie korzystniejsza, czyli lepiej się tym rolnikom będzie żyło, bo więcej będą mogli zagospodarować przestrzeni i wyprodukować. A więc moje pytanie jest takie. Czy ten proces dezagraryzacji, zmniejszającej się liczby rolników i rolnictwa jako źródła utrzymania wśród ludności wiejskiej jest szansą, czy zagrożeniem? Dziękuję.

prof. dr hab. Józefina Hrynkiewicz

Uniwersytet Warszawski. Rządowa Rada Ludnościowa

Chciałabym odpowiedzieć Pani Profesor. Jest to i szansa i zagrożenie. Zaczę od zagrożenia. Jest to zagrożenie wtedy, kiedy nie będziemy reagować na wszystkie zjawiska i procesy demograficzne, które dotyczą rolnictwa. Jeśli natomiast będziemy mieli dobre diagnozy i jeśli te dobre diagnozy zmienimy w program, który zmniejszałby te zagrożenia, to będzie to niewątpliwie szansa dla rozwoju rolnictwa. Bo to, że zmniejsza się poziom zatrudnienia w rolnictwie, to jest zjawisko, które, zaczynając od „Kwestii rolnej”, która była opisana jeszcze chyba w końcu XIX w., wiemy że te zmiany zachodzą, obserwujemy je, widzimy jak one przebiegają. W związku z tym te badania, które są prowadzone, a dotyczą wsi, rolnictwa i tego, co otacza także rolnictwo, są niezwykle cenne, bo nam pozwalają reagować na te zagrożenia, które się pojawiają. Dlatego też wszystkie te badania, także nasze konferencje, mają ogromny sens praktyczny, bo mogą być wykorzystane praktycznie wtedy, kiedy zobaczymy jak to wygląda w konkretnej gminie... Dlatego chcę podziękować Panu Wójtowi Stankiewiczowi, który towarzyszy nam od samego początku, z Makowa, powiat skiernewicki i po prostu słucha nas dlatego, że chce zastosować w swojej gminie, która liczy 6 tysięcy mieszkańców, a więc małej raczej gminie, a nie jakiejś dużej, położonej niezupełnie peryferyjnie, ale też nie w środku Europy czy Polski... W związku z tym wydaje mi się, że tutaj możemy mówić o wielu szansach, które są dla wsi, dla rolnictwa także. Bo rolnictwo korzysta z nowych technik, korzysta z nowych technologii, że mamy coraz lepiej wykształconych rolników... Jeśli weźmiemy pewne działy produkcji, np. produkcję ogrodniczą, to tam większość właścicieli tych gospodarstw ma ukończone dobre studia wyższe. Co więcej, kształcą się jeszcze i zdobywa wiedzę. Mamy także gospodarstwa, które mają swoich doradców naukowych spośród tych, którzy zajmują się badaniami produkcji rolnej czy innych zagadnień. Więc wszystko to jest bardzo dobre. Oczywiście jest jeszcze bardzo wiele problemów podstawowych, które trzeba rozwiązać dla wsi i dla rolnictwa. I po to jest ta wiedza gromadzona, tak jak dzisiaj widzieliśmy, przez przedstawicieli różnych kierunków nauki, różnych dyscyplin naukowych, żebyśmy mogli tą wiedzę w sposób syntetyczny, ale także w sposób dostępny dla tych, którzy podejmują decyzje, przedstawić.

Dlatego jestem bardzo wszystkim Państwu wdzięczna za udział w dzisiejszej konferencji, szczególnie Panu Wójtowi z Makowa. Obserwowałam go i to jest mój wójt, bo kojarzę się z Makowem, który jest położony w dawnym Księstwie Łowickim. Wobec tego sądzę, że będziemy mogli przekazać jako dorobek III Kongresu Demograficznego to, co dzisiaj zdobyliśmy na tej konferencji. Ja sądzę, że te problemy wsi, rolnictwa będą wpływały nam stale, bo przecież przed nami jest konferencja na temat zatrudnienia, na temat ubezpieczeń społecznych, na temat edukacji, na temat zdrowia, także rodziny, więc będziemy wszystkie te problemy jeszcze rozpatrywać i będziemy się nad nimi bardzo głęboko zastanawiać. Ale także będziemy przyglądali

się i rozmawiali, co może zrobić samorząd gminy – ta konferencja będzie w Makowie i zapraszam już Państwa, bo będzie ona 30 marca. Będzie konferencja w Dębicy, 9 grudnia, bo chcielibyśmy zobaczyć, co powiat może zrobić na rzecz sytuacji demograficznej w różnych jej wymiarach. I będzie konferencja w jeszcze nieokreślonym czasie w Łodzi, gdzie chcielibyśmy właśnie te wszystkie wyzwania demograficzne przedstawić i zastanowić się, co w regionie można zrobić na rzecz tych wyzwań demograficznych, które stoją przed nami.

Także bardzo serdecznie wszystkim Państwu dziękuję, a ponieważ nigdy nie zabrałam nikomu możliwości wypowiedzenia się, to poproszę jeszcze najpierw Pana Dyrektora Łączyńskiego, żeby się włączył do tej debaty, a potem Pana Prezesa, Pana dra Dominika Rozkruta. A wszystkim państwu bardzo, bardzo serdecznie dziękuję, zarówno tym z państwa, którzy są tutaj na sali, jak i tym, którzy bardzo cierpliwie są z nami od godziny dziesiątej. Serdecznie dziękuję.

Artur Łączyński

Dyrektor Departamentu Rolnictwa w GUS

Dziękuję bardzo, Pani Profesor. Tak odnosząc się do tego pytania, jeśli chodzi o te zagrożenia i szanse, jeśli chodzi o rozwój rolnictwa. Oczywiście rolnictwo się rozwija w takim kierunku, że się centralizuje i koncentruje. I teraz ważne jest czy ten próg koncentracji nie zostanie przekroczony, bo w pewnym momencie może się okazać, że jest to na tyle wrażliwy układ, że może on ulec jakimś, powiedzmy, katastrofom. Chociażby susza, czy ASF, czy cokolwiek zdarza się przy bardzo skoncentrowanej strukturze, przy bardzo dużych graczach na tym rynku, co może spowodować, że nagle z dnia na dzień zostaniemy bez jakiegoś produktu, który jest popularny, bez mięsa czy bez czegośkolwiek, jeśli chodzi o rolnictwo. I w tym momencie jest to zagrożenie. Oczywiście do pewnego momentu rozwój i koncentracja jest jak najbardziej dobra i właściwa, natomiast kwestia zrównoważenia tego wzrostu i określenia pewnych ram jego rozwoju jest bardzo istotna.

dr Dominik Rozkrut

Prezes Głównego Urzędu Statystycznego

Ja pozwolę sobie zabrać głos, również z zaproszenia Pani Profesor. Od razu przeproszę, bo przez jakiś czas nie było mnie na sali. No niestety, czasy dzisiaj są takie, że nie można, tak jak kiedyś, uciec na konferencję. Teraz te wszystkie zaproszenia, które automatycznie pojawiają się w kalendarzu, człowieka po prostu gonią i jest podwójny stres. Musiałem opuścić to miejsce na godzinę, ale spotkanie też było ważne, bo gdzieś te interesy polskiej statystyki trzeba również reprezentować, a i bronić na

poziomie międzynarodowym, a mieliśmy spotkanie takiej grupy dość istotnej, na poziomie ONZ, tak że musiałem Państwa na chwilę opuścić.

Rozumiem też swoją rolę w tym ostatnim wystąpieniu, nie będę oczywiście nawiązywał do tej dyskusji, która była prowadzona. Bardzo chciałem po prostu podziękować jako współorganizator wszystkim Państwu, którzy uczestniczyli, przede wszystkim tym, którzy uczestniczyli aktywnie – prelegentom, za ten wysiłek włożony w przygotowanie prezentacji, zaangażowanie się w przebieg tej konferencji, za to, że mieliśmy możliwość wysłuchania ich ciekawych wystąpień. Na pewno buduje to w nas głębszą świadomość tych procesów, które są przedmiotem dyskusji i naszych tutaj rozważań. Za to bardzo dziękuję. Ale przede wszystkim trzeba podziękować... może trudno powiedzieć, komu przede wszystkim, bo przecież nie byłoby konferencji bez uczestników, a ja jestem pod dużym wrażeniem – naprawdę konferencja zgromadziła w sali dużo osób, ale też przede wszystkim właśnie w tej formie wirtualnej w postaci osób, które połączyły się i śledzą przebieg konferencji zdalnie. Bardzo wszystkim Państwu dziękuję. To jest bardzo ważne, żeby tego typu konferencje miały właśnie taki odbiór i bardzo się cieszę, że tak w przypadku tej naszej dzisiejszej konferencji w istocie było.

Dziękując, nie mógłbym na koniec, ale to są najważniejsze podziękowania, znowu nie przypomnieć roli Pani Profesor jako Przewodniczącej Rządowej Rady Ludnościowej, osoby, której idea są te wszystkie konferencje, która potrafi natchnąć nas takim duchem dzisiaj, byśmy powiedzieli „innowacji”, kiedyś tak się nie mówiło. Innowacji i chęci do tego, żeby próbować korzystać z tego dorobku, który mamy, prowadząc badania statystyczne w sposób użyteczny dla społeczeństwa, bo pamiętajmy, że przecież taki koniec końców jest cel funkcjonowania takiej instytucji jak Główny Urząd Statystyczny. Co z tego, że prowadzimy badania, gdyby nie były w taki aktywny sposób wykorzystywane w bieżącej polityce, takiej dobrze rozumianej, jako tej myśli, wokół której budujemy naszą przyszłość. Bardzo dziękuję, Pani Profesor, bo dzięki tej inicjatywie, tym inicjatywom i temu zaangażowaniu, temu entuzjazmowi Pani Profesor my po prostu korzystamy, jako służby statystyki publicznej. Ja jestem za to bardzo głęboko wdzięczny i chciałbym za to jeszcze raz podziękować. To jest dla nas wyróżnienie, że możemy być uczestnikami tych wydarzeń. I oczywiście gwarantuję, że będziemy się starali być w tym jak najmocniej zaangażowani, jak najdłużej, jak najgłębiej. Bardzo dziękuję, Pani Profesor. Te podziękowania dzisiaj należą się wielu osobom i proszę mi wierzyć, że kieruję je również do Państwa, natomiast w sposób szczególny chciałem podziękować Pani Profesor. Ja się bardzo cieszę, że się dzisiaj tu spotkaliśmy, jestem nawet wzruszony tym faktem z wielu względów. Dziękujemy, Pani Profesor, bardzo dziękujemy za to niekończące się wsparcie dla statystyki publicznej.

A Państwu wszystkim dziękuję za uczestnictwo jeszcze raz. Życzę udanych powrotów tym, którzy są z nami fizycznie, miłego popołudnia tym, którzy się z nami łączyli. I do zobaczenia na następnej konferencji.

Zakończenie

Zmiany ludnościowe na wsi następują z wielu przyczyn o charakterze historycznym, politycznym, ekonomicznym i społecznym. Obecna sytuacja demograficzna polskiej wsi kształtuje się wskutek wielu złożonych powodów, jakie występowały od XIX w. w polskim państwie i na ziemiach polskich pod zaborami. Utrata ludności na wsi następowała wskutek zmian terytorialnych, w wyniku strat wojennych, trudności powojennych oraz wielu zmian politycznych. Dane statystyczne z kolejnych spisów powszechnych wykazują, że proces wyludnienia wsi poza obszarami wokół dużych miast występuje stale, z różnym natężeniem w poszczególnych okresach. W wyniku wyludnienia zanikają wsie (na terenach peryferyjnych coraz częściej wieś to nazwa na mapie). Wieś polska od drugiej połowy XX w. wyludniała się (i nadal wyludnia) głównie z przyczyn ekonomicznych. Kolejne młode pokolenia migrują z terenów gospodarczo zaniedbanych w poszukiwaniu korzystniejszych warunków życia i pracy. Rozwój terenów ekonomicznie uprzywilejowanych, polepszanie warunków i podnoszenie poziomu życia uzasadniane jest dostępnością odpowiednich zasobów pracy, które pozyskuje się z migracji. Ubytek potencjału demograficznego, utrata zasobów pracy nie sprzyja rozwijaniu gospodarki na terenach wyludniających się, pozbawionych nowoczesnej infrastruktury. Deklaracja zrównoważonego rozwoju kraju wciąż pozostaje wyzwaniem. W dawniejszych okresach ubytki spowodowane migracją ludności na terenach gospodarczo zaniedbanych uzupełniane były wysokim przyrostem naturalnym. Od ponad 3 dekad niski przyrost naturalny nie kompensuje ubytku ludności na terenach wyludniających się. Na znacznych przestrzeniach wschodniej, północnej, północno-zachodniej i środkowej Polski występuje regres demograficzny i depopulacja. Najszybciej wyludniają się małe wsie, zamieszkałe przez niewielką liczbę mieszkańców (poniżej 200); zlokalizowane peryferyjnie względem dużych wsi (ponad 1 000 mieszkańców) oraz większych skupisk ludności w miastach. Wyludniają się wsie pozbawione publicznej komunikacji lub niekorzystnie skomunikowane, pozbawione dostępu do usług cywilizacyjnych (zdrowia, edukacji, kultury), oddalone od wielofunkcyjnych ośrodków miejskich i zróżnicowanych miejsc pracy. Najszybciej wyludniają się wsie małe, z niekorzystnymi warunkami położenia w terenie, oddalone od miejsc pracy poza rolnictwem, ekonomicznie słabe, pozbawione możliwości rozwoju, o niskich dochodach z rolnictwa

z powodu ograniczonych możliwości wynikających m.in. z niskiej jakości gleb. Wyludnienie wsi następuje wskutek migracji. Osoby z młodych grup wieku uczące się w szkołach średnich i wyższych migrują w poszukiwaniu pracy i miejsca stałego osiedlenia. Migracje trwale zmieniają strukturę mieszkańców. Następuje nierównowaga płci w wieku matrymonialnym w związku z większą przestrzenną mobilnością młodych kobiet. W strukturze ludności wsi wzrasta udział osób w poprodukcyjnych grupach wieku.

Procesy wyludnienia wsi spowodowane migracjami nasiliły się w Polsce w latach siedemdziesiątych XX w., w związku z procesami industrializacji i urbanizacji. Ubytek ludności wiejskiej, migrującej do miast do ostatniej dekady XX w., rekompensował przyrost naturalny. Zmiany w sytuacji demograficznej następowały wskutek realizowanej polityki gospodarczej. Procesy industrializacji przekształcające polską gospodarkę powodowały głębokie zmiany ekonomiczne i społeczne; w konsekwencji także demograficzne.

Sytuacja zmieniała się zasadniczo w okresie transformacji systemowej, gdy nastąpiła masowa likwidacja przedsiębiorstw oraz miejsc pracy. Bezrobocie zanotowane w Narodowym Spisie Powszechnym w 2002 r. przekraczało 21% (!). Pozostający bez pracy, szczególnie osoby młode, które ukończyły szkoły, migrowały do pracy za granicą; od 2004 r. granice Wielkiej Brytanii, Szwecji i Irlandii były otwarte dla polskich emigrantów. W kolejnych latach emigrujących z Polski w poszukiwaniu pracy przyjmowano też w innych państwach Unii Europejskiej. Z wielu regionów Polski, szczególnie z terenów gospodarczo zaniedbanych (szczególnie z tzw. Polski Wschodniej) wyemigrowało około 2,5 mln młodych osób. Migracje te wywarły głęboki destrukcyjny skutek na kształtowanie się sytuacji demograficznej Polski, nie tylko na terenach wyludniających się; Polska, wskutek migracji młodego pokolenia w początkach transformacji, na wiele lat utraciła zdolność do uzyskania poziomu urodzeń gwarantującą zastępowalność pokoleń.

W ostatniej dekadzie nastąpiła istotna zmiana; przeważa migracja z miast na wieś. Szczególnie intensywnie rozwija się migracja osiedleńcza na terenach sąsiadujących z metropoliami oraz większymi miastami. Następuje intensywny rozwój mieszkalnictwa oraz zaludnienie terenów przylegających do metropolii i większych miast. Rozwija się suburbanizacja. Zamienia wiejskie tereny rolnicze na osiedla „architektury łańowej” pozbawione wszelkiej (miejskiej i wiejskiej) infrastruktury.

Nie zmieniała się sytuacja we wsiach peryferyjnych, które nadal wyludniają się; saldo migracji jest tam ujemne, podobnie ujemny jest przyrost naturalny, powiększa się udział populacji w wieku poprodukcyjnym w strukturze ludności. Wpływ zmieniającej się sytuacji demograficznej na tak ważny dział gospodarki, jakim jest rolnictwo, wymaga kompleksowych, systematycznych badań naukowych, „monitorujących” przebieg procesów zmieniających rolnictwo, w którym zatrudnionych jest

(i będzie) coraz mniejsza liczba pracowników. Produkcja rolna ma zasadniczy wpływ na kształtowanie stanu zdrowia ludności. Badania takie powinny odpowiedzieć na wiele pytań, na które nie ma odpowiedzi. Czy mniejsza liczba pracujących w rolnictwie spowoduje zmiany w strukturze produkcji? Czy zmieni się struktura i wielkości produkcji rolnictwa w poszczególnych jego działach? Czy nastąpi zaniechanie produkcji, której nie mogą wykonywać urządzenia i maszyny, a musi je wykonać człowiek? W jakim zakresie uda się poprawić udział rolników w tworzeniu wartości dodanej w sektorze rolnym? Jakie sektory gospodarki poza rolnictwem będą trwale obecne na obszarach wiejskich i tworzyć lokalny rynek pracy?

prof. dr hab. Józefina Hrynkiewicz
Uniwersytet Warszawski
Rządowa Rada Ludnościowa

Monografia zawiera materiały z konferencji *Konsekwencje zmian demograficznych dla rozwoju rolnictwa*, która odbyła się 24 listopada 2021 r. w Szczecinie w ramach III Kongresu Demograficznego. Jej organizatorami byli: Wojewoda Zachodniopomorski, Rektor Uniwersytetu Szczecińskiego, Rządowa Rada Ludnościowa, Główny Urząd Statystyczny, Polskie Towarzystwo Statystyczne oraz Urząd Statystyczny w Szczecinie. Autorzy referatów, które złożyły się na tę publikację, podejmują zagadnienia uwarunkowań zmian demograficznych w strukturze ludności mieszkającej na wsi oraz ich skutków dla rozwoju wsi i rolnictwa.

W przygotowanie III Kongresu Demograficznego, którego inicjatorem była Rządowa Rada Ludnościowa, zaangażowali się: Główny Urząd Statystyczny, Polskie Towarzystwo Statystyczne, wojewódzkie urzędy statystyczne, komitety naukowe Polskiej Akademii Nauk, uczelnie, wojewodowie, samorządy, instytuty naukowe oraz administracja rządowa i samorządowa. Konferencje odbyły się we wszystkich miastach wojewódzkich oraz w wybranych powiatach i gminach. III Kongres Demograficzny koncentrował się na ważnych zagadnieniach zmian w sytuacji demograficznej oraz ich konsekwencjach dla rozwoju demograficznego, społecznego i gospodarczego Polski. Program Kongresu obejmował prezentację pogłębionej analizy wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2021, co pozwoliło na szerokie upowszechnienie rzetelnej wiedzy o zmieniającej się sytuacji oraz o konsekwencjach zachodzących zmian demograficznych.

III KONGRES DEMOGRAFICZNY

Polska XXI w. – wyzwania demograficzne

Honorowy Patronat
Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej
Andrzeja Dudy

III Kongres Demograficzny wsparli

Darczyńcy i sponsorzy

Dofinansowano ze środków
Fundacji ORLEN

NARODOWY
BANK POLSKI

Projekt realizowany
z Narodowym Bankiem Polskim
w ramach programu edukacji ekonomicznej

ISBN 978-83-67087-64-3
e-ISBN 978-83-67087-65-0

Egzemplarz bezpłatny